

ИДЕОЛОШКО-ПОЛИТИЧКЕ СТРУЈЕ У РАДНИЧКОМ ПОКРЕТУ СРБИЈЕ 1903—1914.

УВОД

Почетком двадесетог века раднички покрет у Србији у све јачем степену добија класно обележје, што је само природан наставак процеса започетог пред крај XIX столећа, знатно успореног политичком реакцијом у Србији 1897—1900. Организована акција социјалиста у престоници, после пада Владановог кабинета и делимичне либерализације Обреновићевог режима, почиње да доноси прве плодове. Раздобље од 1901. до 1903. године јесте време упорног и интензивног рада на прикупљању свесних кадрова, али истовремено и период идеолошких борби и поларизације снага. То је такође раздобље коначне еманципације социјалиста од радикала, а посебно од радикалског левог крила. Све акције биле су усмерене у правцу формирања социјалдемократске партије и једне централизоване синдикалне организације. У овом периоду социјалисти најпре формирају Београдско радничко друштво, које је послужило као база за даље гранање покрета. Целокупан даљи развој радничког покрета у Србији до стварања Српске социјалдемократске странке, а после њеног оформљења још интензивније, испуњен је борбом за њен револуционарни лик, за идеолошко јединство, за чврсту централистичку организацију, испуњен је упорном и успешном борбом за јединство свих организационих облика покрета, што се у најјачој мери испољавало у непрекидној борби за јединство Партије и синдиката. Тај пре свега унутрашњи развој Партије, ти садржајни процеси идеолошког сазревања Српске социјалдемократске партије и изградње њене револуционарне одређености, биће предмет излагања у овом раду. Временски, овај рад обухватиће период од оснивања Партије 1903. године до почетка првог светског рата, тј. период развоја Српске социјалдемократске партије у условима мирног развитка и либералног режима у Србији.

О Српској социјалдемократској партији у овом периоду написани су бројни радови, али још увек није дат целовит приказ њеног развоја. Ван сфере интересовања историчара до сада остало је неколико важних питања унутарпартијског развоја. До данас није уопште обрађиван настанак и развитак анархизма у радничком покрету Србије, а такође не постоји ни један рад о деловању релативно јаке десне опозиционе струје унутар Српске социјалдемократске партије. Апстрахујући успутне белешке у напоменама, у досадашњој литератури није било помена о дисидентској акцији на парламентарним изборима 1912. године, и активност групе дисидентата 1912—1914, која је резултирала акцијом за стварање нове социјалистичке странке. Синдикалистичко-директашкој опозиционој групацији унутар Српске социјалдемократске партије у литератури се најчешће приписују анархосиндикали-

стичка обележја, док о правим анархосиндикалистичким ванпартијским групама „Комуна“ и „Радни народ“ нема ни помена. Чак ни активни учесници и руководиоци у Српској социјалдемократској партији тога времена Триша Кацлеровић и Драгиша Лапчевић не помињу у својим радовима постојање анархистичких и анархосиндикалистичких група, иако су у своје време често били мета њихових оштрих напада.

Од свих опозиционих групација у радничком покрету Србије до сада је највише проучавана синдикалистичко-реформистичка група „Ново време“ и њен напад на Партију 1904. године. Најисцрпнији приказ деловања ове антипартијске групе дао је др Сергије Димитријевић у студијском предговору књизи *Избор чланака Радована Драговића*. Димитријевић је дао целовит приказ настанка и деловања ове групације, изложио корене њеног антипартијског става и с правом оценио њен напад на Партију као најопаснији у историји Српске социјалдемократске партије. Премда написан претежно на основу података из радничке штампе, објављених радова српских социјалиста и сећања савременика, овај рад представља значајан допринос у осветљавању историје Српске социјалдемократске партије. Касније пронађена преписка српских социјалдемократа и записник са седница Главне партијске управе пружају могућност исцрпнијег приказа настанка и деловања „нововремске“ антипартијске групе. О директашкој опозиционој струји др Сергије Димитријевић је писао у чланку *Димитрије Туцовић, марксистички немар Српске социјалдемократске партије*, објављеном у *Историјском гласнику* (бр. 4. за 1949. годину). Активност директаша у овом раду посматрана је са аспекта борбе Димитрија Туцовића против девијација у радничком покрету Србије, а с обзиром на обим чланка исцрпнији приказ деловања ове групе није било могуће дати.

О истим питањима писао је и Триша Кацлеровић у својим радовима *Радован Драговић и Димитрије Туцовић као борац за јединство радничког покрета у Србији*. Кацлеровић је ово писао на основу својих сећања, освежавајући их подацима из радничке штампе, тако да су његови радови нека врста полумемоарских — полуистраживачких радова.

Никола Поповић у опширној биографији *Димитрије Туцовић. Његов живот и рад* (1934), нешто опширније је приказао активност групе „Ново време“ и синдикалистичко-директашку опозицију. Интересантна је, мада нетачна, његова оцена да су директаша у Србији били нешто посебно и да по својим концепцијама нису припадали ни једној струји у међународном радничком покрету. Иначе, цела Поповићева књига је прави панегирик Туцовићу и каснијим радовима је превазиђена.

Остали радови о овим проблемима само се у крајим потезима дотичу деловања опозиционих групација у радничком покрету Србије и борбе Партије против њих.

За израду ове студије коришћена је обимна преписка истакнутих српских социјалдемократа, која се чува у архивима Института за историју радничког покрета Србије и Института за изучавање радничког покрета у Београду. Поред тога, у архиву Института за историју радничког покрета Србије чува се записник са седница Главне партијске управе Српске социјалдемократске партије, који пружа обиље података за изучавање развоја Партије, а коришћене су и мемоарске белешке учесника у радничком покрету тога доба, које постоје у наведеним архивима. Обиље података за обраду ове теме пружа сачувана радничка штампа — *Радничке новине*, *Борба*, *Једнакост*, *Типографски гласник*, *Трговачки помоћник*, *Дрводељски радник*, *Металски радник*, *Шивачки радник*, *Пролетер*, *Декоратер* и други. Тешкоћу у прикупљању грађе представљало је непостојање комплета опозиционих

листова. Сачувани су комплети часописа *Живот* из 1906. и *Социјалист* из 1908/9. године, који су били гласила десне опозиције, а такође постоје и комплети листова нововременске групе *Свест* и *Ново време*. За обраду анархизма, поред бројних радова Крсте Цицварића, идеолога анархизма у Србији, коришћени су и анархистички листови *Хлеб и слобода* и *Радничка борба*, чији комплети постоје, а затим *Комуна* и *Радни народ*, сачувани само у по неколико примерака. За приказ активности дисидената извори су најоскуднији. Поред партијске штампе коришћена су свега 2 броја дисидентског органа *Народна реч* (који се чувају у Архиву Института за историју радничког покрета Србије), а грађа за сва ова питања допуњавана је подацима из грађанске штампе. У Државном архиву Социјалистичке Републике Србије и Архиву града Београда нема података за унутарпартијски живот Српске социјалдемократске партије, па је грађа, која је коришћена за обраду ове теме, углавном радничке провенијенције.

Борба за стварање Српске социјалдемократске странке 1901—1903.

Развитак радничког покрета у Србији од 1901. до 1903. године карактерише се новим моментима, који у све јачем степену изражавају тенденције ступања покрета на пут револуционарне класне борбе. Период политичког терора и прогона социјалиста крајем XIX века знатно је успорио овај процес започет у последњој деценији прошлог столећа, али у исто време означава и дефинитиван крај превласти идеја малограђанског социјализма, чији су носиоци били углавном интелектуалци.¹ У наредном периоду раднички покрет развијао се ослобођен баласта преживелих потпорних друштава и концепција да се умереним акцијама може изборити побољшање положаја радника.

Падом Владановог кабинета (12. јула 1900.) настали су повољнији услови за развој радничког покрета. Интелектуалци се враћају у земљу и предузимају акцију за оживљавање покрета. Коста Јовановић први се вратио из Бугарске и новембра 1900. године покрене лист *Напред*, те развија живу агитацију „за оснивање општесоцијалистичких синдикалних и радничких организација“. Око Косте Јовановића окупљају се социјалистички активисти и заједно улажу напоре да се покрет оживи.² Радован Драговић у ово време био је службеник Управе града Београда, па као такав није могао активније учествовати у овим акцијама, мада је био далеко образованији марксист од Косте Јовановића. Драговић се потпуно укључује у раднички покрет после априла 1901. године.³

Значајан моменат у историји радничког покрета Србије, поред покретања првих социјалистичких листова⁴, представља оснивање Бео-

¹ Интелектуалци са чела покрета углавном су се склонили из Београда пред прогонима полиције. Живојин Балугчић је емигрирао, Јован Скерлић отишао у Женева да настави школовање, Коста Јовановић отишао у Бугарску. (Лука Павићевић, *Развитак радничког покрета у Србији, Извештај Београдске радничке коморе 1926—1931 II*, 43—44). Интересантно је запажање Вука Винавера да је емигрирање интелектуалаца пред терором могло да „значи ослобођење од баласта једног прошлог доба“. (Вук Винавер, *Прогони социјалиста у Србији крајем XIX века, Историјски гласник* — у даљем тексту ИГ —, 1—4, Београд 1961, 224.)

² Младен Вукомановић, *Радничке организације у Србији до 1903. године, Токови револуције I*, 98—101.

³ Вићентије Ђорђевић, *Борба за стварање Српске социјалдемократске партије, Српска социјалдемократска партија*, Београд 1964, 92.

⁴ У размаку од 19. XI 1900. до 11. VIII 1901. издана су три социјалистичка листа и то: *Напред*, *Раднички лист* и *Стари раднички лист*. Сва три су забрањена (Сергије Димитријевић, *Радован Драговић, предговор књизи Избор чланака*, Београд 1954, 18—19).

градског радничког друштва, које је било „камен-темељац у процесу даљег организовања радника“. У даљем процесу организовања радника прелази се на стварање синдикалних организација у Београду и опште социјалистичких друштава по унутрашњости. Без обзира на сметње од стране власти током 1901/2. године основано је 8 синдикалних савеза у Београду и бројна радничка друштва по унутрашњости.⁵ Значајна улога Косте Јовановића у оснивању ових синдикалних организација је неоспорна.

Повратак Радована Драговића из војске и његово укључивање у раднички покрет представља прекретницу у развоју радничког покрета Србије. Драговић настоји да тежиште акције социјалиста пренесе на „буђење класне свести пролетаријата [.] на организовање његове економске борбе, на стварање партијске организације, која има да води не само политичку борбу за остварење непосредних захтева радничке класе, већ да истовремено припрема и остварење њених револуционарних циљева, да води борбу за власт“.⁶ Драговић окупља око себе интелектуалце (Димитрија Туцовића, Тришу Кацлеровића, Вељу Стојановића, Драгишу Ђурића, Недељка Кошанина) и израслије раднике-„фронташе“, који су за време боравка и рада у иностранству упознали савремени раднички покрет, и са њима настоји да убрза стварање политичке партије радничке класе. Почетком 1902. године покренуте су *Радничке новине*, али њихов уредник није Радован Драговић већ Коста Јовановић, који је тада био једна од најистакнутијих личности у покрету.

Током 1902. године долази до првих идеолошких сукоба Радована Драговића и групе око њега са групом Јована Скерлића и Љубе Јовчића, којима је пришао и Коста Јовановић. Идеолошке полемике вођене су углавном у Централном одбору, који је као илегално политичко руководство радничког покрета формиран маја 1902. године. Централни одбор сачињавали су представници свих синдикалних савеза, Београдског радничког друштва, уредник и сви сарадници *Радничких новина*.⁷ Секретар Централног одбора био је Радован Драговић, а председник Лука Павићевић. Идеолошки сукоби у покрету, који су се манифестовали као полемике у Централном одбору, били су резултат различитих схватања о битним питањима даљег развоја покрета.

Радован Драговић, Димитрије Туцовић и група претежно млађих марксиста око њих стајали су на становишту да је за раднички покрет основно његово изразито класно обележје. Раднички покрет „мора бити самосталан и без везе са буржоаским партијама, па макар оне биле и демократске“. Уколико радницима то не буде јасно, они ће прилазити буржоаским партијама, од којих је највећу опасност по еманципацију радничког покрета представљала странка самосталних радикала као странка радикалне левице.⁸ Због тога треба све снаге усмерити на стварање политичке партије радничке класе, што је услов за интензивније вођење економске и политичке борбе. С друге стране, група око Јована Скерлића истицала је слабост радничког покрета у Србији да води самосталну политичку борбу и да због тога треба да сарађује са самосталним радикалима јер ће тако брже добити радничко законодавство, а удружене демократске снаге најбоља су гаранција за успех борбе против апсолутистичког режима Александра Обреновића.⁹

⁵ М. Вукомановић, н. н. 119—127.

⁶ С. Димитријевић, *Радован Драговић*, 14.

⁷ Л. Павићевић, *Развитак*, 54.

⁸ Исто, 53.

⁹ Исто, 53—54.

Полемике у Централном одбору биле су веома жучне и у њима се нарочито истакао Димитрије Туцовић. „Као да сада слушам како млади студент Туцовић ломи копља над њиховим главама, над главама 'старих' у социјализму, који су се са пуно 'старог ауторитета' појављивали у покрету“, пише о томе Триша Кацлеровић.¹⁰ Ток ових идеолошких сукоба и полемика развијао се у корист марксистичке групе око Радована Драговића, која постепено осваја позиције и у Београдском радничком друштву и у редакцији *Радничких новина*, а самим тим њен утицај постаје доминантан и у Централном одбору. Марксисте постепено освајају кључне позиције у покрету и усмеравају његов развој револуционарним путем. Њихова превага у покрету најбоље се види из персоналних промена у редакцији *Радничких новина* и управи Београдског радничког друштва. Коста Јовановић био је секретар Београдског радничког друштва само у првој години, а већ на скупштини јануара 1902. године за секретара је изабран Димитрије Туцовић.¹¹ Крајем исте године Радован Драговић преузима функцију одговорног уредника *Радничких новина*, а Коста Јовановић иступа из редакције почетком 1903. године после једне notiце објављене у *Радничким новинама* за време његовог боравка у Немачкој. У тој notiци писало је крупним словима на истакнутом месту: „Г. Коста Јовановић досадањи одговорни уредник нашег листа, престао је бити одговорни уредник [...] Уређивање 'Радничких новина' у рукама је другога који су их и до сада уређивали.“¹² Но утицај Косте Јовановића био је још увек знатан у радничком покрету и он је успео, после повратка из Немачке, да *Радничке новине* објаве исправку поменутих notiце, али се на функцију није вратио.¹³ Разбешњен оваквим поступком редакције, Јован Скерлић је 13. фебруара 1903. године огорчено писао Радовану Драговићу: „Ви сте зимус једног човека као што је Коста Јовановић [...] у листу који је он створио назвали једним убиственим 'Г. Коста Јовановић'. Ви сте одстранили и Драгишу Лапчевића и Љубомира Јовчића, ви уређујете лист у таквом правцу да се ја питам да нема случајно два социјализма [...] и као што су учинили Коста Јовановић, Љубомир Јовчић и Драгиша Лапчевић, ја прекидам сваку везу са вама.“¹⁴ Милорад Поповић је из Пеште немоћно шкргутао зубима, писао заједљиве чланке и писма о „друговима“ из редакције *Радничких новина*, критиковао сваку њихову акцију, али није могао много утицати на ситуацију у покрету нити је битно изменити. Он се нарочито окомио на начин уређивања листа и на одлуку да социјалисти не иступају на општинским изборима. У писму редакцији *Радничких новина* није оставио ни један поступак Радована Драговића и његових другога без непоштедне критике и осуде. И у другим писмима Поповић се изражавао са омаловажавањем о руководиоцима покрета у земљи, наглашавао да њихове акције воде уништењу покрета, а посебно осуђивао иницијативу за стварање Српске социјалдемократске партије.¹⁵ Но све ово није могло да заустави природни ток развоја покрета. У радничким масама јачале су симпатије према марксистичкој групи, па су позиције је групе толико ојачале да су још пре мајског преврата били створени сви услови за коначно организационо оформљење социјалистичке партије и централног синдикалног савеза.

¹⁰ Триша Кацлеровић, *Димитрије Туцовић као борац за јединство радничког покрета у Србији*, предговор књизи: Д. Туцовић, *Избрани списи I*, Београд 1949, XXXVIII.

¹¹ *Радничке новине* (у даљем тексту: РН) 26. I 1902. године.

¹² Исто, 14. XII 1902.

¹³ Исто, 1. I 1903.

¹⁴ *Дела Милорада Поповића II*, Београд 1910, 28.

¹⁵ Поповићева писма објавио је Петар Станковић 1910. године у Београду под насловом *Дела Милорада Поповића I—II*.

Потпуни расцеп између марксистичке и реформистичке групе у радничком покрету Србије одложиле су мартовске демонстрације 1903. године. Нашавши се пред фронталним налетом власти, која је намеравала да растури радничке организације, социјалисти су своја неслагања привремено ставили у други план и све своје снаге усмерили на борбу за одржање радничких организација. Коста Јовановић поново постаје секретар Београдског радничког друштва уместо Димитрија Туцовића, који је због учешћа у демонстрацијама 23. марта морао да емигрира. Уједињени социјалисти успели су да се одупру акцији министра унутрашњих дела Веље Тодоровића за стварање режимских синдиката и да у тој борби уместо њих образују Раднички савез.¹⁶

Оснивање Српске социјалдемократске странке — Статут и Програм

Оваквим развојем идеолошких борби и отпором против настојања режима да раднички покрет стави у своју службу, марксистичка група знатно је ојачала своје позиције и стекла неподељене симпатије радника. У склопу ових догађаја поведена је и акција за стварање политичке партије радничке класе, па је одлука да се сазове Оснивачки конгрес Социјалдемократске партије донета убрзо после прерата од 29. маја 1903. године. Драгиша Лапчевић у својој књизи *Историја социјализма у Србији*, пише да је одлука о формирању Српске социјалдемократске странке донета на седници управе Београдског радничког друштва, на којој је он био главни поборник за доношење такве одлуке. Том састанку, према писању Драгише Лапчевића, присуствовао је и Радован Драговић, који није учествовао у дискусији, јер није био члан управе; дискутовало се целу ноћ, а за доношење одлуке гласало се 19 пута; најзад, када се већ свањивало, изморени радници, којима је предстојао одлазак на посао, захтевали су од Драгише Лапчевића да се једном заврши састанак и пристали да се донесе одлука о сазивању Оснивачког конгреса Партије.¹⁷

Триша Кацлеровић се не слаже с овим и тврди да за доношење овако важне одлуке замор учесника није могао бити од тако пресудног утицаја; он сматра да је улога Радована Драговића, поред припрема седнице управе Друштва или Иницијативног одбора, и на самој седници морала бити далеко значајнија.¹⁸ Наводи Кацлеровића не могу се проверити, а сигурно се зна да он није присуствовао тој седници, јер је у то време био у Крагујевцу. Остали учесници тога састанка нису оставили за собом никакве белешке, а записник или било какав други докуменат са ове седнице није сачуван. У целом овом случају сасвим је сигурно да одлука о сазивању Оснивачког конгреса Српске социјалдемократске странке није донета ни лако ни брзо, и да су борбе за њено доношење биле тешке. Чињеница је да је Први конгрес Радничког савеза заказан више од месец дана раније од заказивања Оснивачког конгреса Српске социјалдемократске странке, а оба конгреса одржана су истог дана са истим делегатима.¹⁹

Оснивачки конгрес Српске социјалдемократске партије заказан је за 20. јул 1903. године. Треба указати на чињеницу да је и пре Оснивачког конгреса било више покушаја да се образује социјалистичка партија у Србији. Стварање социјалистичке партије било је сан свих

¹⁶ О оснивању радничког савеза вид.: М. Вукомановић, н.н., 128—130.

¹⁷ Драгиша Лапчевић *О оснивању Социјалне демократије код нас, Социјалистички календар за 1928. годину*, Београд 1928, 21.

¹⁸ Архив Института за историју радничког покрета Србије (у даљем тексту: А-ИРПС), Мемоарске белешке Трише Кацлеровића.

¹⁹ РН 13. VI и 4. VII 1903; *Први конгрес Српске социјалдемократске странке и Главног радничког савеза*, Београд 1953, 187.

српских социјалиста од појаве социјалистичке мисли на нашем тлу, а први покушај њеног оснивања пада још у доба Светозара Марковића. Затим су се покушаји низали један за другим, али ни један није довео до крајњег успеха, јер у условима неразвијених капиталистичких односа и непостојања класно-свесних радника, класну радничку странку није било могуће основати.²⁰

У време оснивања Српске социјалдемократске странке међународни раднички покрет имао је за собом дуги низ година организованог развоја. Прва интернационала, којом је руководио Маркс, имала је сасвим утврђена и одређена гледишта на теорију и тактику класне борбе, као и на улогу Партије у остваривању крајњег циља борбе радничке класе — претварања приватне својине у друштвену. Друга интернационала је готово 15 година деловала и Партије које су је сачињавале, поред изграђене стратегије и тактике, имале су и обилато искуство. Од свих партија Друге интернационале најзначајнију улогу и највећи утицај имала је Немачка социјалдемократска партија и у кадровском погледу и у погледу бројности чланства. Лидери Немачке социјалдемократске партије били су највећи ауторитети, признати код свих осталих партија. То су били руководиоци који су сарађивали са Марксом и Енгелсом још у периоду Прве интернационале. Бебел, Либкнехт и Кауцки били су признати теоретичари и практичари у међународном радничком покрету. Ерфуртски програм Немачке социјалдемократске партије био је основа за доношење програма више партија Друге интернационале. Све ово доприносило је чињеници која говори да утицај Немачке социјалдемократске партије није био мали.

С обзиром на то да је најистакнутији борац за формирање Српске социјалдемократске партије Радован Драговић своја основна марксистичка сазнања добио у Аустрији и Немачкој, где је стекао и искуства у организовању и акција покрета, сасвим је нормално што је и Српска социјалдемократска странка на свом Оснивачком конгресу примила Ерфуртски програм као свој програм. Овome је допринела и чињеница да је Оснивачки конгрес Српске социјалдемократске странке спреман на брзину, у једној нестабилној ситуацији, па је Радован Драговић био принуђен да предложи усвајање овог Програма, јер времена за састављање програма који би одговарао условима у Србији није било. Међутим, Ерфуртски програм, прављен за социјалдемократску партију у једној индустријски развијеној земљи са дугом социјалистичком традицијом, није у потпуности могао да одговара Српској социјалдемократској партији. Његове недостатке уочавао је и Радован Драговић, па је на Оснивачком конгресу у свом излагању о Програму нагласио да задатак Социјалдемократске партије није само у томе да извршава оно што пише у Програму, већ да предузима све, „ама све“ што живот и потребе радничке класе наметну.²¹

Први Статут Српске социјалдемократске странке, усвојен на Оснивачком конгресу, био је такође Статут Немачке социјалдемократске партије, прерађен и прилагођен степену развитка организованог радничког покрета у Србији. Према овај Статут показује тенденције ка чврстом централистичком израђивању и организовању Партије, он је ипак најнеодређенији баш у утврђивању принципа организације Партије. Месне партијске организације Статутом нису биле предвиђене, већ је у сваком месту, где су постојале друге радничке организације, предвиђен повереник који је заступао интересе Партије.²² На тај начин организација Партије била је сасвим неодређена.

²⁰ Опширније вид.: В. Ђорђевић, н.н. 79—97.

²¹ *Први конгрес Радничког Савеза и Социјалдемократске странке*, Београд, 1903, 50.

²² *Први конгрес Радничког савеза и Српске социјалдемократске странке*, 200—202.

Оба конгреса, и Партије и Радничког савеза, примила су за свој орган *Радничке новине*, а Главној партијској управи остављено је право да контролише и одређује начин уређивања листа. Чланом 20. Статута утврђено је да се нови листови не могу покретати без сагласности Главне партијске управе. За прекршаје Статута и Програма предвиђене су санкције, а за искључивање Статутом је одређен изабрани суд, у који су половину чланова предлагали они који предлажу искључење, другу половину предложени за искључење, а председника суда одређивала је Главна партијска управа. Ове одредбе обезбеђивале су неопходну дисциплину у новооснованој Партији. Нужност оваквих одредаба диктирана је непостојањем утврђених правила односно норми ко може бити члан Партије. У позиву Иницијативног одбора за Оснивачки конгрес Партије стајало је да се „позивају сви они који социјалистички мисле и осећају“.²³ Довољно је, дакле, било само се декларисати као социјалист па присуствовати Конгресу и постати члан Партије. Под оваквим условима било је нормално што су у Партију улазили људи са разним схватањима, па су супротности у гледиштима неизбежно морале довести до нових заоштравања односа и сукоба.

БОРБА ПРОТИВ СИНДИКАЛИСТИЧКО-РЕФОРМИСТИЧКЕ ОПОЗИЦИЈЕ 1903—1904. ГОДИНЕ

Изгледало је да су, оснивањем Српске социјалдемократске странке и усвајањем њеног Програма и Статута, ранија неслагања превазиђена и да ће ентузијазам и преданост социјалистичким идеалима тријумфовати. Међутим, ситуација је била сасвим друкчија. Стара неслагања и различита схватања о правцу развоја радничког покрета у Србији само су привидно нестала, а у суштини свако је остао на својим позицијама и настојао да развој Партије и покрета усмери према својим схватањима. Састав Главне партијске управе такође није био јединствен. Поред ортодоксног марксисте Радована Драговића и старог и опробаног социјалистичког борца Драгише Лапчевића у Главну партијску управу изабран је и Коста Јовановић, и то као њен први секретар. Он је изабран у одсуству, јер није присуствовао Оснивачком Првом конгресу Радничког савеза био главни референт о свим тачком конгресу Српске социјалдемократске странке, иако је истог дана кама дневног реда.²⁴ Касније је у Главну партијску управу изабран Јован Скерлић.²⁵ Никола Николић, Никола Величковић и Виљем Пипал допуњавали су број чланова Партијске управе и углавном увек стајали уз Драговића и Лапчевића. По свему, стање је било такво да су постојали сви услови за поновно распламсавање старих сукоба.

Склоност појединих истакнутих чланова Српске социјалдемократске странке да сарађују са партијама грађанске левице убрзо је дошла до изражаја. У складу са својим ставовима још од пре Оснивачког конгреса Јован Скерлић је у *Дневном листу* од 8. новембра 1903. годи-

²³ РН 4. VII 1903.

²⁴ Коста Јовановић је реферисао о Правилнику Радничког савеза, поднео је резолуцију о узимању *Радничких новина* за орган Радничког савеза, о осигурању радника, о налажењу рада беспосленим члановима и о личној безбедности радника. Дакле, о свим тачкама дневног реда, изузев о питањима процедуре и избора управе. (*Први конгрес Радничког савеза Социјалдемократске странке*, стенографске белешке, Београд 1904, 1—40.)

²⁵ Скерлић није био у саставу партијске управе изабране на оснивачком конгресу, али га је вероватно у управу касније изабрала Контролна комисија. (РН 5, 14. и 19. I 1906.)

²⁶ С. Димитријевић, Радован Драговић, 85.

не објавио позив радницима да у предстојећим изборима „гласају за листу самосталних радикала и социјалиста“.²⁶ Разних појава, које су указивале да појединци инклинирају сарадњи са грађанском левицом, било је више, а то је морало изазвати реакцију.

На оваква схватања први је на ступцима *Радничких новина* реаговао Драгиша Лапчевић. Он је установио да „неки наши другови узимају учешћа и у пословима других политичких група“ и наглашавао да је такав став двојако штетан, јер се снажи противник, а уноси деморализација у редове социјалдемократске странке. „Што би се наша странка уопште организовала, ако њени чланови помажу разне буржоаске групације?“, љутито је питао популарни чича и закључивао „да члан социјалдемократске странке ништа од тога не сме да чини“.²⁷

На протагонисте сарадње са буржоаским политичким групацијама овакве и сличне опомене нису деловале и било је све извесније да до сукоба мора доћи. Било је јасно да се оваквим и свим другим штетним појавама мора стати на пут, па је Други конгрес Српске социјалдемократске странке заказан за 29. март 1904. године, једва осам месеци после држања Оснивачког конгреса.

Прво јавно иступање опозиције — покретање листа „Свест“, марта 1904. године

Брзо заказивање Другог конгреса Српске социјалдемократске странке изненадило је противнике марксистичке оријентације радничког покрета у Србији и затекло их неорганизоване и неспремне. Опозиција није имала могућности да на ступцима партијског органа пре одржавања Другог конгреса изнесе јавно своја гледишта, јер је Драговић са својим истомишљеницима имао доминантан утицај и у вођству покрета и у редакцији *Радничких новина*, па није допуштао да се на њиховим странама износе по развој покрета штетна схватања.²⁸ Требало се на брзину организовати и путем једног гласила одговарајући утицај на делегате Другог конгреса, изазвати дискусију још пре Конгреса и покушати са подривањем позиција Радована Драговића и његових једномишљеника. То је нагнало опозицију да на брзину покрене лист, који се појавио на двадесет три дана пре почетка Конгреса.

Нови лист, чији је први број изашао 6. марта 1904. године, добио је назив *Свест*.²⁹ Око њега су се окупили сви они који се нису слагали са курсом којим Главна партијска управа води покрет. Власник и одговорни уредник листа био је Радивоје Ст. Радуловић, а сарадници Емило Ребрић, Коста М. Луковић, Војислав Росић и Милорад Поповић, који је тада још увек био у Пешти. Ни Коста Јовановић, ни Јован Скерлић нису се јавно ангажовали у покретању и уређивању листа, али је свима било јасно да су баш они духовни оци овог подухвата.³⁰

²⁷ Драгиша Лапчевић, *Опажања из нашег партијског живота*, РН 13. XI 1903.

²⁸ Коста Јовановић је био у иностранству, а Скерлић и остали оваквом политиком практично су били онемогућени. (С. Димитријевић, *Радован Драговић*, 85).

²⁹ *Свест* је као социјалдемократски лист излазила недељно од 6. III до 10. IV 1904. год. Изашло је свега шест бројева, од којих је број 6 погрешно нумерисан као бр. 5. (Радослав Перовић, *Прилог библиографији српског радничког покрета до 1919*, Београд 1957, 152).

³⁰ Никола Поповић чак тврди да је *Свест* покренуо само Коста Јовановић. (Димитрије Туцовић, *Његов живот и рад*, Београд 1934, 80).

Основна карактеристика покретача листа *Свест* као групе била је шароликост схватања. У целој групи није било ни двојице који су имали исте погледе о даљем развоју и оријентацији радничког покрета у Србији. Самим тим и њихов лист имао је исто обележје. На ступцима *Свести* појављивали су се написи који су били на линији малограђанског социјализма³¹, а у исто време и левичарски предлози да се поред партијских и синдикалних организација оснивају и анти-милитаристичке групе за рад и агитацију у војсци.³² Редован сарадник листа *Свест* био је Милорад Поповић, који је покушао да теоретски објасни „погрешност“ оријентације радничког покрета у Србији. Поред превода чланка *Морал и социјализам* Жоржа Сорела, у листу се нашло места и за сатиричну песму Емила Ребрића *Звона брује*, чија је жаока била отворено уперена на људе из Главне партијске управе.³³ Укратко, на ступцима *Свести* имало је места за све оно што се декласирало као социјалистичко, а могло се искористити за нападе на људе са чела покрета и слабљење њихових позиција. Прави циљ листа, односно ове акције опозиције најбоље је изразио Коста М. Луковић у свом писму Главној партијској управи. Он је писао да је приступио групи око листа *Свест* у чијој се редакцији налазе људи који се непристрасно држе према свима радницима у покрету [...] и с разлогама говоре о вашим поступцима [...] Шта сматрам као корисно, видеће се из мога држања до конгреса као и на самом конгресу“, припретио је Луковић на крају свога писма.³⁴

Централно место у листу *Свест* заузели су чланци Милорада Поповића, који је поново покренуо старо питање о односу синдиката и Партије, који је било на дневном реду још у Централном одбору. У чланку *Синдикати и радничка странка* Поповић наглашава: „Основно питање са којим мора да се буде начисто, то је: хоћемо ли дати првенство стручним или политичким организацијама [...]“ Од решења овог питања зависи будућност радничког и социјалистичког покрета у Србији, тврди даље Поповић, и одмах се изјашњава да је „наше одлучно уверење да данас треба дати првенство стручним радничким организацијама: синдикатима“³⁵ Развијајући своју мисао, цитирајући Маркса и примере из историје међународног радничког покрета Поповић даље тврди да су свуда у Европи синдикалне организације претходиле политичким, а кад су синдикати „својом економском борбом“ развили „класинску свест радника“, тек тада се појављују политичке организације и ту развијену свест користе у политичкој борби против буржоазије.³⁶ Прелазећи на анализу стања у радничком покрету у Србији, Поповић је утврдио да се „код нас пошло с репа, готово“ и да се одмах „ударило у најобимнију политичку акцију“, која захтева бројан и способан кадар „а до њега се без стручне организације не може доћи“. И баш на овом месту Поповић напушта хладокрвни тон теоретичара-саветодавца и прелази на заједљиво игнорисање људи из управе Социјалдемократске странке и целог покрета. Поповић их назива „латинцима“, тј. људима који боље знају латински језик „но услове и потребе класинске борбе“. Раднички покрет у Србији не може се успешно развијати све док „латинци заборављајући латински језик не науче историју радничког покрета, поред историје социјализма“.³⁷ Кад су *Радничке новине* одговориле Поповићу у истом стилу

³¹ Жорж Ренар, *Социјалистичко писмо учитељима* (превео В. Р.), *Свест* 6, 13. и 21. III 1904.

³² *Свест* 27. III 1904.

³³ Исто.

³⁴ Исто. 6. III 1904.

³⁵ Исто 13. III 1904.

³⁶ Исто.

³⁷ Исто.

назвавши га незналицом³⁸, он је одговорио да је руководиоце Српске социјалдемократске странке латинцима назвао Виктор Адлер и да такво мишљење о српском покрету влада у иностранству.³⁹ У истом смислу Поповић је о руководиоцима Српске социјалдемократске странке писао Драгиши Лапчевићу из Пеште. Окарактерисавши оснивање Социјалдемократске партије као погрешан корак, Поповић је њене рад Поповић, *Опет синдикати и радничка странка*, *Свест* 27. III 1904.) руководиоце оквалификовао као „скроз неспособне“ и назвао их „лумпенпролетаријатом интелигенције“ и „жонглерима социјализма“.⁴⁰

Кад се има у виду да су припадници опозиционе групе око листа *Свест* могли, поред писања у свом листу, да делују и живом речи по радничким организацијама, као и да су Коста Јовановић и Јован Скерлић још увек били чланови Главне партијске управе, онда је јасно да је атмосфера у радничком покрету постајала наелектричана и да могућности ове групе нису биле за занемаривање. Претила је опасност да се Конгрес претвори у бесплодну полемику и међусобна оптуживања и тиме промаши свој циљ. У очима неупућених делегата писање *Свести* и агитација опозиције могли су допринети дискредитовању људи из Главне партијске управе и управе Радничког савеза, као и стварању незадовољства међу радницима, што је и био циљ опозиције и сврха покретања листа уочи самог Конгреса. У таквој ситуацији руководства социјалдемократске странке и Радничког савеза нису оклевала, већ су одмах почела борбу упоредо са иступањем опозиције.

На два дана пре појаве првог броја листа *Свест*, 4. марта 1904. године, одржана је у Београду „конференција свију радничких организација“ која је расправљала о намери опозиције да покрене свој лист. Конференција је донела одлуку којом се осуђује покретање *Свести* и наглашава да „нови лист *Свест* не представља ни једну политичку, синдикалну ни просветну социјалистичку организацију“.⁴¹ Одлуку су потписали представници свих синдикалних савеза, затим Радничког савеза, Чукаричког радничког друштва, женског радничког друштва „Свест“ и представник фонда Гођевчеве фабрике. Међу потписницима једино нема представника Дружине типографских радника, која је на тај начин заузела неутралан став.⁴² Ова одлука објављена је у *Радничким новинама* од 13. марта 1904, а дан пре тога реаговао је крагујевачки *Радник*, и то веома оштро. *Радник* је писао да је једини циљ око *Свести* да „неколико наша одлична друга [...] разним лагаријама и денунцијацијама удаљи из покрета“. Назвавши редакцију *Свести* умном сиротињом *Радник* је даље износио да редактори опозиционог листа сами причају како им новац за издавање листа даје Живојин Балугчић, стари социјалист, а тада шеф Прес-бироа у Београду.⁴³

У атмосфери ужурбаних припрема за Други конгрес Српске социјалдемократске странке *Радничке новине* су објавиле још два већа

³⁸ *Несвесни напади*, РН 17. III 1904.

³⁹ „Не помаже ништа слати мање више улепшане извештаје Међународном социјалистичком бироу, а још мање намерно лажно извештавати путнике, као што је прошле године био случај са Моргаријем“. (Мило-

⁴⁰ Писмо Милорада Поповића Драгиши Лапчевићу из Пеште у Београд 28. III 1904. (по новом календару) (*Дела Милорада Поповића II*, 33—34). У истом писму Поповић је писао: „Ја одовуд не могу ништа против таквих људи. Али [...] ви ћете моћи. Нама су потребни способни и ствари одани људи, а не интриганти које ви добро познајете“.

⁴¹ РН 13. III 1904.

⁴² Неутралистичке тенденције Дружине типографских радника датирају још од раније, а напад опозиције 1904. године само их је појачао. (Вид. Јован Дубовац, *Покрет типографских радника у Србији 1903—1914*, ИГ 1/1964, 17.)

⁴³ *За осуду, Радник* (Крагујевац), 12. III 1904.

осврта на писање *Свести* и у оба ова написа углавном се полемише са Милорадом Поповићем и нападају његови синдикалистички ставови.⁴⁴ У овој полемици било је веома оштрих речи и увреда и са једне и са друге стране, што је још више смањивало и онако мале могућности мирног решења сукоба.

Радничке организације из унутрашњости нису биле захваћене овом атмосфером. Кратко време излагања *Свести* било је недовољно да лист продре у шире радничке масе⁴⁵, а и близина Конгреса чинила је да сви расплети сукоба очекују на њему. Поред Месне социјалистичке организације из Крагујевца, која је реаговала преко свог листа, покретање и начин писања *Свести* осудила је и Месна организација из Ниша, која је тражила од Партијске управе и управе Радничког савеза „да све ове чланове искључи из средине свесних и организованих радника као непоштоваоце конгресних решења“.⁴⁶ Од синдикалних савеза, поред цитиране одлуке свих радничких организација, ову опозициону групу посебно је осудио Савез грађевинарских радника, доневши на својој скупштини резолуцију којом се солидарисше са радом управе Српске социјалдемократске партије и управе Радничког савеза и осуђује редакцију и сараднике листа *Свест*.⁴⁷ Но све су то биле уводне чарке. Главни окршај тек је предстојао и за њега су се сви ужурбано припремали. О свему је одлучујућу реч имао да Конгрес.

Конгреси Радничког савеза и Српске социјалдемократске странке држани су 28—30. марта 1904. године, и то прво Конгрес Радничког савеза, па затим Конгрес Странке. Главна теоријска битка вођена је на Конгресу Радничког савеза, док је на Конгресу Странке усвојено неколико докумената, веома значајних за ову фазу развоја радничког покрета.

Најважнија тачка дневног реда на Другом конгресу Радничког савеза било је питање о организацији и улози синдиката. Реферат Димитрија Туцовића „О синдикалним организацијама“ представљало је исцрпну и студиозну обраду овог питања, а у исто време то је био и теоријски и практичан обрачун са групом око *Свести*. Први део Туцовићевог реферата је у ствари историјски осврт на настанак синдиката, а затим, аргументима поткрепљена и бројним примерима илустрована, анализа најважнијих радничких захтева у борби против капиталиста. Завршни редови овог дела реферата су резиме разматрања улоге и значаја синдиката у економској борби радничке класе. Квинтесенција свега је цитат из резолуције о синдикатима, чији је творац и предлагач такође био Туцовић: „Синдикалном се борбом радничка класа заштићава материјално, подиже морално и умно, обавештава о својим класним интересима и припрема за своје класно ослобођење.“⁴⁸ Други део Туцовићевог реферата посвећен је питањима организације синдиката, а у ствари представља директан обрачун са схватањима око групе листа *Свест*, а посебно са синдикалистичким позицијама Милорада Поповића, изнетим у поменутом чланку у листу *Свест*.⁴⁹ Уочивши најопаснијег противника и схвативши сву штетност теорије о „неутралности“ синдиката, Туцовић је сталожено и хладнокрвно, без употребе увредљивих речи, снагом аргумената рушио зграду По-

⁴⁴ РН 17. III 1904.

⁴⁵ Први број листа *Свест* појавио се 6. III 1904, а конгрес Главног радничког савеза почео је 29. III 1904. године. Време од 23 дана било је заиста кратко да би се нешто озбиљније учинило.

⁴⁶ Главном одбору социјалдемократске странке, РН 17. III 1904.

⁴⁷ РН 26. IV 1904.

⁴⁸ Димитрије Туцовић, *Изабрани списи I*, Београд 1949, 103.

⁴⁹ Реч је о чланку *Синдикати и радничка странка*, *Свест* 13. III 1904.

повишевог неутрализма синдиката и примарности економске борбе над политичком. Нагласивши да свака синдикална организација има три посебне одлике: припадност чланства истој грани рада или бар сличној, демократски начин управљања и самосталност, Туцовић је одмах истакао узајамност и непосредну повезаност економске и политичке борбе. „Треба увек бити начисто с тим да синдикални и политички покрет имају један циљ и да су упућени на узајамно потпомагање међу собом“, закључио је Туцовић. Тек тада је Туцовић прешао на директан обрачун са синдикалистичко-неутралистичким ставовима Милорада Поповића изнетим у листу *Свести*. Не оспоравајући, него управо истичући значај синдикалних организација и за политичку борбу радничке класе, Туцовић је истовремено подвлачио значај политичке борбе за синдикални покрет. Пребацујући Поповићу да злоупотребава Марковске цитате Туцовић је, и сам се служећи Марксом, доказивао и доказао „да су у борби радничке класе нераздвојно спојени њен економски покрет и политички рад“. Закључујући ову бриљантну расправу Туцовић је сликовито резимирао своје излагање: „Само би занесењак могао желети да постоји само један од ова два покрета [...] Синдикати и Партија су две ноге на којима пролетаријат иде победи. У заједничком телу треба да куца једно срце, које ће слати крв у оба дела и једна душа која ће давати правац кретања о б е м а ногама.“⁵⁰

Снага Туцовићевих аргумената, логика његовог излагања, миран тон и јасноћа изречених мисли снажно су деловали на делегате радничког конгреса. Припадници опозиције, који су раније тако гласно претили да ће на конгресу иступити, нису се усудили да оспоре било коју Туцовићеву поставку. Једино је Коста Јовановић покушао у подужем говору да оправда Милорада Поповића и да делегатима укаже да „је апсолутно неистина да Милорад Поповић у својим чланцима мисли да радничка класа треба да се издвоји из политичке борбе и да води борбу само на економском пољу“.⁵¹ Међутим, то није имало никаквог ефекта. Туцовић је на себи својствен начин документујући своје тврђење цитатима из Поповићевог чланка брзо ућуткао Јовановића⁵², кога су делегати Конгреса два пута бурним протестима прекидали и натерали га да говор заврши пре него што је мислио.⁵³

Пораз опозиције био је потпун. Под снажним утиском Туцовићевог реферата и исто тако садржајне речи у дискусији о истом проблему Конгрес је једногласно усвојио „Предлог резолуције о синдикатима“ којом се одређује начин организовања синдиката. Резолуција налаже „да се сузбија стварање малих, слабих, за борбу и узајамно помагање чланова неспособних засебних синдикалних организација [...] а да се ради на стварању централистичких синдикалних радних организација са савезним управама по целој земљи [...] Главни представник свију тих синдикалних организација да и даље буде Главни раднички савез са строго опредељеним задатком“.⁵⁴

Усвајањем резолуције о синдикатима и прихватањем свих ставова Туцовићевог реферата Конгрес је једногласно осудио покушај групе око листа *Свест* да развој покрета усмери у правцу неутрализма и утврдио акционо јединство синдиката и Партије. Марксистичка група у вођству радничког покрета на овом Конгресу добила је главну битку, док је Конгрес Социјалдемократске странке имао да у миру до-

⁵⁰ Д. Туцовић, *Изабрани списи I*, 103—108.

⁵¹ *Синдикални покрет у Србији 1903—1919* (у даљем тексту: СПС) I, Београд 1958, 84.

⁵² Д. Туцовић, *Изабрани списи I*, 112.

⁵³ СПС, I, 87.

⁵⁴ Предлог резолуције о синдикатима — референт: Димитрије Туцовић, РН 26. III 1904.

несе документе који би обезбедили јединство покрета и послужили као оружје у борби против евентуалног будућег напада опозиције на јединство покрета и његов курс развоја. Теоријска фаза борбе завршена је на овај начин на Конгресу Радничког савеза, а на Конгресу Странке расправљао се директно и оштро, а решавао брзо и одлучно.

Већ први дискусант, после прочитаних извештаја Партијске управе и Контролне комисије, Влада Остојић потегла је питање духовних вођа опозиције Јована Скерлића и Косте Јовановића.⁵⁵ Драгиша Лапчевић, који је председавао седницама Конгреса, не желећи да се ситуација заоштрава, прекинуо је говорника зато што помиње личности. Лапчевић је настајао да се сукоб мирно изглади и да се даље не заоштрава, па је због тога прекидао све говорнике чим би поменули имена вођа опозиције. Осетивши Лапчевићеве намере, а знајући да заташкавање не води решавању проблема, Туцовић је одмах реаговао истакавши да се дискусија о извештају не може водити без изношења имена личности и предложио да се Конгрес претвори у конференцију за време дебате о извештају.⁵⁶ Преко предлога се прешло и дискусија је настављена у истом тону. Триша Кацлеровић је оштро напао Косту Јовановића и Јована Скерлића рекавши „да се нигде у свету није десило да секретар Партије, који је душа покрета, оставља своје место и добија државну стипендију“. Лапчевић га је прекинуо одмах чим је поменуо име Косте Јовановића, али се Јовановић сложио да се о њему говори, јер „у његовим поступцима нема ничег неморалног“. Тако је на Конгресу Социјалдемократске странке цела дискусија о акцији опозиције вођена управо као расправа о поступцима Косте Јовановића и Јована Скерлића, односно око њиховог прихватања државне стипендије. Већина делегата осудила је такве поступке, па су охрабрени Лука Павићевић и Триша Кацлеровић тражили да се реши питање Скерлићевог и Јовановићевог опстанка у Странци. Захваљујући спретном вођени седнице од стране Драгише Лапчевића о овоме се није расправљало⁵⁷, али је осуда већ била изречена. Такође је осуђен од стране Конгреса и поступак Милорада Поповића, који је у наведеном писму Драгиши Лапчевићу увредљивим изразима напао Партијску управу. Делове тога писма прочитао је на Конгресу Радован Драговић, што је изазвало оштре протесте делегата, па је и углед Милорада Поповића овим знатно опао у њиховим очима.⁵⁸

Пошто је опозиција једногласно осуђена дискусијом и једногласним усвајањем извештаја Партијске управе, лако и без већег отпора усвојени су Предлог резолуције о штампи и Предлог измена Статута Странке. Предлог резолуције о штампи поднео је и образложио др Драгиша Ђурић, а одредбе ове резолуције биле су уперене баш против покушаја опозиције да се поново групише око свога гласила. Наиме, резолуцијом се забрањује покретање било каквих социјалистичких листова или часописа без одобрења Партијске управе. Таква одлука диктирана је горким искуством из борбе са групом око листа „Свест“ и односила се и на директну забрану тога листа.⁵⁹

⁵⁵ *Записник са Другог конгреса Српске социјалдемократске странке*, 9. IV 1904.

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ На захтев Луке Павићевића да конгрес реши питање „опстанка у странци Косте Јовановића и Јована Скерлића“, Лапчевић је одговорио да то не решава конгрес, већ Изборни суд. Када су Павићевић и Кацлеровић затражили да се Изборни суд изабере одмах на конгресу, Лапчевић је једноставно објавио да је на дневном реду извештај благајника, па је захтев Кацлеровића и Павићевића остао неиспуњен (РН 14. IV 1904).

⁵⁸ С. Димитријевић, *Радован Драговић*, 90.

⁵⁹ Резолуцијом су обухваћени сви постојећи листови. Тиме је и *Свест* практично забрањена, као без дозволе покренути лист.

Најважнија одлука Другог конгреса Српске социјалдемократске странке је усвајање измена Статута Странке, којима су утврђени њени организациони принципи. Новина у систему организовања је стварање месних организација по местима где има више од 10 чланова Странке, а где их нема толико оснива се повереништво. Прве месне организације и повереништва „покоравају се Главној партијској управи и стоје под њеном контролом“. Осим тога, Главна партијска управа овим изменама Статута добила је овлашћења да може укинути оне месне организације које се не придржавају статутарних одредаба и не покоравају се одлукама Партијске управе.⁶⁰ На тај начин је уведена централистичка организација Странке и појачана улога Главне партијске управе. Уместо да ослаби организацију Странке, акција опозиције допринела је доношењу одредаба које су значиле њено учвршћавање.

Лака победа у овом сукобу са опозицијом није значила и њен коначан пораз. Целокупна акција групе око листа *Свести* била је у ствари само проба, увод у озбиљнији и коначни обрачун. Покретачи листа *Свест* и даље су остали чланови Странке и, без обзира на оштру критику и осуду њихових ставова на Другом конгресу странке, нису напустили своја гледишта. Коначан обрачун тек је предстојао, а у тај обрачун Партијска управа улазила је ојачана и са већим овлашћењима. Одлуке Другог конгреса представљале су снажно средство у борби против сличних покушаја опозиције.⁶¹

Покушај расцепа у радничком покрету крајем 1904. године и ликвидација синдикалистичко-реформистичке опозиције

Док су на једној страни управе Српске социјалдемократске странке и Главног радничког савеза, у складу са конгресним одлукама, прегнуле свом снагом на формирање синдикалних и партијских организација и организационо учвршћење Партије и синдиката, на другој страни ни опозиција није мировала. Први напад на конгресне одлуке дошао је од стране Милорада Поповића. Огорчен резултатима дискусије на конгресима Социјалдемократске странке и Главног радничког савеза, а посебно осудом његових ставова изнетим у писму Драгиши Лапчевићу, Поповић је убрзо после Конгреса објавио брошуру *Нека се чује и друга страна*⁶², у којој је углавном поновио оно што је раније писао на ступцима *Свести*. Бранећи се од критика које су му упућене на Другом конгресу, Поповић је у оквиру текста ове брошуре поново објавио своје чланке из листа *Свест*⁶³, затим своје писмо од 28. марта 1904 (по новом) упућено Драгиши Лапчевићу и делове писма Димитрија Туцовића упућеног њему (М. Поповићу). Све ово пропраћено је одговарајућим коментарима на начин који је недвосмислено оптуживао руководиоце покрета у земљи. Лапчевић, Драговић и Ту-

⁶⁰ Предлог измена и допуна у Статутима Српске социјалдемократске странке, РН 26. III 1904.

⁶¹ И састав Главне партијске управе био је јединствен. У њој су били изабрани истомишљеници Радована Драговића. Резолуција о штампи била је препрека покретању опозиционих листова, а Статут није дозвољавао формирање других политичких организација, изузев месних партијских организација и повереништава.

⁶² Брошура је објављена у Београду почетком маја 1904.

⁶³ *Синдикати и радничка странка*, *Свест*, 13. III 1904; *Опет синдикати и радничка странка*, *Свест*, 27. III 1904.

цовић били су главна мета Поповићевих противнапада⁶⁴, а преко њих Поповић је осудио и начин на који се развија и делује раднички покрет у Србији. Брошура је намењена делегатима Другог конгреса Српске социјалдемократске странке, јер је Поповић сматрао да су они погрешно информисани о његовим поступцима и ставовима.

Остали противници марксистичке оријентације радничког покрета у Србији, ошамућени и дезорганизовани поразом на конгресима Социјалдемократске странке и Радничког савеза, нису се усуђивали да одмах отворено иступе. Коста Јовановић се одмах после Другог конгреса вратио у Немачку ради наставка студија, а у реткој преписци са активистима радничког покрета у земљи сетно је констатовао да полако постаје странац у покрету.⁶⁵ Јован Скерлић није показивао значајнију активност, а његова сарадња у грађанским листовима и часописима стварала је код радника утисак да он и није члан Социјалдемократске странке.⁶⁶ Остали припадници и симпатизери опозиције нису били у стању да, непосредно после пораза, учине нешто озбиљније, и њихови протести сводили су се на жалопојке због тежњи да се укину радничка друштва, а посебно Београдско радничко друштво, па су улагали напоре да егзистенцију овога Друштва продуже.

Током лета 1904. године опозиција појачава напоре да се консолидује и предузме енергичнију акцију у циљу јачања свога утицаја у покрету. Милорад Поповић предузима кораке за свој повратак у Србију и у томе успева. У земљи се вратио вероватно током августа 1904. године.⁶⁷ За то време представници опозиције у земљи појачавају напоре да одрже Београдско радничко друштво и успевају да у своје руке узму његову управу.⁶⁸ Драгиша Лапчевић је августа 1904. писао Димитрију Туцовићу о намерама опозиције да покрене свој лист и да су Драговић, Туцовић и он (Лапчевић) главна мета напада опозиције.⁶⁹ Схватајући озбиљно појачану активност опозиције Главна

⁶⁴ Лапчевићу је пребацивао да је „све до убиства Александровог био сарадник и главни стуб радикалског „Одјека“ и да је отворено пришао радничком покрету тек после мајског преврата. Драговићу је замерао његово службовање у Управи града Београда, а Туцовићу је приписивао да подцењује све остале интелектуалце у покрету (Милорад Поповић, *Нека се чује и друга страна*, Београд 1904, 13—14).

⁶⁵ „У овом далеком свету твоје ме писмо веома обрадовало, утолико више што се ја са мало њих у Србији дописујем. Шта ћеш, сада такав ветар дува“. (Писмо Косте Јовановића Светозару Ђорђевићу, из Бона у Пожаревац 17. VII 1904. по новом календару — *Дела Милорада Поповића II*, 35—36).

⁶⁶ Крагујевачки *Радник* је новембра 1904. писао да је Скерлић престао бити члан Странке, јер није хтео да плаћа члански улог (*Радник* 20. XI 1904.). По свој прилици ова тврдња је тачна, јер је Главна партијска управа октобра 1904. расправљала о питању Скерлићевог чланства у странци, па је Скерлића Београдска партијска организација уписала у странку „као новог члана“. (АИРПС, фонд ССДП 65а, књига записника са седница Главне партијске управе, седница од 9. X 1904. године — у даљем тексту: А-ИРПС, ССДП, 65а, записник).

⁶⁷ Поднео је 14. IX 1904. Министарству унутрашњих дела молбу „да му се овери писмено потврђено од Управе града Београда“, што значи да се у земљу вратио нешто раније. (Државни архив Социјалистичке Републике Србије, Министарство унутрашњих дела — у даљем тексту: ДАСРС, МУД, Деловодни протокол, бр. 26055 од 14. IX 1904. — То „писмено“ није сачувано).

⁶⁸ На скупштини Београдског радничког друштва одржаној 19. IX 1904. у управу су изабрани Емило Ребрић и Радивој Радуловић, покретачи листа *Свест* и Александар Коцић, касније члан друштва „Ново време“. (С. Димитријевић, *Радован Драговић*, 105.)

⁶⁹ Писмо Драгише Лапчевића Димитрију Туцовићу, из Београда у Ужице 17. VIII 1904. (Архив радничког покрета Југославије — у даљем тексту: АРПЈ).

партијска управа позива на своју седницу од 29. августа 1904, њихове представнике и безуспешно покушава да са њима нађе заједнички језик.⁷⁰ Неуспех ове акције Главне партијске управе још више је заоштрио супротности и почетак отворене борбе био је само питање дана. Повратак Милорада Поповића у земљу представљао је велики подстрек и појачање за опозицију. Иако болестан од туберкулозе, енергични Милорад Поповић развија велику активност, држи бројна предавања по синдикалним организацијама, на којима критикује концепције Главне партијске управе⁷¹, окупља присталице и убрзо се опозиција консолидује и наступа као организована група. За само месец дана свога боравка у Београду Поповић је успео да окупи и консолидује разбијену опозицију и да постане њен стожер. Јован Скерлић и Коста Јовановић који су, поред Милорада Поповића, били најзначајнији припадници опозиције имали су другостепену улогу⁷², утолико пре што су се њихове концепције о даљем развоју и улози радничког покрета у Србији разликовале од Поповићевих. Остали припадници опозиције нису били дорасли овој тројци, па нису ни могли битно утицати на идеолошке концепције ове опозиционе групе. Због тога је потребно изложити гледишта ове тројице најзначајнијих припадника опозиције, ради лакшег разумевања суштине њиховог сукоба са марксистичким језгром радничког покрета у Србији.

Милорад Поповић (рођен 1875. године) пришао је социјалистичком покрету још као ђак гимназије у Нишу, па су га другови сматрали предводником и учитељем социјализма. Због социјалистичке активности искључен је из нишке гимназије 1895. године.⁷³ Године 1896. отишао је из Београда у Париз, где је боравио до 1901. радећи активно у радничком покрету, а нарочито међу Југословенима социјалистима.⁷⁴ Из Париза је прешао у Будимпешту 1901. и остао до августа 1904. године.

Развојни пут Милорада Поповића је веома интересантан. До одласка у иностранство васпитавао се на социјалистичкој литератури која му је била доступна. С обзиром да је прва социјалистичка сазнања стекао у Нишу, вероватно је имао могућности да се служи и бугарским преводима класика марксизма, што му је омогућавала близина границе. У то време марксистичка преводна литература у Бугарској била је далеко бројнија него у Србији, па је Поповић имао услова да релативно лако стекне основна сазнања из области марксизма. У време своје сарадње у *Социјалдемократу*, 1895. године, Поповић је имао већ сасвим изграђене погледе на класну борбу пролетаријата и форме организације која може да изведе револуцију. Тада је сматрао да је најпогоднији облик организовања радничке класе политичка организација — „нарочита политичка странка“, и наглашавао

⁷⁰ Записник са седнице Главне партијске управе од 29. VIII 1904. није сачуван, али се касније више пута помиње неуспех разговора на овој седници. (А-ИРПС, ССДП, 65а, записник, седнице од 10. X и 9. XII 1904.)

⁷¹ С. Димитријевић, *Радован Драговић*, 106, 107.

⁷² С. Димитријевић сматра да су они само „секундирали Милорада“ (Исто, 106).

⁷³ *Милорад Поповић* (некролог), РН 17. VII 1905. — Таса Миљковић је 1917. године записао да му је у Нишу прве лекције из социјалистичке теорије дао Милорад Поповић. „[...] све смо то ми марљиво читали, гледајући на Милорада као учитеља нашег“ (С. Димитријевић, *Споменица педесетогодишњице радничког покрета Лесковца и околине 1903—1953*, Лесковац 1904, 59).

⁷⁴ У Паризу је основао Југословенско радничко друштво и био један од његових најактивнијих чланова. (*Милорад Поповић*, РН 17. VII 1905).

је да се „пролетаријат целог света организује у независне политичке странке“ у циљу извођења револуције.⁷⁵

Са таквим схватањима Поповић се као двадесетогодишњи младић нашао у Паризу, у развијеној радничкој средини, у вртлогу разноврних идеолошких струја, којима је раднички покрет у Француској у то време обилао. На његову даљу оријентацију свакако су извршили одређени утицај револуционарни синдикалисти, који су баш на прелазу између XIX и XX века у Француској развили значајну акцију и првих година XX века однели превагу у социјалистичком листу *Le Mouvement Socialiste*⁷⁶, на коме је и М. Поповић сарађивао.⁷⁷ Упркос овим утицајима Поповић за време боравка у Паризу није одустао од својих погледа о улози и значају политичке партије радничке класе, па је 1901. године покушао да оснује социјалистичку партију у Србији.⁷⁸ Покушај је пропао, а Поповић исте године прелази из Париза у Будимпешту.

Поповић се у Будимпешти одмах укључио у раднички покрет и једно време је уређивао лист Срба социјалиста у Угарској *Народна реч*. У првом периоду своје делатности у Будимпешти Поповић још није изразити синдикалист, мада је припадао унутарпартијској опозицији, којој је на челу стајао Ервин Сабо (Szabó Ervin). Ова опозиција у то време још није синдикалистичка, али ће њени „носиоци касније, делимично, прећи на страну анархосиндикализма [...] јер не подносе опортунизам централне управе, која је израз тежњи пештанске радничке аристократије“.⁷⁹ Према Поповићу, као припаднику унутарпартијске опозиције, централна управа Мађарске социјалдемократске партије имала је резервисан став. По речима Арпада Данијела (Dániel Arpad), такође једног од истакнутих припадника унутарпартијске опозиције, „у централној управи нису се с њим (Поповићем — P. J.) ни упуштали у разговоре“, па је морао да оде из Мађарске.⁸⁰ Овакав став управе Мађарске социјалдемократске партије и њен опортунизам тешко су погађали Милорада Поповића и несумњиво су допринели јачању његових синдикалистичких убеђења, чији почеци датирају још из времена боравка у Француској. Од отпора опортунизму управе Мађарске социјалдемократске партије Поповић је еволуирао у правцу синдикализма, да би на крају завршио са омаловажавањем значења и улоге Социјалдемократске партије и уопште политичке борбе радничке класе, што га је реално стављало на антипартијске позиције.

Међутим, ни тада а ни касније Милорад Поповић није одрицно сваки значај Партији, нити је у потпуности негирао потребу политичког организовања радничке класе. Он је 1902. године написао и у Будимпешти објавио брошуру *Раднички синдикати* у којој је синдикатима приписивао примарну улогу у борби за побољшање положаја радника у капиталистичком друштву, у васпитавању радничке класе

⁷⁵ Бесправни пролетер (М. Поповић), *Писма радницима, Социјалистичка штампа у Србији до XX века II*, Београд 1951, 277.

⁷⁶ Пол Луј, *Историја социјализма у Француској*, Београд 1956, 272.

⁷⁷ С. Димитријевић је с правом указао на потребу упоређивања Поповићевих ставова са анархосиндикалистичким струјама у Француској, које су постојале у време кад је он боравио у Паризу, а касније однеле превагу у Социјалистичком листу *Le Mouvement Socialiste* (С. Димитријевић, *Радован Драговић*, 96).

⁷⁸ Поповић је 1901. године „у Паризу образовао партијски одбор у који су ушли: Милорад Поповић, Јован Скерлић, Коста Јовановић, Мирко Обрадовић, Драгиша Лапчевић и Љуба Јовчић (В. Ђорђевић, у.у. 89).

⁷⁹ Арпад Лебл, *Везе Милорава Поповића и Сабо Ервина, Зборник матице српске за друштвене науке 20*, Нови Сад 1958, 79.

⁸⁰ Исто, 80.

и њеном припремању за револуцију. Но, ни овога пута није заобишао политичку организацију радничке класе, којој је наменио сам чин извођења револуције — освајања власти. Поповић је тврдио да ће „радничка класа, организована у своју политичку Партију [...] оборити буржоаску превласт“ и тако ће „државна власт пасти у радничке руке“, али ће тада „синдикати доћи на место капиталиста и претузети у своје руке управу производње“.⁸¹

Говорећи о васпитној улози синдиката Поповић је у неколико речи изразио свој став о унутрашњем устројству синдиката и односу синдикалних организација према врховним руководећим форумима. Већ тада се јасно уочава његова аверзија према централистичком устројству синдиката и тенденција ка аутономизму појединих синдикалних организација. „Треба видети како функционишу ове установе (мисли се на право иницијативе и референдум — Р. Ј.) у великим европским синдикатима. Централни одбори ових синдиката права су парламентарна министарства. Само таква министарства, која се за све своје крупније поступке и предузећа обраћају самим грађанима тј. члановима синдиката“.⁸² То су типични синдикалистички ставови и од њих до анархосиндикализма недостаје само један, али пресудан, корак, а то је негирање улоге Партије и проглашавање синдиката јединим обликом борбених организација радничке класе. Тај корак Милорад Поповић никада није учинио.⁸³ Он је осуђивао анархистичку девизу „што горе то боље“ и, цитирајући Маркса, указивао да је „то гледиште [...] погрешно, неисторијско и штетно“.⁸⁴ Према томе, синдикализам Милорада Поповића има додирних тачака са анархосиндикализмом само толико што је он у борби радничке класе придавао доминантан значај синдикатима, а као организациону структуру предлагао аутономизам појединих синдикалних организација и њихово уједињавање у један земаљски савез на бази федерализма. Међутим, Поповић није потпуно негирао улогу Партије, само јој је придавао другостепени значај.

Поповић је таква схватања дефинитивно изградио у Будимпешти и са таквих позиција писао је из Пеште чланке о односу синдиката и Партије, који су објављивани у листу *Свест* пред Други конгрес Српске социјалдемократске странке. Полазећи од овога њему се чинило да је развој радничког покрета у Србији упућен у апсолутно погрешном правцу. Још 1902. године он је писао да раднички покрет

⁸¹ Милорад Поповић, *Раднички синдикати*, Будимпешта 1902, 30—31. О овој брошури Д. Лапчевић је написао веома похвалан приказ и препоручио је радницима.

⁸² М. Поповић, *Раднички синдикати*, 30.

⁸³ Због тога се не могу прихватити ставови Миодрата Протића, који је Милорада Поповића оквалификовао типичним анархосиндикалистом и „верним учеником и следбеником Жоржа Сорела (у чијем је часопису *Le Mouvement Socialiste* за време свог боравка у Паризу марљиво сарађивао“). (М. Протић, *Прошлост и садашњост*, Београд 1960, 105—106). Таква тврђења не могу се прихватити утолико пре што Жорж Сорел за време Поповићевог боравка у Паризу још није вођа револуционарних синдикалиста, а наведени лист постао је њихово гласило тек након Поповићевог одласка из Париза. Жорж Сорел творац револуционарног синдикализма у Француској тек касније прелази на позиције анархосиндикализма, а тада Милорад Поповић већ није био у Паризу, а убрзо је и умро.

⁸⁴ М. Поповић, *Средства и циљеви, Ново време* 13. XI 1904. Истина, Поповић је ово писао новембра 1904. када је сукоб са нововремском опозицијом био у пуном јеку, па је морао правити извесне уступке марксизма, али је исти став имао и раније. У поговору *Комунистичком манифесту*, који је превео и објавио у Будимпешти 1902. године, Поповић је осуђивао „философски анархизам као утопију“ (стр. 31).

у Србији практично не постоји⁸⁵, а слично мишљење имао је и приликом повратка у земљу. Пошто је дуго био у иностранству, остао је ван оног снажног процеса који је првих година XX века захватио раднички покрет у Србији, процеса током којег је тај покрет израстао у модерни класно-борбени организовани раднички покрет. Остајући доследан својим синдикалистичким гледиштима, сматрао је да је у таквој ситуацији неопходно целу акцију усмерити на стварање и јачање синдикалних организација и да су једино економски облици радничке борбе потребни и могући у Србији. У оцени радничког покрета у Србији није нимало еволуирао од 1902. до 1904. године. Готово истим речима оцењивао је покрет у оба случаја и наглашавао да се ради наопако. „Одмах вам велим да је све већ годину дана пошло у суноврат — писао је Поповић 1902. године. Лудо се ударило у политичку агитацију без потребних услова успешне агитације. Синдикална питања решавања су ћораво [...]”⁸⁶ Године 1904. пише готово исто: „Код нас се пошло с репа, готово. Уместо да се најпре синдикати учврсте, ојачају и број организованих радника увећа [...] код нас се одмах ударило у најобимнију политичку акцију.”⁸⁷

Са таквим предузећима о радничком покрету у Србији, обогатен искуством током рада у радничким покретима у Француској и Мађарској, теоријски изграђен и синдикалистички оријентисан, а, што је такође важно, погрешно информисан о стању радничког покрета у Србији и правим вредностима његових лидера⁸⁸, Милорад Поповић се вратио крајем лета 1904. године у Србију и одмах предузео енергичну акцију у циљу усмеравања развоја радничког покрета према својим схватањима.

Јован Скерлић, такође један од најистакнутијих представника синдикалистичко-реформистичке опозиције, полазио је са истих позиција са којих и Милорад Поповић, али је извлачио сасвим супротне закључке. Ватрени присталица и обожаваалац Светозара Марковића, прихватио је социјалистичке идеје још као гимназиста, али никад није постао марксист. За време школовања у иностранству упознао се са идејама малограђанског социјализма Жоржа Ренара (Georges Renard), коме се искрено дивио и називао га својм учитељем.⁸⁹ Под утицајем Ренеара и Леона Буржоа (Léon Bourgeois) прихватио је идеје класне

⁸⁵ „Синдиката ни данас у Београду нема. Оно што под тим именом данас постоји то су: статут, спискови чланова и празне касе.“ (Дела Милорада Поповића I, 16).

⁸⁶ Писмо Милорада Поповића редакцији *Радничких новина* из Пеште у Београд 28. II 1902. по новом календару — *Дела Милорада Поповића*, 17.

⁸⁷ М. Поповић, *Синдикати и радничка странка*, *Свест*, 13. XI 1904.

⁸⁸ Поповића су о стању радничког покрета у Србији обавештавали путем преписке његови истомишљеници из редакције листа *Свест*, затим Пера Станковић који је 1910. објавио Поповићеву преписку, а наравно Јован Скерлић и Коста Јовановић, који су све више губили позиције немогући да схвате и прихвате марксистички курс развоја радничког покрета у Србији. Таква обавештења била су једнострана и допринела су стварању Поповићевих погрешних убеђења о радничком покрету у Србији и неспособности његових лидера.

⁸⁹ На седници Главне партијске управе 9. XII 1904. Скерлић је изричито изјавио да он као „ђак Жоржа Ренара има друге погледе на политичку борбу радничке класе“ (А—ИРПС, ССДП, 65а, записник, седница од 9. XII 1904). Своје дивљење према Ренару као „човеку, грађанину и писцу“ и приврженост његовим идејама Скерлић је топлим речима изразио на француском језику у делу *Светозар Марковић*, које је посветио Жоржу Ренару. У тој посвети Скерлић себе назива „оданим и захвалним учеником“ Ренара и изражава захвалност „pour les bones leçons et les bon exemple que vous m'avez donnes“. (Јован Скерлић, *Светозар Марковић. Његов живот, рад и идеје*, друго издање, Београд 1922, 5).

солидарности, постао противник класне борбе и тиме је његов животни пут као социјалиста био завршен. У оцени радничког покрета у Србији Скерлић је полазио од неоспорне чињенице да радници у Србији представљају мањи део становништва, па је закључивао да сами за себе нису у стању да се боре за остваривање својих права. „Радници немају већине у Србији и треба им потпоре осталих група“, изјавио је он на једној седници Главне партијске управе.⁹⁰ Пошто радници, као мањи део становништва, не могу сами водити политичку борбу, нужно се морају ослањати на друге партије и друге друштвене редове. И док је Милорад Поповић у тој ситуацији предлагао стварање и јачање синдикалних организација и пропагирао економску борбу радничке класе, а политичку остављао за касније, Скерлић предлаже сарадњу са напреднијим грађанским странкама. У конкретном случају Скерлић је сматрао да би раднички покрет у Србији у сарадњи са самосталним радикалима, као најпрогресивнијом грађанском странком, могао успешно да се бори за остварења својих права. Не прихватајући класичну марксистичку тезу да се класне супротности развитком капитализма заостравају, Скерлић је акцептирао управо супротну поставку да се класне супротности ублажавају, да ће на крају ишчезнути и тако ће ликвидација капитализма и настанак социјалистичког друштва бити резултат мирног развитка и постепене еволуције. Дакле, уместо класне борбе Скерлић је заступао и пропагирао класну солидарност⁹¹, а цело његово схватање није нимало одмакло од обичног реформизма који су заступали напреднији буржоаски теоретичари и политичари, што је Скерлић у суштини и био.⁹²

Коста Јовановић, трећи истакнути члан ове опозиционе групе, био је по својим концепцијама веома близак Милораду Поповићу. И он припада генерацији старијих социјалистичких бораца, који су у последњој деценији XIX века радили на ширењу социјалистичке мисли. У периоду 1901. до 1903. године био је један од најистакнутијих социјалистичких активиста, чији је удео у оснивању првих синдикалних савеза веома значајна. Већ тада је Јовановић припадао групи која је била против стварања класне политичке партије радничке класе и залагао се и радио на стварању и јачању синдикалних организација и синдикалног покрета. Своја гледишта о спорним питањима система организације и даљег развоја радничког покрета Коста Јовановић је најпотпуније изнео 1904. године на Другом конгресу Главног радничког савеза у говору поводом реферата Димитрија Туцовића „О синдикалним организацијама“. Бранећи Милорада Поповић од критике и осуде његових чланака објављених у листу *Свест*, Коста Јовановић је формулисао и своје ставове, који су готово истоветни са Поповићевим. Јовановић је такође полазио од чињенице да је раднички покрет у Србији млад, па је сматрао да је за политичку борбу радничке класе још рано. Снажне економске организације су услов да раднички покрет ступи и у политичке облике борбе. Класна борба

⁹⁰ А—ИРПС, ССДП, 65а, записник, седница од 9. XII 1904.

⁹¹ Исто.

⁹² Веома добро је окарактерисао Скерлића Ели Финци: „Прави марксиста, онај који прихвата, примењује и разрађује марксистички поглед на свет, он (Скерлић — Р.Ј.) никада није био (...) када је доцније, по повратку из Швајцарске, где се упознао са стандардним либералним системима мишљења и организације, дошао у оштар сукоб са носиоцима револуционарне мисли (...) он је истина био проглашен ренегатом, али остаје отворено питање колико је он то, у својој интимној мисли, икада био. Ренегат социјалистичке странке и социјалистичког покрета — да, јер је тој странци припадао и у том покрету развијао знатну активност; ренегат социјалистичких идеја — не, јер Скерлић никада није имао јасно изграђен марксистички поглед на себе.“ (Ели Финци, *Јован Скерлић у своје време*, Књижевност, Београд 1957, бр. 7—8, 3—5).

— „борба радничке класе као класе“ захтева оснивање и снажење оне врсте радничких организација „у којима класински покрет радничке класе избија најјаче на површину, а то су синдикалне организације радника“. Те синдикалне организације биће у ствари и носилац, и то најбољи, политичког програма радничке класе, јер у „политичком покрету могу да учествују и други елементи који нису радници [...] који ће наћи у демократском делу социјалистичког покрета заступање својих интереса. Али сви ти људи не могу тако јасно да изразе класинске интересе радничке класе, као што може једна синдикална организација“.⁹³

Док су синдикализам Милорада Поповића и, сходно томе, његово негирање улоге Партије неминовно водили политичком неутрализму синдиката, чему су била врло блиска и схватања Косте Јовановића, Скерлићев реформизам, који је проистацао из теорије о класној солидарности, тежио је управо супротном, тј. политичком ангажовању радника и сарадњи радничког покрета са напреднијим грађанским групацијама. По Скерлићу, то би био један широки фронт свих према режими опозиционих групација, које би, представљајући већину, биле у стању да постепеним освајањем политичких и економских реформи изборе праведније друштво. Док су Милорад Поповић и Коста Јовановић инсистирали на принципима класне борбе и раднике као класу супротстављали Партији као политичкој организацији, Скерлић је тежио управо супротном, па ипак су се сва тројица нашли заједно на челу веома јаке опозиционе групе, која је тежила да марксистичкој оријентацији и централистичкој организацији радничког покрета супротстави синдикалистичко-реформистичку концепцију и да заузме у вођству покрета доминантне позиције.

Поред старог пријатељства и вишегодишњег заједничког учешћа у социјалистичком покрету ову тројицу су везивали и неки заједнички ставови о практичном деловању радничког покрета. Упркос својим синдикалистичким убеђењима, Милорад Поповић није био потпуни противник компромаса са либералнијим грађанским групама. Он је у једном писму редакцији *Радничких новина* жестоко осуђивао Радована Драговића и остале социјалистичке прваке у Београду, због њиховог одбијања да заједно са самосталним радикалима иступе у општинским изборима 1902. године.⁹⁴ И Поповић и Скерлић били су свесни да су појединачни отпори линији коју спроводи Главна партијска управа унапред осуђени на неуспех, па су у циљу јединственог иступања прелазили преко међусобних принципијелних и практичних разлика. Отпор тенденцији развоја радничког покрета и тежња за ликвидацијом владајућег утицаја марксистичке групе око Радована Драговића били су битна заједничка тачка свих припадника опозиције,

⁹³ „И зато ако се хоће — а то је била главна идеја Милорадовога чланка — ако се хоће радничка класа да сачува других елемената, онда треба да се што јачом снагом организују раднички синдикати и што јачом снагом стварају класинске организације радничке класе које ће бит носилац и политичког програма њеног“, резимирао је Јовановић своје излагање о односу економских и политичких облика борбе постовећујући своје гледиште са ставовима Милорада Поповића. (Записник са II конгреса Главног радничког савеза, СПС II, 82—87).

⁹⁴ „Екстремни радикали су вам нудили споразум, тј. нудили су да вам за ваше гласове даду извесну накнаду коју сте ви могли не само да примите или да одбаците, већ и да одредите... али не, уместо свега тога ви сте им галантно понудили на поклон ваше гласове.“ (Писмо Милорада Поповића редакцијом одбору *Радничких новина* из Будимпеште у Београд 4. VI 1902. по новом календару — *Дела Милорада Поповића*, II, 15).

а пред тим замашним циљем међусобне разлике уступале су место заједничкој акцији.

После првог периода збуњености настале поразом на конгресима Српске социјалдемократске странке и Главног радничког савеза 1904. године, опозиција се почиње прибирати и већ током лета остају уочљиви њени напори за консолидацијом и припреме за нову офанзиву. Извесност строгог повратка Милорада Поповића у Србију била је снажан импулс за опозицију, која се још пре његовог повратка колико толико средила, тако да се већ током августа 1904. године говорило о покретању новог листа опозиционе групе.⁹⁵ Покушај Главне партијске управе да са представницима опозиције нађу заједнички језик пропао је, али је то вероватно одложило појаву новог листа опозиције, јер се чекало на резултат разговора на седници Главне партијске управе од 29. јула 1904. године.⁹⁶ У току септембра припадници опозиције успели су да за своје планове загреју већи број синдикалних функционера, па се почетком октобра идеја о покретању опозиционог листа и оснивању друштва могла спровести у дело.

По повратку у Београд Милорад Поповић је своју агитацију усмерио на управу синдикалних савеза. Успевши да за своје планове придобије неке чланове тих управа проширио је своју акцију и на шире чланство синдиката. Он готово непрекидно обилази радничке организације и држи предавања у којима излаже своје погледе о улози и задацима синдиката и о односима синдиката и социјалдемократске партије. За непуну три месеца забележено је да је одржао 12 јавних предавања и говора.⁹⁷ Утицај његових предавања био је очигледан, тако да су опозицији у сукобу са вођством покрета највећу подршку пружале управе оних синдикалних савеза где је Поповић држао највећи број предавања: Савез дрводељских радника, Дружина типографских радника, Савез абацијских радника и Удружења трговачких помоћника.

После периода припрема и агитације за придобијање присталица опозиција је прешла на конкретне кораке у циљу стварања организације и покретања свога листа. Већ почетком октобра 1904. године опозиција, предвођена Милорадом Поповићем, оснива политичко удружење — друштво „Ново време“ које прихвата своја правила 8. октобра 1904. године.⁹⁸ Упркос својим синдикалистичким убеђењима и, у складу са њима, тврђењима да је за политичку борбу радничке класе у Србији још рано, Поповић је са групом основао баш политичко удружење и о томе известио Главну партијску управу. У писму које су потписали Милорад Поповић и Милан Радовановић, као секретари друштва, извештава се Главна партијска управа да је основано друштво „Ново време“ и умољава се да то објави у *Радничким новинама*.⁹⁹ Давање политичке фасадe овом опозиционом друштву имало је одређени циљ. Као политичка организација друштво „Ново време“ могло се сматрати партијском организацијом, па је као такво имало право да покрене свој лист, наравно уз дозволу Главне партијске

⁹⁵ „Наши другови прете покретањем листа. Говоре да ће почети 1. септембра. Ја у то неверујем.“ (Писмо Драгише Лапчевића Димитрију Туцовићу 17. VIII 1904 — АРПЈ, Р. бр. 4).

⁹⁶ Као нап. 87.

⁹⁷ С. Димитријевић, *Радован Драговић*, 106.

⁹⁸ *Ново време*, 30. X 1904.

⁹⁹ А-ИРПС, ССДЦ, 65а, записник, седница од 17. X 1904. Разговор Радована Драговића са Миланом Радовановићем приликом предаје наведеног писма објављен је у чланку *Нека се зна*, РН 26. XI 1904).

управе. То су Поповић и Радовановић посебно истакли у тужби коју су против Главне партијске управе упутили Контролној комисији.¹⁰⁰

Усвојена правила друштва „Ново време“ садрже само 4 члана. У чл. 1. формулисан је циљ друштва као „међусобно социјалистичко васпитање и ширење социјалистичких идеја (штампом, предавањима, курсевима, излетима итд.)“. Чл. 2. регулише питање чланства и одређује да члан друштва „може бити сваки кога преко управе скуп чланова прими“. Чл. 3. одређује састав управе од 2 секретара и благајника, а чл. 4 је у ствари прелазна одредба која налаже израду посебног правилника о „спољашњем и унутрашњем раду друштва“, прописа о правима и дужностима чланова друштва и управе. За секретаре друштва изабрани су Милорад Поповић и Милан Радовановић, који су и потписали наведена правила.¹⁰¹ Овако формулисана правила подсећају на правила анархистичких клубова, у којима се на исти начин уопштено формулише циљ организације, сасвим неодређено наводи ко може бити члан, а управа се своди на што мањи број лица без посебних овлашћења. Опозиција је очито овим тежила да што еластичнијим правилима створи могућности за окупљање што већег броја чланова, па је прописе о „спољашњем и унутрашњем раду, и прописе о правима и дужностима чланова „оставила за касније када ситуација буде јаснија.

Прави циљ опозиције, односно друштва „Ново време“ наведен је нешто касније у цитираној тужби „нововремаца“ Контролној комисији: „Оснивањем друштва „Ново време“ ми смо хтели да отворимо један центар слободне дискусије, слободне критике, која је свакој странци, а нарочито нашој, неопходно потребна.“¹⁰² Најпре критика организационих принципа и идеолошке оријентације, а кад се критиком покаже да се покрет наопако води, дошли би и предлози за његово преуређење и уклањање „неспособних“ људи са чела покрета, на чије би чело дошли вођи опозиције.¹⁰³ Овакви циљеви се јасно виде из мотивације оснивања друштва: „Из жеље да странку сачувамо од моралног банкротства, да спречимо ако је могуће, њено понижавање и срамоћење, ми смо приступили делу оснивања овог друштва.“¹⁰⁴

Следећи потез опозиције састојао се у покретању гласила свога друштва. Одлука о покретању часописа усвојена је 10. октобра 1904. године, а први број појавио се 30. октобра исте године. Да би се неутра-

¹⁰⁰ „Друштво „Ново време“ по својој програму као и по својим знаковима партијска је организација [...] те смо према томе удовољили и оном другом делу резолуције о штампи у коме се захтева да партијске часописе или листове издају само партијске организације.“ (*Наша тужба, време* 20. XI 1904) Нововремени су тврдили да су приликом пријаве Друштва Главног партијској управи изразили спремност да партијској каси плаћају стално месечни улог као и свака друга партијска организација. (*Један недругарски напад, Ново време*, 13. XI 1904).

¹⁰¹ *Ново време* 30. X 1904.

¹⁰² *Наша тужба, Ново време* 20. XI 1904.

¹⁰³ Неспособност и неодлучност партијских лидера *Наша тужба* је посебно истичала: „Овај је покрет (раднички — Р.Ј.) у стању стварања, образовања, рашћења [...] Људи који у њему раде, људи који му на челу стоје нису довољно упућени, обавештени и научени. Они сами стоје на раскрсници свог социјалдемократског образовања, те често пута нису у стању да одговоре својој позиви и да проблеме, које им покрет поставља, правилно реше.“ (*Наша тужба, Ново време* 20. XI 1904).

¹⁰⁴ Исто.

лисале одредбе Статута и резолуције о штампи, које забрањују покретање нових листова без дозволе Главне партијске управе, „нововремци“ су свој часопис назвали „Ново време“ и представили га као обновљени часопис који је 1903. године издавао Коста Јовановић, а почетком 1904. године покушао да издаје Петар Муњић.¹⁰⁵ Сада је опозиција могла прећи у офанзиву у целом покрету. Постојање друштва омогућавало је груписање свих оних који се из било којих разлога нису слагали са радом Главне партијске управе, а обновљени часопис *Ново време* од свог првог броја постао је трибина са које су упућиване најжешће критике на рад Главне партијске управе као целине, на истакнуте функционере, на конгресне одлуке и усвојену линију развоја радничког покрета у Србији.

Идеолошку платформу „нововремаца“, правац и тон њихове критике и садржину њихових захтева за реорганизацијом радничког покрета у Србији давао је Милорад Поповић, који је био стварни уредник часописа *Ново време* и као такав писао највећи број чланака у њему. Поред тога, Поповић је био и најауторитативнији представник опозиције, познавалац социјалистичке литературе, преводилац *Комунистичког манифеста* на српски језик и писац бројних брошура из теорије и праксе борбе радничке класе, што је уз вишегодишње искуство, стечено учешћем у радничким покретима Француске и Угарске, било значајан елемент, који је доприносио јачању његовог утицаја међу радницима. Поповић је писао лепо и једноставно, говорио убедљиво и популарно, па је у том погледу могао имати мало конкурената у и онако малом броју још недовољно образованих и неискусних функционера радничког покрета у Србији. Због свега тога Поповићева критика деловала је на радничке веома убедљиво и привлачила му присталице.

Прихватајући постојање Српске социјалдемократске странке као свршену чињеницу и декларишући друштво „Ново време“ као партијску организацију „по своје програму као и по својим знаковима“, „нововремци“ су оштрицу своје критике усмерили на организационе принципе странке, тј. на оне одредбе Статута које су регулисале систем организације и овлашћења њених руководећих форума, у првом реду Главне партијске управе. Аверзија Милорада Поповића према централистичком систему организације Партије и синдиката, усвојеном на конгресима Странке и Главног радничког савеза 1904. године, овде долази до пуног изражаја. Нападајући измене Статута Српске социјалдемократске странке, које као облик организовања Партије предвиђају само месне партијске организације и ништа више, „нововремци“ истичу да је такав систем организације једностран и штетан. „Вршити све по једном калупу организацију странке и социјалдемократског покрета, значи онемогућити ширење наших идеја, спутавати рад наш и затворити социјалдемократији врата будућности“¹⁰⁶, тврдили су „нововремци“ и овом једноставном и практичном организационом систему супротстављали разноликост облика радничких удружења. Истичући да су успели социјалне демократије у развијеним земљама западне Европе резултат, у првом реду, „најразноврснијих облика организације“ „нововремци“ су настојали да се систем разних облика организовања примени и у радничком покрету у Србији, да „раднички покрет узме у Србији све оне облике које и на страни

¹⁰⁵ Вид.: Радослав Перовић, *Прилог библиографији српског радничког покрета до 1919*, Београд 1956, 139.

¹⁰⁶ *Наша тужба, Ново време* 20. XI 1904.

има¹⁰⁷. На тај начин су и друштво „Ново време“ приказивали само као један од облика организовања социјалдемократског покрета, облика који пружа више могућности за рад и борбу од месних партијских организација, који своје акције морају водити у складу са смерницама и одлукама Главне партијске управе.

Овлашћења Главне партијске управе и управе Главног радничког савеза била су три у оку „нововремске“ опозиције и највише су изложена њиховој критици и нападима, јер су баш она била највећа сметња акцијама опозиције. Поседујући ауторитет најбољег познаваоца међународног радничког покрета Милорад Поповић је као рефрен свих својих напада истицао да је систем организације и овлашћења руководећих тела, какав је уведен у радничком покрету у Србији, управо супротан пракси у међународном радничком покрету. „Насупрот уобичајеној и признатој пракси на Западу, код нас је, неким чудноватним стицајем околности, сав наш покрет централизован у руке партијске управе и радничког савеза“, писало је у „Нашој тужби“. Такву праксу Поповић је огласио „чисто српским производом“, наглашавајући да је Статут Српске социјалдемократске партије израђен према Статуту Немачке социјалдемократске партије, али „чудновато измењен баш онде где се говори о правима управиним“. Од свих овлашћења опозицији је највише сметало право Главне партијске управе да „контролише уређивање партијских листова“, а још више одредба резолуције о штампи која налаже да је за покретање свих листова и часописа потребна претходна дозвола Главне партијске управе. Критици је посебно изложен и чл. 20 Статута Странке који Главној партијској управи даје овлашћење да може искључити из Странке лица која без претходне дозволе покрену лист или часопис, а за цео Статут тврди се да је прожет аутократским духом. Захваљујући таквом духу Статута Социјалдемократске странке Главна партијска управа и управа Главног радничког савеза имају пуну контролу над *Радничким новинама*, секретар Странке је у исто време и уредник партијског органа, који не дозвољава да се у листу штампа „ништа што би ма и најблаже критиковало рад било партијске управе било Радничког савеза“. Из истих узрока и лист крагујевачке социјалдемократске организације *Радник* није ништа друго до „отисак мисли, жеља и тежња те управе (Партијске — Р. Ј.), а не Странке или покрета самог“; у њему се објављују само „лакејски чланци у корист појединих чланова управе“.¹⁰⁸

Једновремено са критиком постојећег централистичког система организације, који је подразумевао велика овлашћења централних руководећих тела, „нововремци“ су предлагали реорганизацију Странке и осамостаљивање месних партијских организација. На првом месту Главној партијској управи треба одузети право контроле уређивања партијских листова и пренети га на месне партијске организације. Главној партијској управи треба оставити само право контроле „над принципијелним држањем партијских листова“, а за све остало „меродавни су другови који лист покрећу“. Опозиција је тражила да

¹⁰⁷ „Многострукост наших циљева, разноврсност борбених средстава, различитост маса у којима имамо да радимо, све то захтева и разноликост у организацији нашег покрета. Отуда раднички покрет на западу познаје врло разноврсне облике организације: изборне организације, агитационе комитете, синдикате, кооперативе, просветна удружења, антиалкохолна удружења, уметничка удружења, циклстичка удружења, ђачке групе, омладинска друштва, дискусионе клубове, антимилитаристичка удружења итд. итд. [...] успеси социјалне демократије у Немачкој, Белгији, Данској, Аустрији, Швајцарској и у другим земљама не би никад били тако велики и тако обимни да нису имали на расположењу најразноврсније облике организације и напора.“ (Исто)

¹⁰⁸ Исто.

контролу над уређивањем и издавањем *Радничких новина* преузме београдска месна партијска организација и „остале наше радничке организације“ и поткрепљивала свој захтев примером из немачког радничког покрета, где контролу над централним партијским органом води комисија састављена од представника „свију берлинских кварталних изборних организација“.¹⁰⁹ Захтев опозиције сводио се на то да београдска партијска организација, управе синдикалних савеза и осталих радничких удружења преузму контролу уређивања *Радничких новина*, па би у том случају централни партијски лист био потпуно независан од Главне партијске управе и могао би, „кад то устреба, критиковати њен рад“. Централистичком систему организације Српске социјалдемократске странке и Главног радничког савеза „нововремци“ су супротстављали разноврсност форми радничких удружења, аутономизам партијских организација и синдикалних савеза, а самим тим и битно смањење овлашћења Главне партијске управе и управе Главног радничког савеза; уместо централизма федерализам, уместо једноставног и практичног организационог система разноврсност форми организовања.¹¹⁰

И поред свег настојања да друштво „Ново време“ прикажу партијском организацијом и да са политичких позиција критикују рад Главне партијске управе, ипак је синдикалистичка концепција доминантна у акцијама опозиције. Часопис „Ново време“ је од свог првог броја поклањао највише пажње синдикалним организацијама и истицао тезу Милорада Поповића да су политички облици борбе радничке класе за Србију преурањени и још неприхватљиви и да сву пажњу и напоре треба усмерити на јачање синдикалних организација. Поповић је у прва три броја часописа *Ново време* објавио у наставцима чланак *Потреба синдикалних картела*, а у другом броју чланак *Синдикати и радничка странка*, који се ни по наслову ни по концепцијама нимало не разликује од његових чланака о истом питању, објављених пре 8 месеци у опозиционом листу *Свест*. За раднички покрет у Србији најважније су организације које се боре за, „директна, непосредна побољшања економског положаја радника“, а то су стручне — синдикалне организације. Политичка борба и политичка организација радничке класе настаће сама по себи касније, када се за то укаже потреба.¹¹¹

Непрестано наглашавајући примарну улогу синдиката у борби радничке класе Милорад Поповић је настојао да спроведе своје замисли о реорганизацији синдиката. У првом реду потребно је одузети овлашћења управи Радничког савеза и пренети их на управе синдикалних савеза. Управа Главног радничког савеза не сме имати права и могућности да се меша у рад било ког синдикалног савеза. Уместо усвојеног чврстог централистичког уређења синдикалног покрета у Србији, Поповић се залагао за аутономију синдикалних савеза, под-

¹⁰⁹ Поред тога навођен је и пример статута Аустријске социјалдемократске странке који је одређивао да секретар и благајник не могу имати никакву функцију у редакцији и администрацији партијског органа. „Ова предостројност је на месту и у Аустрији, где су социјалдемократски праваци другачијег калибра него код нас“, наглашавао је Милорад Поповић. (Исто).

¹¹⁰ Анализирајући захтеве опозиције Сергије Димитријевић је потпуно правилно истакао да су инострани организациони системи, које је предлагала опозиција, прихватљиви само у „друштвено развијенијим и политички зрелим срединама, али који чак и у њима слабе борбену способност револуционарног покрета.“ Демократски централизам, остварен у Српској социјалдемократској странци, и велика овлашћења њене Партијске управе диктирани су „великом заосталомшћу српског пролетаријата [...] малобројношћу класно свесних елемената у његовим редовима“. (С. Димитријевић, *Радован Драговић*, 99.

¹¹¹ М. Поповић, *Синдикати и радничка странка*, *Ново време* 6. XI 1904.

стицао сепаратистичке тенденције њихових управа и, природно, све то поткрепљивао примерима из иностранства, где поједине синдикалне организације контролишу централну.¹¹² Сви захтеви опозиције сводили су се на стварање једне лабилне федерације синдикалних савеза, у којој би сваки од њих могао да води своју сопствену политику без обзира на остале савезе или на став и одлуке управе Главног радничког савеза.

У складу са овим Поповић је тражио да се одмах, упоредо са стварањем синдикалних пододбора, стварају месна синдикална већа. То би била, по Поповићевом схватању, нека врста међусиндикалних локалних удружења, која би била под контролом делегата свих синдиката, а у складу с тим управу Главног радничког савеза не треба бирати по устаљеној пракси, већ у њој треба да буду заступљени синдикални савези преко својих делегата.¹¹³ На тај начин управа Главног радничког савеза своди се на неки форум за координацију, саветодавно тело које сачињавају представници синдикалних организација. Синдикални савези добијају потпуну аутономију и слободу акције независно од било кога, што се, усто узето, своди на стварање једне крајње лабилне федерације у којој би сваки поједини синдикални савез деловао искључиво према свом нахођењу.

Упоредо са настојањем да се елиминишу овлашћења управе Главног радничког савеза и да се централистички систем организације синдикалног покрета замени федерализмом, опозиција је настојала да неутралише идеолошки утицај који је Српска социјалдемократска странка имала у синдикатима. Вођи Српске социјалдемократске партије приписивали су Милораду Поповићу да је у том циљу пласирао парољу о неутралности синдиката. Премда Поповић то нигде није написао, тврдило се да је тако по синдикатима говорено усменом речју. Радован Драговић је писао да су „нововремци“ на синдикалним зборовима и конференцијама истицали да синдикати морају бити неутрални и да се у њима „не сме чути ни једна социјалистичка реч“. То исто тврдио је у више махова Драгиша Лапчевић, а и остали социјалдемократски правци.¹¹⁴

¹¹² *Криза у покрету, Ново време* 27. XI 1904.

¹¹³ М. Поповић, *Потреба синдикалних картела, Ново време* 30. X, 6. и 13. XI 1904. — Радован Драговић је на ово реаговао чланком *Синдикална већа или картела* (РН 1. I 1905), указујући на потребу постојања синдикалних пододбора као *conditio sine qua non* за формирање синдикалних већа, која су само заједница синдикалних пододбора у једном месту за акције и послове од заједничког интереса за све пододборе. „Оптуживати некога што картеле већ нису готове, то је исто толико паметно као кад би неком пало напамет да окриви свог мајстора што није подигао кров и шљеме пре него што је темељ ударио“, заједљиво је упоређивао Поповићеве захтеве Драговић.

¹¹⁴ Говорећи о нововремској теорији неутралности синдиката Драговић је истицао да је она дело Милорада Поповића, али да је ширена само на предавањима и конференцијама, јер се о њој није смело писати. „Тако је по синдикатима говорено, али се тако није смело писати после познатих конференција синдикалних управа на којима су ове ваздушасте теорије отишле у ваздух [...]“ (Р. Драговић, *Из нашег покрета, Избор чланака*, 327—328). Драгиша Лапчевић је у некрологу поводом смрти Милорада Поповића писао да је Поповић „неоправдано и незгодно“ критиковао људе у радничком покрету „проповедајући [...] по злу чувену неутралност синдиката“. (РН 17. VIII 1905). На четвртном конгресу Српске социјалдемократске странке 1906. године Лапчевић је опозицију око *Свести* и *Новог времена* окарактерисао као људе који су тражили „да се не говори социјалистички по синдикатима“. (*Записник са Четвртог конгреса Српске социјалдемократске странке*, РН 25.VII 1906). И Димитрије Туцовић пише да су нововремци „неупутном и штетном агисацијом за неутралност синдиката вештачки изазвали“ дискусију о односима синдиката и партије. (Д. Туцовић, *Синдикати и партија, Избрани списи I*, 130).

У циљу остваривања својих захтева и постизања замашног циља реорганизације радничког покрета, „нововремци“ су развили обимну акцију, која се састојала од агитација на предавањима, зборовима и конференцијама до чланака преко штампе, у циљу убеђивања управа синдикалних савеза у неопходност њиховог осамостаљења у односу на Главни раднички савез и неутралност у односу на Српску социјалдемократску странку.¹¹⁵ Управе синдикалних савеза биле су главна мета „нововремске“ агитације. Придобити њих, као руководства најмасовнијих радничких организација, значило је обезбедити егзистенцију друштву и часопису *Ново време* и учинити пресудан корак у постизању крајњег циља опозиције, тј. заузимања водећих позиција у руководством радничког покрета и његове реорганизације у духу синдикалистичких идеја Милорада Поповића.

Успех агитације Милорада Поповића и његових присталица био је очигледан и манифестовао се приликом доношења одлуке о оснивању друштва „Ново време“ и покретању часописа истог имена. За месец дана интензивног рада опозиција је успела да придобије довољно присталица, па је оснивање друштва и покретање часописа постало могуће. За овај подухват придобијене су готово комплетне управе 5 синдикалних савеза и управа Београдског радничког друштва, које је још животарило. Као обнављачи часописа *Ново време* одлуку о његовом поновном излажењу потписало је 19 одговорних функционера 6 синдикалних савеза и 2 члана управе Београдског радничког друштва, наводећи поред потписа и пун назив функција које су имали у управама својих синдиката, што је код неупућених радника могло створити утисак да су наведени синдикални савези покретачи часописа *Ново време*.¹¹⁶ То је био вешто смишљен потез „нововремаца“, којим се настојало да се часопису привуче што више читалаца, а у исто време да се ослаби утицај Главног радничког савеза, те на тај начин убрза остваривање циљева опозиције.

Утицају „нововремаца“ највише су подлегле управе Удружења трговачких помоћника, Савеза дрводељских радника, Савеза абацијских радника и Савеза молерско-фарбарских и лакирерских радника.

¹¹⁵ Поповић је у Савезу дрводељских радника одржао три предавања (27. IX, 24. X и 28. XII 1904), у Савезу абацијских радника два (3, 17. X), у Савезу молерских радника једно (17. X), у Удружењу трговачких помоћника једно (21. XI), а поред тога учествовао је и на две конференције свих управа синдикалних савеза, и више других скупова. (С. Димитријевић, *Радован Драговић*, 106, 107). Радован Драговић је овако описао активност опозиције коју је назвао организацијом за извођење расцепа: „Кришом и без знања Партије и Савеза [...] они су сазивали конференције [...]. Она држи седнице, конференције, предавања; она шаље своје *изасланике* те врше ревизије по синдикатима, предавања објављује само по *својим* и буржоаским листовима, а нити их јавља *‘Радничким новинама’* нити *‘Радничком савезу [...]*” (Р. Драговић, *Пред новом појавом, Избор чланака*, 314—315).

¹¹⁶ Као обнављачи одлуку о покретању *Новог времена* потписали су: председник, потпредседник и благајник дружине типографских радника; председник, потпредседник, секретар, благајник и председник Надзорног одбора Савеза абацијских радника; председник, секретар и благајник Савеза молерско-фарбарских радника; председник, секретар, благајник и председник Надзорног одбора Савеза дрводељских радника; председник, секретар и један члан управе Удружења трговачких помоћника; председник Надзорног одбора Савеза млинарско-пекарских радника; књижничар и благајник Београдског радничког друштва. Председник Савеза молерско-фарбарских радника (Емило Ребрић) био је у исто време и председник Београдског радничког друштва па је уз свој потпис навео обе функције. Поред њих одлуку су потписали још три радника, члана Савеза молерско-фарбарских радника, а затим: Коста Јовановић, Милорад Поповић, др Јован Скерлић, Љуба Јовчић, Милан Јефтић, Коста Луковић и Војислав Росић. (*Ново време* 30. X 1904).

Симпатије које је опозиција уживала код неутралистички оријентисаних чланова управе Дружине типографских радника нису резултат „нововремске“ акције, већ сличности „нововремских“ концепција са идејама којима су се типографи руководили у својој дотадашњој делатности.

Удружење трговачких помоћника било је веома погодно за прихватање концепције опозиције. Велики број трговачких помоћника сматрао је да су они по своме положају нешто више од осталих најамних радника, па им је аутономистичка концепција „нововремаца“ звучала пријатно.¹¹⁷ Осим тога, у овом Удружењу личне зајевнице између Илије Милкића, Ивана Павловића и Александра Поповића, с једне, и Милана Радовановића, с друге стране, биле су перманентно на дневном реду, што је много утицало на напредак и стабилност Удружења. И док су Милкић и његове присталице били неподељени симпатизери Српске социјалдемократске партије и заговорници социјалистичке оријентације Удружења трговачких помоћника, Милан Радовановић је самим тим нагињао неутрализму. Офанзива „нововремаца“ затекла је Радовановића на функцији председника Удружења и одговорног уредника листа *Трговачки помоћник*, органа Удружења и његовом нагињању неутрализму дала снажан подстицај. Милкић и његови истомишљеници у то време лишени су функција у Удружењу, па је њихов утицај сведен на минимум. Радовановић одмах прелази на позиције „нововремаца“, отвара ступце *Трговачког помоћника* њиховим чланцима, уређује лист у духу „нововремских“ синдикалистичко-реформистичких концепција и успева да цело Удружење усмери у истом правцу.¹¹⁸

Управа Савеза дрводељских радника такође је одмах прихватила „нововремске“ концепције и залагала се за што већу аутономију свога синдикалног савеза, не поштујући одлуке Главног радничког савеза. Мијаило Пауновић, председник Савеза дрводељских радника, заносио се идејом неутралних синдиката још 1903. године и тада је био један од истакнутих радничких активиста који су прихватили предлог министра унутрашњих дела Веље Тодоровића да се створе неутрални режимски синдикати. Одбио је да, попут осталих актера овог покушаја, потпише изјаву којом одустаје од учешћа у акцији за стварање режимских синдиката. Своје неутралистичке концепције није напустио ни после оснивања Српске социјалдемократске странке и Радничког савеза и тежио је да их спроводи у Савезу дрводељских радника. Неутрализам је почео да хвата корена у овом Савезу неколико месеци пре иступања „нововремаца“, па је овај Савез одбио предлог Главне партијске управе да прихвати као свог делегата за Међународни конгрес дрводељаца у Амстердаму др Михајла Илића, који је требало да иде на Конгрес Интернационале као делегат Српске социјалдемократске странке. Савез дрводељских радника је за свога делегата изабрао Косту Јовановића.¹¹⁹ То је била прва јавна мани-

¹¹⁷ Илија Милкић је у дискусији на Првом конгресу Радничког савеза говорио да су трговачки помоћници „представљени као нека господа” и залагао се против таквог третмана. (*Први конгрес Радничког савеза и социјалдемократске странке*, 39). Крагујевачки Радник је такође наглашавао да трговачки помоћници себе не сматрају физичким радницима, мисле да су нешто више, да немају ничег заједничког са осталим радницима, па их се клоне. (*Радник* 23. XII 1904).

¹¹⁸ *Трговачки помоћник* 1. XI, 15. XI и 1. XII 1904.

¹¹⁹ Пао делегат социјалдемократске странке на конгрес Интернационале у Амстердаму 1904. требало је да путује Михајло Илић. Главна Партијска управа је препоручила Савезу дрводељских радника да Илић буде и њихов делегат (РН 7. V 1904); Савез дрводељских радника није прихватио препоруку, па је за свог делегата изабрао Косту Јовановића (РН 31. VII 1904).

фестација неутрализма у Савезу дрводељских радника, а „нововремска“ акција је те тенденције развила у пуној мери. Милорад Поповић је посебну пажњу обратио баш на дрводељце. Поред три предавања, која је држао у овом Савезу, Поповић је написао и брошуру *Дрводељски радник*, коју је издала управа Савеза дрводељских радника, а „намењена је агитацији међу друговима“.¹²⁰ Успех агитације синдикалиста био је очигледан, па готово комплетна управа Савеза дрводељских радника прелази на „нововремске“ позиције. Под утицајем Милорада Поповића управа Савеза доноси одлуку да покрене свој лист и ту одлуку спроводи у дело упркос забрани од стране управе и Надзорног одбора Главнограднoг ичког савеза.¹²¹ Први број листа, под називом *Дрводељски радник* изашао је 1. децембра 1904. у време најинтензивнијих напора Главне партијске управе да се неутралише утицај опозиције и ликвидира постојање друштва „Ново време“ и његовог часописа. Опозиција је овим намеравала да унеколико надокнади недостатак свога гласила, јер је последњи број *Новог времена* изишао 27. новембра 1904. године, а због кампање која је вођена против опозиције, лист је и онако слабо продаван. Први број *Дрводељског радника* пун је чланака у којима се пружа подршка „нововремцима“, у потпуности усваја и пропагира политичка неутралност синдиката и њихова аутономија, а све то пропраћено је нападима на поједине чланове управе Главног радничког савеза и Главне партијске управе, као и на ове форме у целини.¹²² Тако је утицај опозиције у управи Савеза дрводељских радника у потпуности остварен.

Утицај који је опозиција остварила у Савезу абацијских радника ограничили су само на оне чланове управе и Надзорног одбора који су потписали покретање часописа *Ново време*. Настојања да се овај утицај прошири и да се покрене лист овог Савеза спречена су енергичном акцијом управе Главног радничког савеза и оштрим протестима пододбора из унутрашњости. Ни у Савезу молерско-фарбарских радника утицај се није проширио изван управе, а смрћу Емила Ребрића, председника овог Савеза, опозиција је изгубила свој главни ослонац у Савезу молерско-фарбарских радника, па је и њен утицај знатно опао и све више слабио.¹²³ Београдско радничко друштво практично је постојало само на папиру, па симпатије неких чланова његове управе за „нововремце“ нису могле имати озбиљније последице.

Симпатије и подршка коју је опозиција уживала у Дружини типографских радника резултат су сличности „нововремских“ идеја са концепцијама којима су се типографи руководили у свом дотадашњем развоју. Типографи су имали високо мишљење о себи и свом положају, а њихове зараде биле су знатно веће од зарада радника у другим струкама. Били су поносни на своју развијену просветну делатност и љубоморно су чували и неговали традицију о типографима као носиоцима културе и писмености. Ови елементи „оличени у струковној солидарности, објашњавају слабо развијену склоност типографа за контактирање са другим радницима“, а то се оличавало у неутрализму Дружине и њеном опирању супремацији Главног радничког

¹²⁰ РН 10. XI 1904.

¹²¹ Управа Савеза дрводељских радника известила је Главни раднички савез о намери да покрене свој лист *Дрводељски радник*. На заједничкој седници управе и Надзорног одбора Главног радничког савеза од 17. XI 1904. решено је да се не одобри покретање листа због тога што лист не може имати толико читалаца „да се претплатом може издржавати“ и што се лист не може покренути „без одобрења главне скупштине“ Савеза о коме је реч. (*Саопштења Радничког савеза*, РН 1. XII 1904). Без обзира на ово Управа Савеза дрводељских радника покренула је лист и први број се појавио 1. XII 1904. испуњен чланцима у духу нововремских концепција.

¹²² *Дрводељски радник* 1. XII 1904.

¹²³ Емило Ребрић умро је 4. XII 1904. (РН 9. XII 1904).

савеза и идеолошком утицају Српске социјалдемократске странке. „Нововремци“ су свему овоме дали снажан подстицај, тако да су те тенденције у Дружини типографских радника ојачале, па су односи типографа са Главним радничким савезом и Српском социјалдемократском странком „сведени на најмању меру, претварајући се на моменте у отворено непријатељске“. Овакав став типографа задржао се и дуго после „нововремске“ акције и достиже кулминацију у 1906. години, да би касније превагу однела социјалистички оријентисана струја.¹²⁴

Опозиција је покушала да придобије за своје циљеве и месну партијску организацију у Београду, али је тај покушај пропао у зачетку. Београдска партијска организација остала је доследна конгресним одлукама и усвојеној линији Партије, енергично се супротстављала опозицији наступајући веома оштро и тражећи од Главне партијске управе да припаднике опозиције искључи из Странке, још пре изласка првог броја часописа *Ново време*.¹²⁵

Сергије Димитријевић је с правом окарактерисао офанзиву „нововремаца“ као највећи и најопаснији од свих напада извршених на јединство Српске социјалдемократске странке и опширно је изложио разлоге који се састоје у следећем: прво, класни раднички покрет у Србији био је још млад и недовољно оформљен, а организовани радници углавном без политичке зрелости и искуства; друго, „нововремска“ опозиција иступила је у пуном саставу са својим најјачим ауторитетима, окупивши око себе све оне који су из било ког разлога били незадовољни радом Главне партијске управе и појединих партијских функционера, што није био случај ни са једном опозиционом групацијом; треће, „нововремци“ су били једина опозициона група у Српској социјалдемократској странци која је имала своју организацију и свој часопис као орган друштва; четврто, опозиција је имала јаку подршку у управама више синдикалних савеза, чији су чланови потписе за покретање часописа *Ново време* пропратили својим функцијама у синдикатима, па су, на тај начин јавно ангажовани, у својим организацијама агитовали за „Ново време“; пето, док је ранијим покушајима опозиција била ближа Скерлићевим позицијама и супротстављала се чисто радничком покрету, „нововремци“ су, предвођени Милорадом Поповићем, агитовали за радничке синдикате, што им је придобивало већи број присталица; шесто, демагошки се користећи идеолошком слабошћу синдикалних функционера и њиховим личним зајевницама, „нововремци“ су подстицали отпоре централистичком систему организације радничког покрета и потхрањивали сепаратистичке тежње појединих синдикалних савеза, што је имало ефекта; седмо, поред издавања свог часописа „нововремци“ су успели да и *Трговачки помоћник* пређе потпуно на њихове позиције, а поред тога, упркос забрани од стране Главног радничког савеза, покренут је *Дрводељски радник*, орган Савеза дрводељских радника, који је такође испуња-

¹²⁴ Ј. Дубовац, *Покрет типографских радника у Србији 1903—1914*. 1/1964, 16—25. — Због свега овога типографи су радо прихватили и подржали нововремци дајући неколико својих истакнутих функционера као осниваче опозиционог друштва и покретаче часописа *Ново време*.

¹²⁵ Милорад Поповић је писмом предложио управи Београдске партијске организације да за њене чланове одржи предавање „О синдикатима и социјалдемократској странци“, али је управа то одбила (*Дела Милорада Поповића II*, 36—37). Када је Главна партијска управа наложила управи Београдске партијске организације да својим члановима — потписницима *Новог времена* — саопшти да је „њихов корак противан статуту партијском“ и да повуку своје потписе, управа није извршила овај налог већ је тражила да се потписници одмах искључе из странке. Тек на поновно инсистирање Главне партијске управе налог је извршен. (А-ИРПС, ССДП, 65а, записник, седница од 17. и 24. X 1904).

ван чланцима у „нововремском“ духу, што га је реално стављало у положај органа опозиције. Располажући са три своја листа опозиција је имала велике могућности да пласира своје идеје, да безобзирно напада руководеће форуме Партије и Главног радничког савеза и да на тај начин шири свој утицај.¹²⁶

Утицај „нововремске“ опозиције био је ограничен углавном на Београд, док су радничке организације у унутрашњости остале ван домаћаја „нововремских“ идеја и током борбе против опозиције листом су стале на страну Главне партијске управе. Кратко време деловања опозиције није било довољно за развијање агитације по унутрашњости, а није било ни кадровских ни финансијских могућности. Опозициони листови слабо су растурили па се ни на тај начин није могао озбиљније ширити утицај опозиције ван Београда. Осим тога, вођи опозиције видели су главну опасност по себе у управама Српске социјалдемократске странке и Главног радничког савеза односно у њиховим великим овлашћењима, па су на њих и усмерили све своје нападе, рачунајући да ако добију битку у Београду самим тим стећи ће подршку радничких организација и по унутрашњости. Због свега тога је и главна битка вођена у Београду, и то пре свега на радничким зборовима и конференцијама, а затим преко *Радничких новина* и крагујевачког *Радника*.

Главна партијска управа била је свесна опасности која је настала консолидовањем опозиције, и то много пре њеног отвореног иступања. Због тога и чини покушај да сукоб изгледа пре него што узме веће размере. У том циљу је на седници Главне партијске управе 29. августа 1904. године покушано да се са опозицијом нађе заједнички језик, али је покушај пропао.¹²⁷ Неуспех овог покушаја показао је недвосмислено да ће опозиција предузети офанзиву и да борба против ње захтева дужу, смишљену и организовану акцију.

Драгиша Лапчевић је одмах по појави брошуре „Нека се чује и друга страна“ реаговао једним писмом Милораду Поповићу које је објављено у *Радничким новинама*. Лапчевић квалификује Поповићеве нападе на себе и друге функционере Социјалдемократске партије као „сасвим неоправдане“ и сматра да су они резултат „неверних обавештења“. Завршавајући писмо Лапчевић изражава жељу да Милорад Поповић што пре дође у земљу и да своје способности стави на расположење покрету. Зато не жели да Поповићевом доласку претходи жучна полемика. „Нашта сва полемика, кад ви у њу улазите не на основу личнога и непосреднога свога посматрања већ на основу туђег информисања“, пише Лапчевић тежећи да се несугласице пре него што прерасту у сукоб већих размера изгледе.

У току целог сукоба са „нововремцима“ Лапчевић је остао доследан свом ставу да је најбоље мирним путем решити спор. Због тога су његови ставови привидно изгледали неутрални. Триша Кацлеровић му жестоко пребацује да је симпатисао „нововремце“ и да није отворено стао на њихову страну само зато што није знао ко ће из сукоба

¹²⁶ С. Димитријевић, *Радован Драговић*, 102—106. — Дубоко свестан снаге нововремског напада и јачања утицаја опозиције Радован Драговић је у јеку најжешћих окршаја са нововремцима горко констатовао: „Расцеп је фактички извршен; јединство још само по форми постоји.“ Позивајући раднике на јединство Драговић је опомињао: „Ми смо и иначе слаби и нејаки; тешко нама ако се завада, коју нова организација уноси, одомаћи у нашим редовима.“ (Р. Драговић, *Пред новом појавом, Избор чланака*, 315—316).

¹²⁷ Лаза Јовин је на седници Главне партијске управе 9. XII 1904. изјавио да је седница од 29. VIII била „згодније време за измирење“, али је пропуштено. (А-ИРПС, СДП, 65а, записник, седница од 9. XII 1904; Вид.: нап. 87).

изаћи као победник.¹²⁸ Међутим, Драгиша Лапчевић је предвидео појаву „нововремаца“ готово два месеца пре њиховог отвореног иступања, па је чак сасвим исправно закључио да таква акција мора пронасти. У једном писму Димитрију Туцовићу августа 1904. године Лапчевић је у кратким потезима навео разлоге због којих акција опозиције не може имати успеха, и то; опозиција нема финансијских средстава да би се њен лист могао дуже одржати; расположење радника и у Београду и у унутрашњости је против опозиције и, на крају, опште политичке прилике „такве су, да не обећавају успех ни јачим групама, а камоли издвојеним групама социјалистичким“¹²⁹. Због тога је цела Лапчевићева акција била усмерена на мирно решење спорних питања, па је до краја остао против примена најоштријих мера против главних актера опозиције. Две године касније, он је на Четвртог конгресу Српске социјалдемократске странке овако резимирао свој став: „Ја сам и тада сматрао да је социјалистичка истина и тачност нашег покрета довољна да сузбије тенденције „Новог времена““¹³⁰. Остајући до краја доследан себи Лапчевић је осуђивао „нововремске“ поступке и одбацивао њихове концепције, али је био против њиховог искључења из Странке сматрајући да се са њима „може заједнички радити, ако они исправе своју грешку“.¹³¹

Радован Драговић је реаговао на други начин. Да би се јавно показало да су напади Милорада Поповића у брошури *Нека се чује и друга страна* смишљене клевете уперене на подривање ауторитета његовог и Главне партијске управе, Драговић је затражио да се образује Суд части који би донео пресуду у овом спору. Суд части је тек на својој другој седници донео пресуду у којој се констатује да је Милорад Поповић „нанео савршено неоправдане увреде другу Драговићу и то на начин који се у интересу радничког покрета и партијског морала мора најенергичније осудити“.¹³² Иако се пресудом констатује напосење „савршено неоправданих увреда“, ипак се осуђује само начин на који су оне нанете. Као секретар Главне партијске управе Радован Драговић је будно пратио делатност опозиције и одмах реаговао старајући се да у зачетку онемогући покушај опозиције да стекне углед и у земљи и у иностранству. Тако је поводом чланака Милорада Поповића, објављених у часопису *Die Neue Zeit*, у којима се ома-

¹²⁸ Вид.: Т. Кацлеровић, *Димитрије Туцовић као борац за јединство радничког покрета у Србији*, Д. Туцовић, *Изабрани списи* I, LIV—LV.

¹²⁹ Драгиша Лапчевић Димитрију Туцовићу, из Београда у Ужице 17. VIII 1904. (АРПЈ, Р. бр. 4).

¹³⁰ *Записник са четвртог конгреса Српске социјалдемократске странке*, 25. VII 1906.

¹³¹ *Збор месне организације*, 15. XII 1904. — Не би се могла прихватити оцена С. Димитријевића о Драгиши Лапчевићу као малограђанском опортунисти, који је био наклоњен појединим ставовима опозиције (Вид.: С. Димитријевић, *Радован Драговић*, 122). Лапчевић је одлично проценио ситуацију и закључио да опозиција нема никаквих изгледа на успех. „Заметнуће кавгу и једнога дана престати“, писао је он у цитираном писму Димитрију Туцовићу. Сасвим исправно је сматрао да Српска социјалдемократска странка има револуционарну оријентацију и једино би му се могло замерити што је сматрао да је та револуционарна оријентација довољна да сама од себе угуши све девијације. Замерке да је Лапчевић нагињао Скерлићевим схватањима о „широкој опозиционој партији“ не стоје, јер је он први јавно осудио Скерлићеве концепције о сарадњи са буржоаским странкама. (Исто 24 и нап. 41).

¹³² У образложењу пресуде Суд части „сматра да је другу Драговићу [...] дата сатисфакција тиме, што је друг Поповић изјавио да својим нападима није циљао на њега“ и препоручује Поповићу да такву сатисфакцију „прибави и осталим друговима... на које су упућени његови напади.“ (РН 23. X 1904).

ловажава организовани раднички покрет у Србији, Главна партијска управа на предлог Драговића одлучила „да се пише редакцији ‚Neue Zeit-a‘, да не прима неистинита и тенденциозна саопштења о радничком покрету у Србији“, јер се „писац тих саопштења користи гостопримством редакције да створи забуну међу радницима и да у покрет уноси растројство“¹³³. Поводом покушаја „нововремаца“ да своје друштво прикажу партијском организацијом пријављујући га једним писмом Главној партијској управи, ова је на својој седници то одбила са мотивацијом да је оснивање друштва „Ново време“ у супротности са одредбама Статута Странке и конгресних одлука. Нагласивши да се организација Српске социјалдемократске странке састоји од „Главне партијске управе која се преко месних организација партијских простире на целу земљу“, Главна партијска управа је упозорила да чланови Партије не смеју оснивати друга политичка удружења и наложила члановима Партије — потписницима „Новог времена“ да се повуку из друштва, јер ће, ако се „не покоре овој одлуци, бити подвргнути одговорности партијској“¹³⁴.

И док је Радован Драговић одлучујуће утицао на став и одлуке Главне партијске управе, а као одговорни уредник *Радничких новина* и преко њих пером водио борбу против напада на јединство покрета, у сукоб се одмах умешао и Димитрије Туцовић, који је водио главну реч у дискусијама са Милорадом Поповићем на конференцијама и зборовима радничких организација. Млади и енергични Туцовић поседовао је ауторитет јаког теоретичара и познаваоца синдикалног покрета. Још су била свежа сећања на његов бриљантни реферат „О синдикалним организацијама“, којим је на Другом конгресу Главног радничког савеза разбио у парампарчад настојања опозиције око листа *Свест* и поставио темељ организацији синдикалног покрета у Србији. Још није био заборављен пораз Косте Јовановића, који је доживео на истом Конгресу покушавајући да брани схватања Милорада Поповића. Такав Туцовић, сталожен и хладнокрван, енергичан и упоран, марксистички изграђен и свестрано образован, био је најпогоднија личност да на радничким конференцијама и зборовима брани линију Партије и он је то, на себи својствен начин, изврсно учинио.

Пошто је опозиција већ освајала позиције у појединим синдикалним организацијама, њихови скупови су били главно поприште битке са „нововремцима“. Само четири дана после одлуке опозиције о покретању часописа *Ново време* и шест дана по усвајању Правила друштва „Ново време“, у Београду је одржана конференција управа свих синдикалних савеза која је расправљала о појави опозиционог друштва и часописа и њиховим тежњама за изменом организације радничког покрета и односа Партије и синдиката.¹³⁵ Како прва одржана конференција није била довољна да се спорна питања рашчисте, убрзо је одржана и друга (18. октобра 1904), која је практично била наставак прве. На обе конференције главну реч у име Главне партијске управе и Главног радничког савеза водио је Димитрије Туцовић, док је достојног противника имао у Милораду Поповићу, идеолошком и стварном вођи опозиције.¹³⁶

Супротстављајући се синдикалистичким схватањима опозиције Драговић и Туцовић су пре свега указивали на основна погрешна схва-

¹³³ А-ИРПС, ССДП, 65а, записник, седница од 10. X 1904. — Милорад Поповић је у *Die Neue Zeit* у 1903—1904. години поред осталог објавио и чланак *Die beiden Arbeiterkongresse in Belgrad*, Band, II, A. 254).

¹³⁴ А-ИРПС, ССДП, 65а, записник, седница од 17. X 1904.

¹³⁵ Дневни ред ове конференције гласио је: „1. Радничка штампа; 2. Стање синдиката и нова правила“ (РН, 13. X 1904).

¹³⁶ Т. Кацлеровић, н.н. LI; С. Димитријевић, *Радован Драговић*, 112.

тања у излагањима Милорада Поповића. „Основна мисао ове теорије неутралности јесте [...] заблуда да је свака професионална борба у исто време класна борба“, писао је Драговић.¹³⁷ Туцовић, подробно анализирајући ставове Милорада Поповића, такође пише да „Милорад Поповић меша синдикалну борбу с економском борбом радника, и отуда потичу многе заблуде“¹³⁸. Разрађујући даље ову мисао Туцовић пише да је економска борба радника много старија од синдиката, „стара је колико и сам радник“. Наводећи примере из историје и користећи историчара енглеских синдиката Веба (Sidney Webb), Туцовић показује да та економска борба радника у „оковима локалних еснафских утицаја“ није могла бити класна борба, али су радници, водећи њу, прошли „разне степене свести“ и дошли до идеје о потреби организоване борбе. Упоредо са покушајима организовања радника настају и покушаји „власти, еснафа и остале буржоазије“ да угуше у зачетку организовање радника, и то је раднике „морало гонити на поље политичке борбе“ за право удруживања и баш та политичка борба највише доприноси буђењу класне свести. Закључујући да је за опстанак радничких организација и за вођење класне борбе неопходна политичка организација радничке класе — партија, Туцовић наводи Марксове речи да „штрајкови, коалиције и Траде Унионс јављали су се живот једно време но са политичком борбом радника“¹³⁹. Доказујући Поповићу заблуду о илденитичности „професионалне и класне борбе“, Драговић наводи примере постојања жутих синдиката у Француској и католичких синдиката у Немачкој као бројно јаким економским организацијама, које воде економску борбу за побољшање положаја радника, али су „отворени противници класне борбе пролетаријата“. И најзад, задајући смртни ударац Поповићевој теорији неутрализма синдиката и његовом настојању да цитатима из Марксових дела докаже да је у праву, Драговић пише да „ако је, као што Поповић тврди, свака професионална борба класна, онда она самим тим мора бити политичка“. Наводећи Марксове речи из *Комунистичког манифеста* да је свака класна борба политичка борба, Драговић закључује да синдикати који „стоје на земљишту класне борбе воде у исто време политичку борбу, која се само по облику разликује од политике коју радничка класа води политички организована“. Према томе, питање управности синдиката „не може ни да се постави него може само да се дискутује начин агитације“¹⁴⁰.

Против оваквих аргумената морао је да се бори Милорад Поповић на конференцијама синдикалних управа. Борио се упорно не бирајући средства¹⁴¹, али је битку изгубио. Триша Кацлеровић тврди да је Туцовић у овим дискусијама „био сјајан и сем присталица Милорада Поповића, који су се у почетку покушаја расцепа изјаснили за њега, сви остали присутни на обема конференцијама били су без резерве за гледиште Туцовића“¹⁴². Поповић је доживео први пораз пред

¹³⁷ Р. Драговић, *Из нашег покрета, Избор чланака*, 328.

¹³⁸ Д. Туцовић, *Синдикати и партија, Избрани списи I*, 120.

¹³⁹ Исто, 120—122.

¹⁴⁰ Р. Драговић, *Из нашег покрета, Избор чланака*, 328—330.

¹⁴¹ Увиђајући да ће изгубити теоријски двобој, Милорад Поповић је на конференцијама синдикалних управа нападао поједине радничке функционере. Ти напади прелазили су и у клевете, што је изазвало реакцију. Сава Ковачевић, јорганџијски радник и Милан Перкић, типограф оштро су одговорили преко штампе (РН 27. X и 3. XI 1904). Уколико су више осећали да губе позиције, нововремци су утолико више прелазили на неумесне нападе, који су само доприносили губљењу њиховог ауторитета и доприносили коначном поразу.

¹⁴² Т. Кацлеровић, н.н. LII; то исто код С. Димитријевић, *Радован Драговић*, 112.

аудиторијумом радничких функционера, али још није био коначно побеђен. Без обзира на овај пораз опозиција 30. октобра 1904. године издаје први број часописа *Ново време* у коме објављује правила свога друштва и одлуку о обнављању часописа са потписима свих синдикалних функционера који су пришли опозицији. То је био разлог да Главна партијска управа пренесе борбу са дискусија на радничким форумима и на странице штампе. Истога дана са појавом првог броја *Новог времена* Димитрије Туцовић објављује први део свог теоријског чланка *Синдикати и Партија*, у ствари резултат дискусије на две наведене конференције свих синдикалних управа, а четири дана касније Главна партијска управа објављује у *Радничким новинама* изјаву поводом обнављања излагања часописа *Ново време*. У њој Главна партијска управа „јавља друговима“ да је оснивање друштва „Ново време“ и издавање часописа у супротности са одредбама партијског Статута и Резолуцијом о штампи, усвојеном на Другом конгресу Српске социјалдемократске странке. На крају изјаве позива све чланове Партије да поштују „своја сопствена решења“ и да одржавају „нашем покрету тако потребну дисциплину, којом смо се увек до сада и с правом могли поносити“¹⁴³.

На ово су „нововремени“ реаговали тужбом против Главне партијске управе, коју су упутили Контролној комисији, тражећи од ње да огласи неважећом изјаву Главне партијске управе и да „до идућег конгреса Странкиног суспендује [...] чл. 20 Странкиног Статута и резолуцију о штампи“.¹⁴⁴ Контролна комисија је по овој тужби донела одлуку у којој наводи да се „у интересу свога достојанства и угледа Странке [...] не може упуштати у детаљну оцену жалбе“, јер је у њој употребљен тон „коме оскудева и најпотребнија уљудност објективне критике“, па констатује да „организација ‚Ново време‘ не испуњава услове чл. 7. партијског статута“ и одобрава изјаву Главне партијске управе. Истовремено, Контролна комисија је наложила Главној партијској управи да према покретачима часописа *Ново време* који су својим актом прекршили партијски Статут и одлуке Другог конгреса примени одредбе Статута и одлуке Другог конгреса предвиђене за овакве случајеве.¹⁴⁵ Тиме је акција опозиције била осуђена од оба врховна руководећа тела Партије.

У исто време и управа Главног радничког савеза излази са својом изјавом „Савезним организацијама“, којом обавештава све синдикалне организације да синдикални савези, чији су функционери потписали оснивање друштва и покретање часописа *Ново време*, немају никаквог удела у томе и да је потписивање „лично дело другова који су изашли са својим потписима“. Истим актом налаже се свим синдикалним функционерима да могу поред свог имена наводити функције које врше само на званичним актима синдиката, што предвиђају и правила.¹⁴⁶ Тако је и Главни раднички савез званично осудио појаву „Новог времена“ и солидарисао се са Главном партијском управом и Контролном комисијом Српске социјалдемократске странке.

Опозиција је покушала да искористи установу радничког секретаријата и да за њеног секретара обезбеди избор свог најјачег представника Милорада Поповића. Због тога су Главна партијска управа

¹⁴³ Туцовићев чланак *Синдикати и партија* објављен је у два наставка у додатку *Радничких новина* од 30. X и 24. XI 1904. Изјава Главне партијске управе „Организацијама и друговима“ објављена је у *Радничким новинама* од 3. XI 1904.

¹⁴⁴ Тужба је под насловом *Наша тужба* објављена у *Новом времену* од 20. XI 1904. године.

¹⁴⁵ Контролна комисија је ову одлуку донела 27. XI, а објавиле су је *Радничке новине*, 4. XII 1904.

¹⁴⁶ РН 6. X1 1904.

и Главни раднички савез морали обезбедити кандидата који би приликом избора однео победу. Такав кандидат нађен је у личности Драгише Лапчевића. Резултат избора, који су одржани крајем октобра 1904. године, показује да је утицај опозиције у ово време био знатан. Драгиша Лапчевић добио је 9 гласова, а Милорад Поповић 5. Пропао је и овај покушај опозиције, али је резултат избора јасно показао сву озбиљност ситуације.¹⁴⁷

Појава првог броја часописа *Ново време* изазвала је оштре протесте партијских организација, синдикалних пододбора и појединаца из унутрашњости. Партијска управа је разматрала ове протесте на седници одржаној 14. новембра 1904. године и закључила да их упуту Главном радничком савезу „па ако се слаже, онда да се штампа у *Радничким новинама*“¹⁴⁸. Пошто се и Главни раднички савез сложио, протести су редовно објављивани у *Радничким новинама* и, по речима Радована Драговића, „пододбори свих синдикалних организација у свима местима одлучно су стали на страну Главног радничког савеза и партије“¹⁴⁹. Синдикални пододбори су нарочито оштро осуђивали оне чланове управа синдикалних савеза који су потписали одлуку о обнављању *Новог времена*, а неки су тражили њихово смењивање са руководећих функција па чак и искључивање из тих синдикалних организација.¹⁵⁰ Овоме су се придружили оштри протести појединих синдикалних савеза, који су тражили од Главног радничког савеза да предузме најоштрије мере против покретача часописа и оснивача друштва „Ново време“.¹⁵¹ Шабачки радници су чак одредили депутацију од четири члана који су дошли у Београд са задатком да саопште да шабачки пододбори „прекидају сваку везу са централама чије управе

¹⁴⁷ Раднички секретаријат је установљен 1904. године као заједничка установа синдикалних савеза и Главног радничког савеза. Задатак му је био да организује наплату улога и упис чланства, уредник књиге и администрацију, води страну кореспонденцију и статистику, указује правну заштиту и руководи штрајковима. Секретар ове установе биран је конкурсом (РН 29. XI 1904). Право гласа приликом бирања секретара имале су управе синдикалних савеза, Главни раднички савез и Главна партијска управа. Пошто је Драгиша Лапчевић добио 9 гласова, значи за њега је гласило 7 изасланика синдикалних савеза, затим изасланици Главног радничког савеза и Главне партијске управе, док је Милорад Поповић добио 5 гласова синдикалних изасланика (С. Димитријевић, *Радован Драговић*, 104). *Ново време* је протествовало против тога што су Главна партијска управа и Главни раднички савез имали право гласа: „[...] изгледа нам чудновато да су приликом овог избора Партија и Раднички савез имали гласа. Установа секретаријата је чисто локална ствар, коју саме синдикалне управе решавају. Тако је на пример у Немачкој.“ (*Ново време* 6. XI 1904).

¹⁴⁸ На овој седници разматрани су протести партијских и синдикалних организација из Пожаревца, Ваљева, Јагодине, Ниша, и Шапца (А-ИРПС, ССДП, 65а, записник, седница од 14. XI 1904).

¹⁴⁹ Р. Драговић, *Из нашег покрета, Избор чланака*, 322.

¹⁵⁰ То су тражили Партијска организација и синдикални пододбори из Јагодине, сви синдикални пододбори из Пожаревца, пододбори опанчарских радника и трговачких помоћника из Крагујевца, сви синдикални пододбори и партијске организације из Ниша, Пирота, Шапца итд. (РН 1, 4. и 9. XII 1904; *Радник* 4. XII 1904).

¹⁵¹ Конференције радника Савеза текстилних и осталих фабричких радника (18. XI 1904), Савеза кројачких радника (28. XI 1904), Савеза келнерских радника (2. XII 1904) и Савеза металских радника, (12. XII 1904) осудиле су нововремце и тражиле од Главног радничког савеза да предузме најоштрије мере (РН 27. XI, 4. XII, 9. XII и 18. XII 1904). Са протестном резолуцијом београдског пододбора опанчарских радника солидарисала се и управа Савеза дрводељских радника, чије је седиште било у Крагујевцу, тражећи да се у што краћем року сазове општи раднички збор у циљу осуђивања опозиције (РН 1. XII 1904).

стоје у вези са „Новим временом“.¹⁵² Талас оштрих протеста пододбора изнутрашности утицао је на управу Савеза абаџијских радника да одустане од подршке „нововремцима“ и од намере да покрене свој лист.¹⁵³ Протести су стизали и од стране југословенских радничких друштава, листова и појединаца из иностранства. *Народна реч*, лист Срба-социјалиста у Угарској, чији је главни уредник за време свог боравка у Пешти био Милорад Поповић, осудио је акцију „нововремаца“ једним чланком који су пренеле *Радничке новине*. *Народна реч* поздравља изјаву Главне партијске управе „Организацијама и другогвима“, предлаже да „треба пречистити са неваљалцима који су већ многа зла починили“ и обећава у томе своју помоћ.¹⁵⁴ Југословенско радничко друштво „Даница“ у Грацу поводом писма Милорада Поповића, који моли управу „да се заузме да лист 'Ново време' [...] добије што више претплатника“, донело је 23. децембра 1904 (по новом календару) решење којим осуђује акцију „нововремаца“ и одбија да прима *Ново време*, а истовремено умољава сва „југословенска друштва на страни да донесу своје решење о овој немилој појави [...]“¹⁵⁵ Љубица Ивошевић у писму крагујевачком *Раднику* од 6. децембра 1904. године из Софије упоређује Милорада Поповића са лидером бугарских „широких“ Јанком Саказовом и нада се да ће у Београду са Милорадом Поповићем „брзо, брже него ми са Саказовом да сврше“. У писму се наводи да бугарски другови не схватају попустљив став Главне партијске управе према „нововремцима“ и препоручују брзо и оштро ликвидирање напасти.¹⁵⁶

Оштро и бескомпромисно иступио је у овом сукобу крагујевачки *Радник*. Поводом штампања изјаве Главне партијске управе „Организацијама и другогвима“, *Радник* је објавио свој коментар у коме тражи искључење „нововремаца“ из Партије, јер „Партија се снажи чистећи се“¹⁵⁷. Следећа три броја објављују опширан чланак *Морал нашој Партији* у коме се тај захтев поставља у форми ултиматума.¹⁵⁸ Са исто толико жестине *Радник* је осуђивао *Трговачког помоћника* као и покретање и писање *Дрводељског радника*¹⁵⁹, а *Радничким новинама* замерао је што су касно почеле да објављују протесте и „резолуције појединих синдиката у којима се најоштрије осуђује рад ових људи“¹⁶⁰.

Смишљена и хладнокрвна акција Главне партијске управе, талас оштрих протеста партијских и синдикалних организација поколебао

¹⁵² РН 27. XI 1904.

¹⁵³ 27. XI и 15. XII 1904; *Радник* 4. XII 1904.

¹⁵⁴ „А за те појединце — с којима треба пречистити што пре да не куже ваздух — имамо и ми у приправности добру метлу. Ми ћемо је на сваки начин позајмити београдским другогвима.“ (РН 20. XI 1904).

¹⁵⁵ Са молбом да се објави у *Радничким новинама* писмо су потписали Бочек, председник и Рудолф Шимунковић, секретар друштва „Даница“. (РН 18. XII 1904).

¹⁵⁶ *Радник* 23. XII 1904. — Изгледа да су бугарски „тесни“ у овом сукобу са нововремцима указивали безрезервну подршку Српској социјал-демократској страници. Драгиша Лапчевић то изричито тврди, истина, четири године касније: „Сем тога, ми према 'теснима' треба да имамо и специјалних обзира: кад смо ми оно с нововремцима имали окршаја, они су нас усрдно помагали. (Писмо Драгише Лапчевића Димитрију Туцовићу, из Ниша у Београд 25. X 1908. — А-ИРПС, Збирка Димитрија Туцовића — у даљем тексту ЗДТ — 144.

¹⁵⁷ *Радник* 6. XI 1904.

¹⁵⁸ „Неучинили Партијска управа што треба, ми овде исписујемо своју одлуку: захтеваћемо, према статутима наше Партије, искључење Милорада Поповића из странке, као недостојног и то за увек.“ (Исто, 20. XI 1904).

¹⁵⁹ *Радник* 27. XI и 4. XII 1904.

¹⁶⁰ Исто, 11. XII 1904.

је присталице опозиције. Управе Савеза абаџијских и Савеза молерских радника дистанцирају се од *Новог времена*, а и управа Савеза дрводељских радника није више јединствена у подршци опозицији. „Нововремци“ почињу да губе позиције и Главна партијска управа закључује да је дошло време за одлучујући ударац. Радован Драговић објављује чланак *Пред новом појавом* у коме, намерно драматизујући стање у покрету изазвано сукобом, долива уље на ватру¹⁶¹, а Димитрије Туцовић 5. децембра 1904, на збору организованих радника у Београду, реферише о Амстердамском конгресу Друге интернационале и нарочито потенцира одлуку овог Конгреса о тактици, показујући да су концепције „нововремаца“ супротне одлукама Интернационале.¹⁶² У исто време Драговић почиње са објављивањем своје „најбоље и најоригиналније серије чланака“ под насловом *Из нашег покрета* у којима је, после свестране анализе, указао на праве корене „нововремске“ девијације и на крају оптимистички закључио да се „питање о јединству у нашем покрету може сматрати свршеним: радници су га очували“ и да после свега о вредности „нововремске интелигенције [...] неће нико правити илузије“.¹⁶³

Пошто су чланови Партије — потписници и покретачи *Новог времена* одбили да изврше налог Главне партијске управе да повуку своје потписе и изјавили „да остају и даље чланови друштва „Ново време“, Главна партијска управа решава да се сазове заједничка седница Главне партијске управе и Контролне комисије која ће донети одлуку о њиховим поступцима.¹⁶⁴ На следећој седници одлучено је да се на заједничку седницу позову Милорад Поповић и Јован Скерлић и да се тражи од њих „да одустану од даљег учешћа у покрету „Ново време“.“¹⁶⁵ То је био последњи покушај да се спор реши без примене најоштријих мера. Било је мало изгледа да се нешто постигне овим путем, али је Главна партијска управа настојала да не пропусти ни једну могућност и да на тај начин покаже своју добру вољу.

Заједничка седница Главне партијске управе и Контролне комисије одржана је 9. децембра 1904. године и на њој се расправљало искључиво о делатности опозиције. На овој седници Драговић је констатовао да се као резултат досадашњег толерантног става Главне партијске управе „створила извесна левица у Партији, која не одобрава помирљиву политику партијске управе“, али, предлажући решење, није хтео да буде до краја искључив. По његовом предлогу, опозиција треба да обустави излагање часописа и да распусти друштво „Ново време“, а „да се људима из те групе уступи место које им по интелигенцији и прошлом раду у покрету припадају“, и то „уколико се то може до конгреса“. Њему се придружио и Драгиша Лапчевић, апелујући на Скерлића и Поповића да такво решење прихвате. „Данас се врши спајање фракција у Француској, код нас нема фракција и утолико пре треба изравњати диференције“, закључио је Лапчевић своје излагање.¹⁶⁶ Драгиша Ђурић, члан Контролне комисије, био је мно­го оштрији. Он је одбацио све „апеле на искреност и на личности“ и констатовао да је од стране Главне партијске управе и Контролне комисије учињено све „што год је се могло урадити“ ради мирног реше-

¹⁶¹ РН 1. XII 1904; Д. Туцовић, *Избрани списи* I, 313.

¹⁶² А-ИРПС, ССДП, 65а, записник, седница од 28. XI 1904; РН 11. XII 1904.

¹⁶³ Ову серију од четири чланка објавиле су *Радничке новине* 4, 9, 11. и 18. XII 1904. — Године 1954. објављени су у књизи Радован Драговић, *Избор чланака*, 316—330; Вид.: С. Димитријевић, *Радован Драговић*, 109—111.

¹⁶⁴ А-ИРПС, ССДП, 65а, записник, седница од 28. XI 1904.

¹⁶⁵ Исто, седница од 5. XII 1904.

¹⁶⁶ Исто, седница од 9. XII 1904.

ња сукоба. Сукоб су изазвали Поповић и Скерлић, прекршили су Статут и конгресне одлуке, и то су „свршена факта“, која се морају имати у виду приликом доношења одлуке.¹⁶⁷ Док је Милорад Поповић бранио поступке „нововремаца“, нападао Радована Драговића да је упућивао синдикалне пододборе да се цепају од савеза чије су управе подржавале „нововремце“ и истицао контрадикције између одредаба Статута и резолуције о штампи, Јован Скерлић је сентиментално говорио о „распиреним страстима“, апеловао на „справедљивост с обзиром на то: да су он и његови другови много радили у покрету раније“, тврдио да „социјализам није религија и могу се трпети разни назори“, наглашавао своју приврженост идејама Жоржа Ренара и на крају патетично завршио упозорењем: „Нека сваки помисли да ово може бити једна од последњих седница“, и предлогом „да се обуставе непријатељства са обе стране“.¹⁶⁸

Резултат опширне дискусије на троипосатној седници било је половично решење: Поповић и Скерлић пристали су да учине све „да дође до споразума“, спремни да о томе дају изјаву, али не обећавају ништа у име осталих припадника опозиције.¹⁶⁹ На наредној седници Лапчевић је саопштио да Поповић и Скерлић „нису послали никакву изјаву [...] по обећању на прошлој конференцији“, па је Главна партијска управа решила да се о томе одлучи на следећој заједничкој седници Главне партијске управе и Контролне комисије.¹⁷⁰

Само један дан после ове седнице одржан је у Београду збор организованих радника који је сазвала Месна партијска организација.¹⁷¹ Дневни ред збора било је питање о дисциплини чланова Партије, а референт је био Живота Ђурковић. Дискусија је вођена искључиво о поступцима чланова Партије — оснивачима друштва и покретачима часописа *Ново време*. То је био последњи одлучујући обрачун пред форумом свих организованих радника Београда и тај обрачун није био ништа мање оштар од претходних. Милорад Поповић је остао на својим позицијама, без обзира на своје обећање које је дао на седници Главне партијске управе 9. децембра 1904. године. Тврдио је да он не ради на расцепу, него само критикује негативне појаве у покрету и „мисли да непоштене људе, ако их има, треба уклонити из Партије“. Нападао је и редакцију *Радничких новина* „што му не допушта да пише у листу“ и што се не пише довољно о царинској политици. Уз њега су пристали Мијајло Пауновић и Милан Радовановић оптужујући поједине чланове Главне партијске управе као творце раздора. Оштро и недвосмислено одговарао је Радован Драговић, документовано побијајући наводе „нововремаца“ и показујући прави смисао њихове акције. Живота Ђурковић је „нововремску“ акцију оквалификовао као покушај да се уништи дисциплина у Партији“. Алберт Фирт је критиковао Поповићево омаловажавајуће писање о радничком покрету у Србији у листу *Die Neue Zeit*, а др Драгиша Ђурић је у свом стилу констатовао „свршена факта“ и осудио „нововремце“. Драгиша Лапчевић је остао доследан свом ранијем ставу. Осуђујући поступке и концепције „нововремаца“ он је саграо да се са њима „може заједнички радити“, условивши тај заједнички рад претходним призна-

¹⁶⁷ Исто, седница од 9. XII 1904.

¹⁶⁸ Исто.

¹⁶⁹ Исто.

¹⁷⁰ Исто, седница од 11. XII 1904.

¹⁷¹ То је био редован састанак у складу са чл. 7 Правила организације, која предвиђају да се најмање једном месечно држе „опште чланске конференције [...] ради ширења социјалдемократских идеја и моралног подизања партијских чланова.“ (Исто, седница од 28. XI 1904).

њем и поправљањем учињених грешака од стране „нововремаца“.¹⁷² Упркос грчевитој одбрани Милорада Поповића и релативно толерантном ставу Драгише Лапчевића, збор је прихватио резолуцију којом се констатује „да у нашем покрету исти људи у кратком размаку времена чине два покушаја да се разори ово потребно јединство и поцепана наш покрет“; без обзира на то што су оба покушаја пропала, „ипак су покрету нанели штете и успорили његово развиће до пуне снаге“, па због тога организовани радници Београда између осталог захтевају „од надлежних управних фактора да иницијаторе овог покушаја за цепање покрета искључе из Партије, ако су чланови Партије, а њима као и осталима да се онемогући сваки даљи разорни рад у покрету“.¹⁷³

Главна партијска управа овим је добила одрешене руке и подршку организованих београдских радника као и бројних синдикалних и партијских организација и појединаца из унутрашњости. Опозиција је била демаскирана, па се могло приступити примени ригорозних мера без страха од последица. И Главна партијска управа није оклевала. Сутрадан по усвајању цитиране резолуције Главна партијска управа и Контролна комисија на заједничкој седници доносе одлуку да се формира комисија од 3 члана, која ће донети одлуку „по оптужењу покретача друштва и листа 'Ново време' пошто они и друштву и листу придају карактер израза Српске социјалдемократске странке“. У комисију су изабрани: Сава Ковачевић, Лаза Јовин и Милан Митровић.¹⁷⁴ Сви чланови ове комисије су радници, јер је Главна партијска управа водила рачуна о могућој демагошкој реакцији искључених, која би могла поколебати изванредан број радника.

Комисија је заседала 17. децембра 1904. године и донела одлуку коју је упутила Главној партијској управи, која је на седници од 19. децембра „примила к знању“ одлуку комисије и решила да се објави у *Радничким новинама*. *Радничке новине* су одлуку објавиле у броју од 25. децембра 1904. године. У тој одлуци комисија је констатовала постојање друштва „Ново време“, „које није ни партијска ни синдикална организација“ и часописа *Ново време* као социјалдемократског листа. Комисија је такође констатовала да су десеторица оснивача друштва и покретача часописа *Ново време* чланови Српске социјалдемократске странке, па је једногласно донела одлуку да се на основу чл. 20. Статута Странке и тач. 7. и 8. Резолуције о штампи сви искључе из Странке и следећих разлога:

¹⁷² Збор месне организације, РН 15. XII 1904. — Овакав став Драгише Лапчевића жестоко је критиковао крагујевачки *Радник*: „Не друже Лапчевићу, ти се јако вараш, и сувише си мек и попустљив.“ (*Радник* 23. XII 1904).

¹⁷³ Резолуцију су поднели Виљем Пипал, Јордан Крстић, Милан Станојевић, Ђока Нешић, Петар Љујић, Никола Марчетић и Видак Васић, све радници разних занимања (РН 15. XII 1904). Овим је опозицији ускраћена могућност да тврди како их из Партије искључују интелектуалци са чела покрета, док су радници листом за њих.

¹⁷⁴ А-ИРПС, ССДП, 65а, записник, седница 13. XII 1904. — На истој седници Драгиша Лапчевић је поднео писмену оставку. У записнику се не наводи разлог, али је вероватно био револтиран пребацавањем због става према нововремцима на збору 12. XII 1904. После дискусије оставка му није усвојена и он је остао на функцији председника Главне партијске управе, па је чак на истој седници пристао да преузме и уређивање *Радничких новина*, јер је Драговић морао ићи на лечење. Исто тако на овој седници заједно са Драговићем дао је тумачење чл. 20 Статута Партије „да само Парт. управа има право искључивати из странке за кривице предвиђене у том члану непосредно и без суда части, јер је дело специјалне природе“. (Исто).

„I. Непоштовање јасних одредаба партијског Статута и Резолуције о штампи;

II. Нарушавање морала и дисциплине у Странци и радничком покрету уопште;

III. Што такав рад може да изазове расцеп и нашкоди јединству покрета; и

IV. Што именовани чланови нису ни после јасних одлука Управе и Контролне комисије и јавног негодовања свих фактора у радничком покрету ни покушали да се врате правилном раду.“

Одлука о искључењу обухватила је: Милорада Поповића, новинара; дра Јована Скерлића, доцента Велике школе; Радивоја Радуловића, чиновника; Љубомира Јовчића, професора; Тодора Песаковића, молерског радника; Милана Милићевића, Милорада Стефановића, Александра Костића и Николу Новаковића, типографске раднике и Милана Радовановића, трговачког помоћника. Остали потписници и оснивачи *Новог времена*, а међу њима и Коста Јовановић, нису обухваћени овом одлуком, јер нису ни били чланови Странке.

То је био и формалан крај практично већ раније потпуно поражене опозиције. Смишљена, организована и вешто вођена акција Главне партијске управе уродила је плодом. Претрпевши неколико пораза у теоријским дуелима на радничким конференцијама и зборовима, „нововремци“ су изгубили ауторитет, а самим тим и утицај, па је одлука о искључењу примљена као сасвим оправдан и логичан завршетак овог покушаја расцепа. Крагујевачки *Радник* је прокоментарисао искључење као „очекивану одлуку“ и „израз мисли и осећања свих радничких организација, „што је у суштини представљало исправну оцену.“¹⁷⁵

Нестало је и подршке на коју су управе појединих синдикалних савеза указивале „нововремцима“. Главни раднички савез је на својој седници од 15. децембра 1904. године поред осталог одлучио да „саопшти оним управама синдиката чији су чланови ангажовани за „Новим временом“, да траже од дотичних лица изјаву да прекидају везе са „Новим временом“ и људима који преко њега уносе расцеп у покрет“. Уколико одбију да дају такву изјаву, Главни раднички савез тражи да их управе смене с функција, а ако и управе то одбију Главни раднички савез ће их сам збацити и сазвати скупштине које ће изабрати нове људе. У случају да то из скупштине одбију, Главни раднички савез ће такве синдикате искључити из своје средине.¹⁷⁶ Овако оштра и децидирана одлука Радничког савеза, донета у време кад је дефинитиван пораз опозиције био изванредан, постигла је жељени ефекат. Под притиском Главног радничког савеза и пододбора повукла се управа Савеза абаџијских радника која је оштро критикована због подршке „нововремцима“ на скупштини одржаној 30. јануара 1905. године.¹⁷⁷ Слично су поступили и чланови управе Савеза молерско-фарбарских радника који су, смрћу свога председника Емила Ребрића, остали без најватренијег заговорника „нововремских“ концепција. Чак је и упорна управа Савеза дрводељских радника била принуђена да моли Главни раднички савез да преко *Радничких новина* објави да се Савез дрводељских радника није отцепио од Главног радничког савеза и да то

¹⁷⁵ *Радник* 8. I 1905. — Чак је и Драгиша Лапчевић искључење нововремаца прихватио као исправан корак. Годину дана касније, одговарајући на нападе Јована Скерлића, он је писао: „[...] ви сте, назећи одлуке конгреске и партијску дисциплину, натерали партију да вас она избаци и формално, пошто сте се фактички још одавно разишли.“ (Д. Лапчевић, *Господину др Јовану Скерлићу, професору универзитета*, РН 17. I 1906).

¹⁷⁶ Седница управе Радничког савеза, СПС III, 133.

¹⁷⁷ СПС, IV, 56.

не намерава да учини.¹⁷⁸ Лист *Дрводелски радник* престао је да излази после другог броја 1. јануара 1905. године и још је једино стари опозиционар Мијајло Пауновић пружао отпор, али је и његов утицај био све мањи. На предлог Радована Драговића расформирано је Београдско радничко друштво. Главна партијска управа одлучила је 1. новембра 1904. године да преузме бригу о хору друштва, а Главни раднички савез преузео је књижицу.¹⁷⁹ Тако су „нововремци“ у јеку својих напада на Главну партијску управу и Главни раднички савез остали и без овог упоришта. Опозиција је једино задржала своје позиције у Удружењу трговачких помоћника, али је и оно, раздирано унутрашњим трзавицама, све више слабило и све више губило карактеристике борбене радничке организације, да би на крају, одвојивши се и формално од Главног радничког савеза, убрзо пропало.¹⁸⁰

Искључени из Српске социјалдемократске странке, оставши без подршке у синдикалним организацијама, најистакнутији представници опозиције разишли су се на разне стране. Коста Јовановић је студирао у Немачкој, а члан Српске социјалдемократске странке престао је да буде после завршетка другог конгреса Странке. Јован Скерлић прекинуо је после искључења из Странке све везе са радничким покретом и све више се приближавао самосталним радикалима, поставши на крају члан њихове Странке и посланик. Разочаран поразом, тешко болесни Милорад Поповић покушавао је да одржи свој утицај бар у Удружењу трговачких помоћника и у томе делимично успевао¹⁸¹, али је већ био изгубио сваку наду и вољу за борбу, па је планирао свој поновни одлазак у иностранство. Два месеца после искључења из Српске социјалдемократске странке писао је Ервину Сабоу у Будимпешту не кријући своје разочарање: „Дакле, у Београду сам од јесенас, верујући да ћу бити у стању да урадим нешто овде. Али осећам, признајем вам, да сам неспособан да још дуго останем у овој земљи. Боравио сам и сувише дуго у Европи да бих сада могао живети у Србији [...] Идуће јесени вероватно ћу отпутовати у Беч.“¹⁸² Месец и по дана касније поново пише Сабоу и у неколико речи понавља своју ранију тврдњу да раднички покрет у Србији не постоји у правом смислу те речи, нагласивши поново своју намеру да оде у иностранство.¹⁸³ Међутим, недаће су се сручиле на Поповића са свих страна. Опхрван болешћу, отишао је у једно село у Сврљигу (Пирковац) одакле је поново писао Сабоу, док му је жена отишла у Беч у потрази за послом. У исто време умрло му је и једно дете, а жена се у Бечу разболела. У писму моли Сабоа да његовој жени пошаље у Беч „15—20 круна“ и

¹⁷⁸ У *Савезу* је, 25. XII 1904.

¹⁷⁹ А-ИРПС, ССДП, 65а, записник, седница од 1. XI 1904.

¹⁸⁰ *Радник* 30. VII 1905. — Утицај анархистичке групе око *Хлеба и слобод*е такође је допринео одцепљењу Удружењу трговачких помоћника од Главног радничког савеза. *Радничке новине* су писале да су у овом Удружењу „по методу анархистичком протурани тајни гласови, како се њиховим грошевима наслађују људи који стоје на челу Савеза“ (РН 26. X 1905).

¹⁸¹ Удружење трговачких помоћника изабрало га је за свога делегата за Трећи конгрес Главног радничког савеза! међутим, он се није појавио у саставу делегације на конгресу (*Радник* 24. I 1905; С. Димитријевић, *Радован Драговић*, 116).

¹⁸² Писмо Милорада Поповића Ервину Сабоу, из Београда у Будимпешту 17. II 1905, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 20, Нови Сад 1958, 81. — Четири писма Милорада Поповића Ервину Сабоу објавио је у наведеном броју *Зборника Матице српске* Арпад Лебл.

¹⁸³ „Овде у Србији све је замрло. Покрет, који постоји, је мало озбиљан. Све је то дело непотпуно (инкомпете) и помало авантуристичке омладине.“ (Писмо М. Поповића Е. Сабоу 1. IV 1905 — Исто, 82).

извињава се за „ово quasi просјачење“.¹⁸⁴ Жеље Милорада Поповића да поново оде у иностранство нису се оствариле. Подлегао је својој тешкој болести 11. августа 1905. године у тренутку када је стигао у Врњачку бању на лечење.¹⁸⁵ Тако је нестало најјачег представника опозиције у моменту када ни сама опозиција као организована целина није постојала, а њен утицај био је сведен само на једно радничко удружење које је већ било близу свога краја.

Конгреси Српске социјалдемократске странке и Главног радничког савеза држани у Крагујевцу 5—7. јуна 1905. године осудили су „нововремски“ покушај расцепа и сагласили се са акцијом и одлукама Главне партијске управе и Главног радничког савеза. Безуспешно су покушавали да бране „нововремце“ и оправдају своје поступке Мијајло Пауновић и Милан Радовановић, али су делегати једногласним прихватањем извештаја и непоштедном критиком поступака опозиције изразили недвосмислено поверење Главној партијској управи и управи Главног радничког савеза, осудивши акцију „нововремаца“ као покушај расцепа и рушење јединства радничког покрета.¹⁸⁶ Када је Трећи конгрес Српске социјалдемократске странке решавао о жалбама искључених „нововремаца“, сложио се са одлуком о искључењу и закључио да „они могу поднети молбу за поновно примање у Партију и партијска управа у заједничкој седници са месном организацијом може их примити ако докажу да имају довољно моралних квалификација и подобности да буду дисциплиновани чланови Партије“.¹⁸⁷ На тај начин целокупни раднички покрет изјаснио се против „нововремских“ концепција и одобрио политику јединства Партије и синдиката чији су креатори и творци били Радован Драговић и Димитрије Туцовић.¹⁸⁸

У концепцијама „нововремске“ опозиције доминантно место заузимала су синдикалистичка схватања Милорада Поповића, док су Скерлићев либерализам и концепција сарадње са „другим политичким групама“ били у другом плану. Самим тим и акција Главне партијске управе за време борбе са „нововремцима“ била је усмерена углавном против ширења штетног утицаја Поповићевог синдикализма, док су Скерлићева реформистичко-радикалска схватања само спорадично

¹⁸⁴ Писмо М. Поповића Е. Сабоу из Сврљига — Пирковца у Пешту 18. V 1905. — Исто, 82.

¹⁸⁵ Умро је у фијакеру у тренутку када је стигао пред бањски хотел (Милорад Поповић, РН 17. VIII 1905).

¹⁸⁶ Записник са Трећег конгреса Српске социјалдемократске странке, РН 10. IX 1905; Записник са Трећег конгреса Главног радничког савеза, СПС II, 163—170.

¹⁸⁷ Записник са III конгреса Српске социјалдемократске странке, РН 10. IX 1905. — Драгиша Лапчевић је предлагао да се доношење одлуке о молбама и жалбама остави Главној партијској управи, а Лука Павићевић је сматрао „да комисија није решавала ладнокрвно, већ преко колена“. Радован Драговић, Лаза Јовин, Виљем Пипал, Миливој Паунић, Александар Поповић, Таса Петковић и Жика Тимотић тражили су да се искључени нововремци не приме „у чланство“, па је конгрес донео цитирану одлуку.

¹⁸⁸ Још на оснивачком конгресу Српске социјалдемократске странке Радован Драговић је дефинисао однос синдиката и Партије: „Ми смо већ раније утврдили да наша Партија тежи уништавању експлоатације радничке класе, а тај исти циљ имају и радничке (синдикалне Р.Ј.) организације. И оне и Партија само су разнолики облици једне исте ствари: борбе радничке класе за своје ослобођење [...]“ Та Драговићева дефиниција била је идеја водила током развоја радничког покрета у Србији пре I светског рата, енергично, упорно и успешно остваривана и остварена од стране Димитрија Туцовића. (Р. Драговић, О организацији партијских удружења и њиховом односу према радничким организацијама, Избор чланака, 254; Историјски архив Комунистичке партије Југославије III, 25).

оповргавана, јер од њих није ни претила непосредна опасност. Обрачун са Скерлићевим теоријама о солидарности класа, „о мирној и паметној еволуцији“ и постепеним реформама извршен је почетком 1906. године у више чланака објављеним у *Радничким новинама* поводом његових напада на руководство Партије преко *Дневног листа*. Ти чланци разоткрили су прави смисао Скерлићевог „социјализма“ и за увек ликвидирали његов утицај на раднике.¹⁸⁹

*
*
*

Офанзива синдикалистичко-реформистичке опозиције 1904. године представљала врхунац идеолошких борби у процесу настанка класног модерног радничког покрета у Србији и његове марксистичке оријентације. Тај процес интензивно почиње 1901. године и манифестује се у почетку као идеолошки сукоб марксистички оријентисаних појединаца са заговорницима политичке сарадње радничког покрета са опозиционим грађанским групацијама, да би током развоја прерастао у сукоб ширих размера између, у тој борби израсле и конституисане, групе марксиста, с једне стране, и неутралистички расположене и реформизму наклоњене групе, углавном старијих социјалиста, с друге. Прва фаза у процесу изграђивања модерног социјалистичког радничког покрета у Србији завршава се победом марксистичке групе, опредељеном у чину стварања Српске социјалдемократске странке и Главног радничког савеза, прокламовањем и усвајањем принципа о јединству радничког покрета и социјалистичке оријентације синдиката.

Оснивањем Српске социјалдемократске странке борба за револуционарно социјалистичко обележје радничког покрета у Србији улази у другу одлучујућу фазу. Упорна настојања марксистичке групе да се раднички покрет изграђује на принципима марксизма у пракси су се манифестовала као тежња за потпуном политичком еманципацијом од опозиционих грађанских партија, а затим као напори за идеолошко и акционо јединство Партије и синдиката, у чему би Партија била руководећа политичка снага целокупног покрета, креатор, организатор и руководећи фактор класне борбе радника у Србији.

Овакав курс изграђивања организованог радничког покрета изазвао је отпор оних који су у Партију ушли захваљујући недостатку критеријума у фази оснивања, оних који су се декларисали као социјалисти, али су о класној борби, улози Партије у борби радничке класе и односу Партије и синдиката имали сасвим супротна схватања. Уколико су марксисти доследније спроводили своје замисли, утолико су и отпори таквим напорима били све изразитији. Последица овог сукоба је формирање синдикалистичко-реформистичке опозиције, њено конституисање у посебну организацију и покретање два опозициона листа, што је сукоб довело у акутну фазу. Малобројност радничке класе у Србији као последица неразвијене индустрије и недовољан број политички зрелих и идеолошки оформљених партијских активиста навели су противнике марксистичке оријентације радничког покрета у Србији да смисао и будућност борбе радничке класе виде у сарадњи са напреднијим крилом буржоазије, с једне стране, а, с друге, у истицању синдиката као примарног облика организовања радничке класе у овој фази развоја радничког покрета и умањивању

¹⁸⁹ Овај обрачун са Скерлићем извршен је у три чланка: *Једна политичка варалица*, РН 5. I 1906; *Српском Јулијану* (наш одговор г. др Јовану Скерлићу), РН 14. I 1906; *Лажна демократија*, РН 19. I 1906. — Посебно су са Скерлићем полемисали Милан Ј. Стојановић, председник Главне партијске управе чланком *Г. Јовану Скерлићу* (РН 17. I 1906) и Драгиша Лапчевић чланком: *Господину Јовану Скерлићу, професору универзитета* (Исто).

улоге социјалдемократске партије. Присталице првог схватања имале су свог идеолошког вођу у Јовану Скерлићу, док је заговорнике синдикалистичке оријентације предводио енергични и социјалистички образовани Милорад Поповић. Обојица су дуже боравили у иностранству, па су покушали да у раднички покрет Србије пресаде идеје француског ситнобуржоаског социјализма Жоржа Ренара (Скерлић) и синдикалистичке теорије и облике организовања у Француској као и схватања синдикалистичке опозиције унутар Угарске социјалдемократске партије (Милорад Поповић). И једној и другој опозиционој струји главна препрека била је група младих марксита окупљена око Главне партијске управе, међу којима су се истицали Радован Драговић и Димитрије Туцовић. Неспособне да свака за себе пружи озбиљнији отпор марксистима, обе опозиционе струје су се ујединиле, при чему су синдикалисти као протагонисти „чисто радничког покрета“ однели превагу и целом покрету опозиције дали синдикалистичку боју прошарану ту и тамо примесам Скерлићевог ситнобуржоаског реформизма.

У условима организационо још неучвршћене и идеолошки недовољно оформљене партије као и малог броја јаких партијских и синдикалних кадрова, синдикалистичко реформистичка опозиција успева да оствари свој утицај на изванредан број лабилнијих синдикалних функционера, а преко њих и на неколико синдикалних савеза. Напори опозиције да себи обезбеди подршку организованих радничких маса почињали су да доносе плодове, па је запретила опасност да се тек формирана Партија и јединствени синдикални покрет расплину у Скерлићевом широко замишљеном покрету на бази лево оријентисаног радикализма, и у истој мери нестабилног Поповићевог синдикализма. И једно и друго значило би скретање са револуционарног марксистичког пута, којим је организовани раднички покрет у Србији, ипак још несигурно, али уверено корачао.

Растућа опасност да се тек организовани и јединим исправним путем усмерени раднички покрет у Србији поцепа на две или три групе, које саме за себе не би могле опстати као самостални фактори у друштвено-политичком животу Србије, натерала је марксисте на енергичну и организовану борбу против опозиције. Опасност да не пропадне оно што је у дугом и мукотрпном процесу организовања створено окупила је око марксистичке групе све оне који, иако нису сасвим акцептирали ортодоксне марксистичке ставове Драговића и Туцовића или нису били у стању да их потпуно схвате, ипак су у акцији опозиције гледали напад на јединство покрета, покушај враћања назад, личне тежње и амбиције вођа опозиције да дођу на чело радничког покрета. Уз младе марксисте Драговића, Туцовића и Кацлеровића пристају и интелектуалци Веља Стојановић и Драгиша Ђурић као и група израслијих радника: Сава Ковачевић, Милан Перкић, Јаза Јовин, Лука Павићевић, Милан Станојевић и други, а без обзира на свој привидно неутралан став и Драгиша Лапчевић је неподељено осуђивао концепције и акцију опозиције улажући све снаге да се сукоб мирним путем изглади.

Смишљена, организована и вешто вођена акција марксистичке групе ликвидирала је утицај опозиције међу организованим радништвом, а то је значило и коначан пораз опозиције. У сукобу са опозицијом организовани радници су се определили за оне који су стварали и створили организовани раднички покрет, више су им веровали него „повратнику“ Милораду Поповићу и професору Скерлићу. Синдикалистичко-реформистичке концепције „новоремаца“ биле су унапред осуђене на пропаст, јер се једноставна примена рецепата из развијених иностраних радничких покрета показала немогућом, а време Скерлићевог малограђанског социјализма било је превазиђено

степеном развоја радничког покрета у Србији и већ је припадало историји.

Пораз синдикалистичко-реформистичке опозиције крајем 1904. и почетком 1905. године представља успешан завршетак једног дужег процеса изградње организованог радничког покрета у Србији и његовог идеолошког оформљења на бази револуционарне теорије марксизма. То је успешан завршетак једног процеса, који је Лењин назвао борбом за сједињење социјализма са радничким покретом, чији је резултат појава социјалдемократије.¹⁹⁰ Тај процес завршен је постизањем дефинитивне револуционарне оријентације Српске социјалдемократске партије и њене руководеће идеје и акционе улоге у борби радничког покрета у Србији. Даљи развој Српске социјалдемократске странке је само доградња и усавршавање на чврстим темељима постављеним у процесу борбе за „сједињење социјализма са радничким покретом“ у Србији 1901—1905. године.

ОПОЗИЦИОНЕ ГРУПАЦИЈЕ У РАДНИЧКОМ ПОКРЕТУ СРБИЈЕ 1905—1912. И БОРБА ЗА ПРЕВАЗИЛАЖЕЊЕ ИДЕОЛОШКИХ РАЗМИМОИЛАЖЕЊА

После ликвидације „нововремаца“ престала је опасност од расцепа у покрету и у принципу је било рашчишћено питање о односима између Партије и синдиката. Снажан налет „нововремаца“ ујединио је све снаге у покрету у јединственом отпору тенденцијама сепаратизма и неутралности синдиката, па је Трећи конгрес Српске социјалдемократске партије био једногласан у осуди опозиције и усвајању одлуке о јединству економске и политичке борбе радничке класе. Међутим, када је расправљано о тактици Странке, Конгрес није био у стању да усвоји резолуцију која би била одраз животних потреба радничког покрета у Србији у том моменту. Питање о тактици Партије, после дискусије, скинуто је са дневног реда на предлог Димитрија Туцовића, који је нагласио да је оно „теоријске природе за нашу Партију, јер она нема своје велике историје“, а однос Партије и синдиката је „само мали део у опсегу питања о тактици“¹⁹¹. На тај начин је једно од основних питања остало неразјашњено у потпуности и свако га је могао схватати на свој начин. Убрзо се показало да о овом као и о другим питањима постоје различита мишљења, па према томе и поштуци партијских првака. Разилажења у мишљењима постепено су

¹⁹⁰ Лењин је крајем 1900. говорећи о задацима радничког покрета у Русији писао: „Социјалдемократија је сједињење радничког покрета са социјализмом, њен задатак није пасивно служење радничком покрету на сваком поједином његовом стадију, него предпостављање интереса покрета у целини, показивање том покрету коначног циља, његових политичких задатака, чување његове политичке и идејне самосталности... У свим земљама био је период када су раднички покрет и социјализам постојали одвојени један од другог и ишли посебним путем, и у свим земљама таква одвојеност доводила је до слабости и социјализма и радничког покрета; у свим земљама само сједињење социјализма с радничким покретом стварало је солидну основу и за један и за други. Међутим, у свакој земљи се то сједињење [...] остваривало историјски, остваривало посебним путем, у зависности од услова места и времена. Процес тог остваривања је врло тежак процес, и нема ничега чудног у томе што га прате разна колебања и сумње.“ (Лењин, *Најпрећи задаци нашег покрета, Изабрана дела* III, Београд 1956, 215—216).

¹⁹¹ *Записник са Трећег конгреса Српске социјалдемократске странке*, РН 14. IX 1905.

довела до појаве унутарпартијских опозиционих групација (реформистичке и синдикалистичке), а ову појаву пратило је и настајање и деловање анархиста као ванпартијске организације.

Десна опозиција у Српској социјалдемократској партији 1905—1911. године

У веома нестабилној ситуацији у вођству покрета после Трећег конгреса Српске социјалдемократске странке, о којој ће детаљно бити речи касније, када је требало напрегнути све снаге да се искористи одушевљење и замах из борбе са опозицијом, те да се покрет ојача и његов развој убрза, појавила су се мишљења да о свему треба још дискутовати, у првом реду преко штампе. Такво мишљење заступао је и спроводио Веља Стојановић, који је на Трећем конгресу Социјалдемократске странке поднео реферат и предлог резолуције „О тактици и дисциплини“. У тој резолуцији Стојановић је, говорећи о социјалистичкој штампи, инсистирао да се „њој оставља потпуна слобода и дискусија о питањима доктрине и метода“, док се „у питањима политичке акције [...] мора строго придржавати одлука конгреса“¹⁹². Резолуција на Конгресу није усвојена, али то на Стојановићево схватање није имало никаквог утицаја. Без обзира на ово Стојановић је на Трећем конгресу изабран у Контролну комисију, која га је приликом конституисања изабрала за свога председника.¹⁹³ У исто време Стојановић је био и члан редакције *Радничких новина*, поред Драговића и Туцовића. Дакле, заузимао је важне функције у покрету, али је убрзо дошао до закључка да је његова улога у редакцији другостепена, па је, једва нешто више од месец дана после Трећег конгреса, дао оставку на чланство у редакционом одбору *Радничких новина* са мотивацијом да га не обавештавају о материјалу који се у листу објављује.¹⁹⁴ Стојановић је, доследан свом схватању о улози социјалистичке штампе, имао разлога за оставку, јер Драговић и Туцовић, а и Драгиша Лапчевић, који је касније ушао у редакцију¹⁹⁵, нису дозвољавали да се на ступцима *Радничких новина* воде бесплодне дискусије „о доктрини и методу“, што би, с обзиром на идеолошки ниво већине чланова Партије, могло изазвати забуну.

Онемогућен да у партијском органу износи своје идеје Стојановић је нашао излаз у покретању посебног часописа. Почетком септембра 1905. године обратио се Партијској управи са захтевом да му се одобри издавање часописа *Живот*. У захтеву преузима на себе финансирање и уређивање часописа, а „дозвољава Партијској управи контролisanje уређивања“. Партијска управа је била подељена у мишљењима, али је на седници од 10. септембра 1905. године, после бурне дискусије, већином гласова од 5 : 3 усвојила захтев и одобрила издавање часописа, али да издавач „на корицама не ставља орган Партије“¹⁹⁶.

¹⁹² Предлог резолуције о тактици и дисциплини — референт Веља Стојановић, РН 10. VIII 1905.

¹⁹³ А-ИРПС, ССДП, 65а, записник, седница од 13. VI 1905.

¹⁹⁴ Исто, седница од 18. VII 1905.

¹⁹⁵ На седници Главне партијске управе у редакциони одбор *Радничких новина* изабрани су: Драгиша Лапчевић, Веља Стојановић, Димитрије Туцовић и Таса Милојевић, а за главног уредника Радован Драговић (А-ИРПС, ССДП, 65а, записник, датум седнице није наведен у записнику, али је одржан између 19. маја и 11. јуна 1905. године). Након Стојановића оставку је дао Лапчевић, 4. јула 1905 (Исто, седница 18. VII 1905). Када је Драговић због болести дао оставку на функцију главног уредника, на његово место изабран је Драгиша Лапчевић а Драговић је остао члан редакције (Исто, седница 26. IX 1905).

¹⁹⁶ А-ИРПС, ССДП, 65а, записник, седница 10. IX 1905.

Тако је часопис добио визу, али се Партијска управа оградилa, не прихватајући и Стојановићево инсистирање да то буде „орган Партије“, те се часопис појавио и цело време излазио као приватно гласило Веље Стојановића и групе.

Припреме за издавање часописа и окупљање сарадника трајало је све до краја 1905. године. Редакција *Живота* обратила се „свим друговима“ са позивом на сарадњу, али је одзив био лош. Изузев Драгише Лапчевића и Љубе Савића нико није прихватио сарадњу, већ су нападали и саму замисао о покретању таквог часописа.¹⁹⁷ И сам Драгиша Лапчевић, по свом обичају плодан сарадник, објавио је у часопису *Живот* само један свој чланак.¹⁹⁸ Сарадници су били углавном из редова интелектуалаца блиских Вељи Стојановићу, или оних чија схватања нису била у складу са, на конгресима утврђеном, линијом, коју је упркос свим трзавицама и препрекама спроводила или настојала да спроводи Партијска управа.

Начин уређивања *Живота* и избор материјала, који је објављиван у свескама овог часописа, био је сасвим у складу са схватањима Веље Стојановића о улози социјалистичке штампе. Без обзира на то што је Трећи конгрес одбацио његов предлог резолуције „О тактици и дисциплини“, Стојановић је пуштао у часопис и чланке аутора који су стајали на сасвим супротним позицијама од утврђене линије Партије и тенденције њеног развоја. Тако је, поред превода Плеханова и Кауцког¹⁹⁹, објавио и анархосиндикалистички чланак Сергија Панунија *Синдикалистички социјализам или индивидуализација социјализма* у преводу Недељка Дивца²⁰⁰, а непосредно после тога и расправу самог Дивца *Вредност радничких штрајкова* написану у духу револуционарног синдикализма.²⁰¹ Поред објављивања докумената о развоју радничког покрета у Србији до 1906. године у часопису су нашле места замршене и, за раднике тешко схватљиве, филозофско-теоретске расправе дра Драгише Ђурића, а затим и чланци *Животе* Ђурковића. Написи дра Милутина Р. Живковића, Момчила Иванића и Радивоја Караџића и њихова настојања да о свему развију дискусију и да прикривено и вешто изразе неслагање са поступцима партијске управе, такође су увек имала места на страницама *Живота*.

Без обзира на чињеницу што је сама одобрила В. Стојановићу да покрене *Живот*, Партијска управа је нерадо гледала на његово излажење. И у Партијској управи и у редакцији *Радничких новина* преовладало је мишљење да покретање и издавање „*Живота*“ значи децентрацију и онако малобројних снага, утолико пре што ни *Радничке новине* ни крагујевачки *Радник* „нису још осигурали своју егзистенцију у пуном смислу те речи“.²⁰² У извештају Партијске управе Четвртог конгресу само се нотира да је Партијска управа „на тражење друга В. Стојановића одобрила покретање *Живота* [...] али се Партијска управа, као пословна неће да упушта у оцену самога „Жи-

¹⁹⁷ *Записник са Четвртог конгреса Српске Социјалдемократске странке*, РН 6. VII 1906. (Из говора Драгише Ђурић).

¹⁹⁸ То је био некролог Радовану Драговићу, *Живот* 1906.

¹⁹⁹ Б. Плеханов, *Анархизам и социјализам*, *Живот* 1906, св. 3—6; К. Кауцки, *Шта је науци дао Карло Маркс*, Исто, св. 7.

²⁰⁰ Sergio Panuncio, *Синдикалистички социјализам или индивидуација социјализма* (превео Недељко Дивац) *Живот*, 1906, 447—449, 511—514, 576—580.

²⁰¹ Н. Дивац, *Вредност радничких штрајкова*, *Живот* 1906.

²⁰² *Извештај партијске управе Трећем конгресу Српске социјалдемократске странке*, РН 29. VI 1905. — Извештај је на конгресу прочитао Никола Николић, али га је написао Радован Драговић, а Главна партијска управа га прихватила на седници одржаној 30. V 1905. (А-ИРПС, ССДП, 65а, записник).

вота' и моли конгрес да то са своје стране учини"²⁰³ С друге стране, у истом извештају се препоручује „свим друговима били они у каквим управама или не“ да се заузму да *Радничке новине* „продру у необавештену масу“ и да се *Раднику*, „који има не много мањи задатак од *Радничких новина* [...] омогући опстанак“.²⁰⁴

Овакав став Партијске управе и редакције *Радничких новина* резултирао је настојањем да се *Радничке новине* и *Радник* што боље уређују и да објављују и теоријске чланке о истим питањима о којима је писао *Живот*. То је био потез којим се смањивала продаја часописа, а јачале *Радничке новине*, на шта се др Драгиша Ђурић на Четвртном конгресу Српске социјалдемократске партије огорчено жалио.²⁰⁵ Та врста борбе продужила се до партијског Конгреса, а тада се о *Животу* повела оштра дискусија. Најоштрији у осуди покретања и издавања овог часописа био је, по обичају, Триша Кацлеровић. Он је групу око *Живота* назвао штреберима и изјавио да је покретање *Живота* реакција на правац развоја покрета.²⁰⁶ Кацлеровићу су се придружили Лука Павићевић, Милан Стојановић, Живко Топаловић и Војислав Доганчић, док су издавање и начин уређивања *Живота* свесрдно бранили др Драгиша Ђурић, Живота Ђурковић, Таса Петковић, Милан Гројић, Милан Митровић, Бора Младеновић и Милутин Аранђеловић.²⁰⁷ Интересантно је да Веља Стојановић, власник и одговорни уредник *Живота* није уопште учествовао у дискусији, иако је његов став био свима сасвим јасан, док је Драгиша Лапчевић, који такође није учествовао у дискусији нити се изјаснио о овом питању, у једном свом писму констатовао да је на Четвртном конгресу пропао и *Живот* и група око *Живота*, да је пропала и левица и десница и да је на Конгресу центар однео победу.²⁰⁸

Конгрес није донео изричиту одлуку којом осуђује *Живот* и забрањује његово даље излагање, па је В. Стојановић са групом продужио да издаје часопис и да га уређује у истом стилу. Ситуација се, наравно, није смиривала, већ се и даље заоштравала, поготову када је Триша Кацлеровић на позив Партијске управе дошао у Београд и преузео функцију првог секретара Партијске управе и сарадника *Радничких новина*.²⁰⁹ Кацлеровић је свој став према групи око *Живота* могао сада да спроводи и у Партијској управи и у редакцији *Радничких новина*. Па иако ни *Радничке новине* ни *Радник* нису никад директно писали против *Живота*, нити се у *Животу* појавио какав напис који би директно критиковао рад Партијске управе и начин уређивања *Радничких новина*, борба се настављала. *Живот* је опадањем броја претплатника долазио у све тежу материјалну ситуацију и на крају је Веља Стојановић обавестио Партијску управу да престаје са издавањем часописа „због појава у радничком покрету као и појава према *Животу*“ и ставља га на расположење Партијској управи. Партијска управа је то једноставно примила к знању.²¹⁰

²⁰³ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије* (у даљем тексту ИАКПЈ) III, 75.

²⁰⁴ Исто.

²⁰⁵ *Записник са Четвртог конгреса Српске социјалдемократске странке*, РН 6. VII 1906.

²⁰⁶ Исто, РН 18. VII 1906.

²⁰⁷ *Записник са Четвртог конгреса Српске социјалдемократске странке*, РН 20. VII 1906.

²⁰⁸ А-ИРПС, ССДП, 21, писмо Драгише Лапчевића Димитрију Туцовићу 6. IV 1906.

²⁰⁹ А-ИРПС, ССДП, 65а, записник, седница од 28. VI 1906. (Кацлеровићу је одређена месечна плата од 150 динара.)

²¹⁰ Исто, седница од 20. XI 1906; *Живот* 1906, 647.

Још у време док се часопис *Живот* све теже одржавао, а како је постајало све више извесно да ће морати обуставити издавање, Веља Стојановић је тражио начин да продужи своју делатност. Излаз је нашао у прихватању да уређује синдикални лист *Пролетер*, орган Савеза монополских, обалско-надничарских и фабричких неквалификованих радника и радница.²¹¹ Иако овај сукоб наизглед не улази у оквир ове теме, јер је реч о синдикатима, ипак се овде обрађује, и то из два разлога: 1) јер се у овај сукоб умешала и Партијска управа; 2) јер је реч била о питању аутономије синдикалних савеза, што се аналогно могло применити и на месне организације Српске социјалдемократске организације.

Веља Стојановић, као службеник-администратор Маркарнице, био је близак монополцима, а његова схватања о улози социјалистичке штампе и начину организовања синдиката и Партије одговарала су управи тога Савеза. Прихватајући уређивање *Пролетера*, Стојановић се трудио да придобије за сарадњу дотадашње сараднике часописа *Живот* и у томе је добрим делом успео. Јасно је да лист једног синдикалног савеза није био погодна трибина за шире дискусије „о доктрини и методу“, али је био погодан за расправљање о односу синдикалних савеза према Главном радничком савезу и на тај начин о целокупној синдикалној организацији. Све је ово указивало на извесност сукоба Савеза монополско-обалско надничарских радника са Главним радничким савезом и тај сукоб убрзо је избио.

Сукоб се манифестовао као дијалог између *Радничких новина* и *Пролетера*, а у ствари је био сукоб Главног радничког савеза са Савезом монополских обалско-надничарских и фабричких неквалификованих радника и радница. После ликвидације „новотремаца“ то је био први јачи отпор централистичкој организацији синдикалног покрета и великим овлашћењима управе Главног радничког савеза. Нормално, уз ово је ишла и тежња за већом самосталношћу Савеза монополаца (аутономија), што се на крају претворило и у принципипелна размимоилажења. Овакви ставови Савеза монополских и обалско-надничарских радника, чији је секретар био Таса Петковић, главни заговорник аутономије синдикалних савеза, сасвим су били по укусу Веље Стојановића, који је на слични начин замишљао организацију Партије. Улога Главног радничког савеза, односно његовог председника Луке Павићевића, као ревизора Главног радничког савеза при Савезу монополских радника, у борби за закључење тарифе са фабриком шећера била је згодан повод да се почне са полемиком око улоге и овлашћења Главног радничког савеза и статуса синдикалних савеза.

Тарифу са Фабриком шећера закључио је Главни раднички савез 8. априла 1906. године, а после преговора поново је склопио 5. септембра 1906. године.²¹² Управа Савеза монополских обалско-надничарских и фабричких радника, чији су чланови већином били радници Фабрике шећера, сматрала је да је Главни раднички савез закључивањем тарифе узурпирао права Савеза монополаца и да је требало да тарифу закључи управа овог Савеза. Тарифом је било одређено да фабрика набавља раднике преко Главног радничког савеза, а управа Савеза монополских и обалско-надничарских радника сматрала је да се радници

²¹¹ Први број листа *Пролетер* изишао је 1. IX 1906, а јула исте године Савез монополских радника и Савез обалско-надничарских радника спојили су се у Савез монополских, обалско-надничарских и фабричких неквалификованих радника и радница, што су *Радничке новине* поздравиле као оснивање једног моћног синдикалног савеза.

²¹² Миленко Топаловић, *Штрајкови београдских радника 1903—1914, Годишњак града Београда VII (1960), 330.*

могу запошљавати само њеним посредовањем. У том смислу управа овог Савеза је и предузимала одређене акције.²¹³ Главни раднички савез је на ово реаговао сазивањем Синдикалног већа у Београду, које се сложило са ставом Главног радничког савеза. Управа Савеза монополаца је жучно реаговала у свом органу, оптужујући Главни раднички савез да је прекршио Правила Радничког савеза, по којима синдикална већа не смеју да се мешају у унутрашњи рад било ког синдикалног савеза.²¹⁴ Сукоб се и даље заоштравао па је *Пролетер* најзад изнео како управа Савеза монополских и обалско-надничарских радника схвата улогу и задатак Главног радничког савеза.

По писању *Пролетера*, Главни раднички савез је „заједница синдикалних савеза у виду једног саветодавног тела“, које води рачуна о општим интересима радничке класе у земљи и ван ње, регулише односе између појединих синдикалних савеза, посредује између њих, одобрава тарифе, води статистику, путем штампе упућује организације на рад, „води рачуна о тону писања свог органа итд.“²¹⁵ „Главни раднички савез је својим радом прешао те границе“, гневно је писао *Пролетер* и „солидарисао се са писањем свог органа“.²¹⁶

Поред овога, *Пролетер* је писао да је Главни раднички савез преко свог представника изиграо раднике закључивши тарифу са Фабриком шећера, коју је са багателисањем оквалификовао: „назови тарифа“.

Све је ово имало одређени утицај на раднике Фабрике шећера, које је било веома лако поколебати због веома ниског степена образовања а и класне свести. У све то умешали су се и директаши, чија акција оживљава баш у овом периоду. Осетила је то редакција *Пролетера* па је, из бојазни да јој се не пребаци скретање улево, реаговала једним чланком у коме је осуђивала „пропагирање директне акције“ и залагала се за јединство економске и политичке борбе.²¹⁷ Упркос свему незадовољство радника политиком Главног радничког савеза појачавало се. *Радничке новине* писале су да се у Савезу обалских радника „чују потмуле па и јавне претње о отцепљењу“ од Главног радничког савеза.²¹⁸ Уза све то овај сукоб је обогаћен личним несугласицама Веље Стојановића и Луке Павићевића, у којима је Стојановић као своје гласило користио *Пролетер*, а Лука Павићевић *Радничке нови-*

²¹³ Савез монополаца се преко своје управе писмом обратио свом пододбору у Шапцу, без знања и одобрења Главног радничког савеза и тражио извештај колико у Шапцу има организованих незапослених радника, који би се могли запослити у фабрици шећера. (Таса Петковић, *Тактика неких другова који су представници Главног радничког савеза, Пролетер* 15. X 1906).

²¹⁴ *Извештај управи Савеза монополско-обалских радника, Пролетер* 15. IX 1906. — Овај извештај написао је Таса Петковић поводом сукоба са Главним радничким савезом и упутио га управи Савеза монополскообалских радника.

²¹⁵ *Из грешке у грешку, Пролетер* 29. X 1906.

²¹⁶ Исто.

²¹⁷ *Синдикати и политика, Пролетер* 1. X 1906.

²¹⁸ *Подстрекивачко писање, РН* 4. XI 1906.

²¹⁹ Лука Павићевић је у *Радничким новинама* од 21. X 1906. написао чланак *Непролетерско и недругарско* у коме је осудио неке поступке Веље Стојановића. На ово је Веља Стојановић одговорио једном изјавом објављеној у *Радничким новинама* од 24. X 1906, обећававши да ће „у низу чланака изнети рад Луке Павићевића“ и то од времена „влада једног Веље Тодоровића, па да завршим са фабриком шећера“. Сукоб се распламсао уз учешће оба листа.

не.²¹⁹ У сукоб се умешала и Главна партијска управа одобравши тон и садржину писања *Радничких новина* о овом сукобу.²²⁰

Радничке новине су се директно обрушиле на редакцију *Пролетера* после објављивања сатиричне приче *Наше сунце демагог*²²¹, којом се циљало на Драгишу Лапчевића, тада јединог представника Српске социјалдемократске партије у Парламенту. *Радничке новине* су одлучно осудиле овакав начин писања, назвавши то „памфлетским начином борбе, који је у наше редове унесен за време „нововремске“ акције, а сада га прихвата *Пролетер*“. За све ово *Радничке новине* су као кривца означиле *Пролетер* односно његов редакциони одбор.²²² Премда се писац чланка *Наше сунце демагог* правдао да није мислио на Драгишу Лапчевића, већ „сликао тип каквих је много у садашњем буржоаском друштву“ и узгред набацио да *Радничке новине* персоналификују покрет у једној личности²²³, *Радничке новине* су у чланку *Наша последња реч* поново жигосале и лист и редакцију и писца чланка додавши на крају: „Са *Пролетером* се више нећемо објашњавати, јер мислимо да и он сам увиђа да овакво његово држање наноси штете и њему и покрету.“²²⁴

Увиђајући да је даља борба безизгледна, а и да се расположење радника мења. Веља Стојановић је био принуђен да напусти уређивање *Пролетера*.²²⁵ Самим тим лист је престао да излази, јер је остао без квалификованог уредника, а сукоб се полако смиривао. Међутим, последице овог сукоба показале су се убрзо за време чувеног штрајка радника Фабрике шећера у коме су радници у пресудном моменту одбили да поступе по препоруци Главног радничког савеза и тиме сами себе ставили под квршуме жандармерије и војске. На тај начин се унутар Српске социјалдемократске странке формирала једна опозициона група, која није имала своју посебну организацију нити се као таква конституисала, али која је све до 1911, па и 1912. године вршила критику Партије здесна. Припадници ове опозиционе групе били су углавном дисциплиновани чланови Партије, па чак и функционери у њеним врховним форумима, или у појединим месним организацијама, али се нису слагали са линијом коју је спроводила Главна партијска управа, па су на тој бази настојали да критикују њен рад. Ова опозициона група није никад стекла јаче позиције унутар Партије, али је њено деловање несумњиво утицало на стабилност Партије у извесним периодима, као и на настојања Партијске управе да развој Партије усмери у одређеном правцу.

Престанком изласка *Живота* и *Пролетера* група око ових листова остала је без свога гласила, али је њен утицај у радничком покрету

²²⁰ *Пролетер* је упутио Главној партијској управи питање да ли се слаже са писањем *Радничких новина* о *Пролетеру* и Савезу монополско, обалско-надничарских радника. Главна партијска управа је на седници од 24. X 1906. одобрила писање *Радничких новина* (А-ИРПС, ССДП. 65а, записник, седница од 24. X 1906). Ова одлука Главне партијске управе објављена је у *Радничким новинама* 28. X 1906. У одлуци се наводи да Главна партијска управа одговара на питање *Пролетера*, иако за писање *Радничких новина* и „за сав свој рад управа Српске социјалдемократске странке одговара само конгресу, и ником више.“

²²¹ *Наше сунце — демагог, Пролетер* 12. XI 1906. — Чланак је написао Младен Нешковић, студент иначе редован сарадник *Живота* (*Пролетер* 19. XI 1906).

²²² *Једна жалосна појава*, РН 18. XI 1906.

²²³ Младен Нешковић, *Моја изјава, Пролетер* 19. XI 1906.

²²⁴ РН 23. XI 1906.

²²⁵ „Од данас престајем да уређујем 'Пролетер'. О овоме сам известио управу, чии је орган био 'Пролетер'.“ (Вел. М. Стојановић, *Изјава*, РН 23. XI 1906).

био знатан, па су на Петом конгресу Српске социјалдемократске партије у Контролну комисију изабрани Живота Ђурковић и Недељко Кошанин, а Контролна комисија је у Партијску управу изабрала Веља Стојановића.²²⁶ Осим тога, Веља Стојановић је изабран и за члана редакционог одбора *Радничких новина*, који је формиран „од неплаћених сарадника“ са Драгишом Лапчевићем на челу.²²⁷ Међутим, ова редакција није практично ни радила, јер је већ 9. јула 1907. за редактора *Радничких новина* изабран Димитрије Туцовић, који је имао да до 1. августа 1907. уз сарадњу Саве Ковачевића и Илије Милкића уређује партијски орган.²²⁸ Туцовић је уређивао *Радничке новине* до 1. августа, а тада је прекинуо због припрема за одлазак у Немачку и завршавања брошуре о радничком законодавству као и уређивања *Радничког календара*.²²⁹ Ситуација у Партијској управи и редакцији *Радничких новина* у току 1907. и почетком 1908. била је веома нестабилна. Честе оставке и у једном и у другом форуму реметиле су континуитет у раду. Свему томе доприносиле су и личне зајевнице које су неизбежно пратиле принципијелна размимоилажења.

У таквој ситуацији Веља Стојановић је закључио да би, покретањем једног листа, око кога би поново покупио своје једномишљенике, могао пресудно да утиче на даљи развој покрета. Пошто као члан Партијске управе није могао да покрене свој лист, јер би тиме заобишао партијски орган, он је 14. јануара 1908. године поднео оставку на функцију члана Партијске управе наводно због тога што је презаузет ноћним радом у Маркарници. Оставка му је прихваћена, па је Контролна комисија на његово место у Партијској управи изабрала Николу Николића.²³⁰ Непун месец дана после подношења оставке Стојановић се обратио Партијској управи са захтевом да му се дозволи покретање једног социјалистичког часописа. Партијска управа се на седници од 11. фебруара 1908. године сагласила са овим захтевом и Стојановић је добио дозволу.²³¹

Поучен горким искуством одвајања *Живота* од Партијске управе Стојановић је настојао да је што више ангажује у издавању часописа, али да јој ипак не препусти и сувише, чиме би он као уредник изгубио самосталност и ограничио себи слободу уређивања. Укратко, радницима је требало ствар тако представити као да је то орган Партије, а према Партијској управи задржати потпуно независан став. Због тога је, после добијања дозволе, тражио да Партијска управа одреди тројицу редактора за часопис, али опрезна управа није хтела толико да се ангажује, па је одговорила да ће „водити контролу над часописом“, али неће одређивати редакторе.²³² Остајући доследна у опрезности Партијска управа је, приликом расправљања да ли да се у *Радничким новинама* штампа оглас о покретању часописа, одобрила Стојановићу да штампа оглас, али да у њему „не тумачи мотиве за покретање листа“.²³³ Незадовољан оваквом одлуком Веља Стојановић

²²⁶ Кошанин је изабран за председника Контролне комисије и за кореспондента са Међународним социјалистичким бироом. Осим тога донета је одлука да се редовно (сваког понедељка) држе заједничке седнице Главне партијске управе и Контролне комисије. На тај начин појачана је оперативна улога контролне комисије, у којој је група имала своје истакнуте чланове (А-ИРПС, ССДП, 65а, записник, седница од 14. VI 1907).

²²⁷ Исто, седница од 18. VI 1907.

²²⁸ Исто, седница од 9. VII 1907.

²²⁹ Исто, седница од 2. VII 1907.

²³⁰ А-ИРПС, ССДП, 65а, записник, седница од 14. и 31. I 1908; РН 19. II 1908.

²³¹ Исто, седница од 11. II 1908.

²³² Исто, седница 25. II 1908.

²³³ Исто, седница 3. III 1908. — Истовремено Главна партијска управа је одлучила да се Стојановићу оглас наплати.

се поново обратио Партијској управи, па је ова на седници од 10. марта 1907. године, после бурне дискусије, одобрила да се оглас објави онако како га је Стојановић саставио.²³⁴

Стојановић је успео у свом настојању, искористивши затегнуту ситуацију у Партијској управи, а затим немогућност да се стабилизује редакција *Радничких новина*. Оглас о покретању *Социјалиста*, како је Стојановић назвао свој лист, састављен је веома вешто, тако да је изгледало да Партијска управа увиђа недостатак једног таквог гласила, пошто сама нема могућности да га издаје, дозвољава Стојановићу д он то чини.²³⁵ Тренутак је био добро одабран. *Радничке новине* мењале су често редакције, а у вези с тим и садржину написа и начин уређивања. Честе оставке у Партијској управи, лична и принципијелна трвења између функционера стално су била на дневном реду. Све су то били знаци да се Партија налази у кризи која се пре свега манифестовала као криза кадра, као недостатак чврсте и јединствене управе, као недостатак личности која би била у стању да око себе окупи најспособније људе и да њихову неоспорну жељу за радом и оданост радничком покрету усмери у најбољем правцу. Таква ситуација учинила се Вељи Стојановићу и његовим једномишљеницима погодном да појачају напоре за остварење свога утицаја у Партији.

Стојановић се старао да као сарадничке у *Социјалисту* окупи већ опробане сараднике *Живота* из 1906. године као и синдикалног листа *Пролетер*. У томе је добрим делом успео, па већ у првим бројевима *Социјалиста* фигурира Живота Ђурковић, лични пријатељ Веље Стојановића и веома плодан сарадник *Живота* за цело време његовог излажења и један од заговорника идеје о већој самосталности месних партијских организација. Затим Стеван Н. Марковић, тада секретар Месне партијске организације „Врачар“²³⁶, Младен Нешковић, студент права, познат по својој сатири *Наше сунце демагог* којом је у *Пролетеру* напао Драгишу Лапчевића, Милутин Р. Живковић, лекар из Великог Градишта и такође сарадник *Живота*, Андра Гвозд. Живковић, адвокат из Јагодине, Радивоје Ст. Радуловић, службеник Царинарнице и један од покретача опозиционог листа *Свест* 1904. године, Сима Марковић и Сава Музикравић, Стеван Иванић, Радивоје Караџић, Милоје Радичевић и други. То је била група интелектуалаца која је сматрала да у радничкој штампи треба остварити више слободе у изношењу различитих гледишта и адекватно томе и више слободе и самосталности партијских организација у односу према Главној партијској управи. Строги централизам, који је и поред свих трзавица и препрека био основна карактеристика у организационој изградњи Српске социјалдемократске партије, није одговарао овој групи, па је њихова акција била усмерена на измену Статута Странке и инаугурисање њене федералистичке организације.

У погледу начина уређивања и избора материјала за објављивање редакција *Социјалиста* је задржала курс који је имала и приликом издавања *Живота*. Наравно, није се смело занемарити настојање да све добије изглед органа Партије. У огласу о покретању *Социјалиста* посебно је наглашено да је Партијска управа одобрила покретање „једног социјалистичког часописа“, па ће се часопис „строго придржавати одлука Конгреса Српске социјалдемократске странке као и ме-

²³⁴ Против ове одлуке гласали су Илија Милкић, Таса Милојевић, и Никола Величковић. (Исто, седница 10. III 1908).

²³⁵ РН 15. III 1908.

²³⁶ „Иако релативно још врло млад, постаје сталан сарадник социјалистичког часописа 'Живот' [...] да готово ни један број није био без његових радова. По ненужном престанку 'Живота' прелази на 'Пролетер' где ради са истом вољом и преданошћу.“ (*Некролог Стевану Н. Марковићу, Социјалист* 15. II 1909).

ђународних и поштоваће Странкину тактику [...]“²³⁷ И редакција се углавном држала ових обећања, у првом реду због тога што су и њени чланови углавном били чланови Партије, а осим тога и зато што би одударење од конгресних одлука и тактике Партије изазвало одговарајућу реакцију, па би и *Социјалист* могао поћи путем *Живота* и *Пролетера*.

У првом броју *Социјалист* је расправљао о два битна питања из области борбе радничке класе: о освајању политичке власти као циљу борбе радничке класе и о односима између Партије и синдиката. И док у погледу односа синдиката и Партије редакција стоји на утврђеним ставовима најтешњих веза и заједничке акције, у погледу освајања политичке власти скреће удесно и кроз њена схватања провејава реформистички дух.

Уводник у првом броју *Социјалиста* расправља о значају освајања политичке власти за радничку класу и наводи да је то „битна одлика социјалистичке организације“, јер је политичка власт једно од најјачих средстава буржоазије. Да би ствари биле јасније, у чланку се наглашава да политичка власт није исто што и „јавна, државна власт“ и та два појма не треба мешати. Освајање политичке власти од стране радничке класе значи потпуну политичку експропријацију буржоазије. А како потпуна политичка експропријација буржоазије мора бити последица претходне делимичне експропријације, то пролетаријат мора буржоазију постепено лишавати њених позиција. Он мора „улазити у општине и скупштине и потискивати буржоазију са тих њених моћних позиција“. На тај начин се поступно долази до освајања политичке власти, а на том путу освајање државне власти је само једна етапа у целокупном процесу. „Као што се види — закључује аутор чланка — освајање државне власти је само припрема за освајање политичке власти. Освајање државне, јавне власти је само средство, а освајање политичке власти је циљ радничке класе“.²³⁸

Ова теоријска разматрања допунио је и прецизирао Андра Гвозд Живковић у трећем броју *Социјалиста*. По њему, улога Парламента је веома важна, „управо најважнија“ и утицај радничке класе на прилике у земљи зависи од могућности учешћа у избору посланика и од броја социјалистичких посланика у Парламенту. Живковић сматра да је социјалистичка већина у Парламенту најважнији услов не само за постизање „економског побољшања радника“ већ и за „преображај целога данашњег друштва, за брже остварење крајњег циља“. Због тога се социјална демократија бори за опште право гласа и у тој борби могу се употребљавати сва средства па и општи штрајк, „као најборбеније средство“.²³⁹

Оваква теоријска разматрања и закључци логично су наметнули и питање о практичним корацима које треба учинити да би се „превласт у општини и скупштини“ остварила. Како је Србија у то време била аграрна земља са слабом индустријом, па је, према томе, индустријски и занатски пролетаријат чинио мањи део становништва и није био фактор чијим би се гласовима могла обезбедити већина у Парламенту, гласаче је требало тражити на другој страни, у најмасовнијем делу становништва у Србији, међу сељацима. Пошто је питање

²³⁷ *Књижевни оглас*, РН 15. III 1908.

²³⁸ *Освајање политичке власти циљ класне борбе пролетаријата*, *Социјалист* 5. IV 1908. — Аутор овог чланка је, вероватно, Веља Стојановић, који је као одговорни уредник најчешће писао уводнике.

²³⁹ Андра Гвозд Живковић, *Политичка борба радничке класе*, *Социјалист* 1. IV 1908.

о раду Партије на селу скинуто са дневног реда на Шестом конгресу Српске социјалдемократске партије²⁴⁰, *Социјалист* је почео дискусију о раду на селу у том смислу „да се поводом овог питања чују разна мишљења“.²⁴¹

Дискусија о односу Српске социјалдемократске партије према сељаштву отворена је чланком *Аграрно питање* Саве Музикравића, студента, који тада још није био члан Партије.²⁴² Чланак је објављен у трећем јунском броју *Социјалиста* и означао је почетак дискусије. Музикравић је своја разматрања почео констатацијом да развита капиталистичких односа на селу неминовно води пропадању ситних сопственика. Сваки сељак који има до једног хектара земље на путу је да пропадне, а како у Србији преовлађује ситнији сељачки посед, број сеоских пролетера сваким даном се увећава. Због тога Социјалдемократска партија мора међу сељацима „развијати најпунију пропагандну социјалистичких идеја“.²⁴³ Акцију Партије на селу Музикравић је поделио у две фазе. У првој фази треба радити на стварању сеоских књижница и читаоница, које би постале центри за окупљање сељака. Но како је највећа сметња за продор социјалистичких идеја на село неписменост сељака, у почетку треба више агитовати живом речју и путем предавања популарно излагати научни социјализам. Тај рад би потрајао дужи, а кад он буде „у довољној мери испуњен“, треба прећи на другу фазу — на оснивање синдикалних и партијских редовима само сеоске пролетере (беземљаше), партијске организације би сачињавали: 1) сви чланови сеоских синдиката и 2) ситни сопственици који „својим средствима за производњуне експлоатишу друге, а усвајају социјалистички програм.“²⁴⁴ Као што се види, Музикравић је за село предлагао постојећу организациону схему Партије и синдиката додајући томе и кооперативе, које до тада нису показале већи успех. Акције Партије на селу Музикравић није постављао као питање учешћа или неучешћа на окружним изборима, већ као дужи процес најпре агитације, тј. придобијања сељака за социјалистичке идеје и Програм Партије, а затим и организационо оформљење сељачко-престалица социјализма. Питање учешћа на окружним изборима Музикравић је посматрао у перспективи. По њему, на окружне изборе

²⁴⁰ „Предлози о учешћу у окружним изборима одбачени су, а у погледу рада на селу одржана је на снази резолуција крагујевачког конгреса.“ (*Одлуке Шестог конгреса Српске социјалдемократске странке*, РН 22. IV 1908).

²⁴¹ *Примедба редакције поводом чланка Косте Ј. Стевановића, столарског радника из Лесковца, Социјалист* 1. VIII 1908.

²⁴² Музикравић је постао члан Српске социјалдемократске странке децембра 1908. године на предлог Месне партијске организације „Брачар“. (А-ИРПС, ССДП, 65а, записник, седница од 15. XII 1908).

²⁴³ Сава В. Музикравић, *Аграрно питање, Социјалист*, 1. VI 1908. Музикравић је посебно наглашавао значај агитације међу сеоском сиротињом, коју назива „малим сељаком“, а тај мали сељак је „крајњи индивидуалист“, „себичан“, „саможив“ „луд за парчетом земље“, па се бори „против свих да би га очувао па и против социјализма“, а баш тај слој неопходно је придобити за социјалистички покрет.

²⁴⁴ Музикравић даље предлаже да се после стварања синдикалних и партијских организација на селу пређе на стварање „кооперативних удружења за заједничку куповину, производњу и продају добара, по угледу на социјалистичке кооперације у другим земљама“. (Сава В. Музикравић, *Аграрно питање, Социјалист* 1. IX 1908).

треба ући тек онда када чланови сеоских партијских и синдикалних организација „буду довољно просвећени“.²⁴⁵

У даљој расправи о овом питању учествовало је више сарадника *Социјалиста* и сви су, изузев Саве Музикравића, однос Партије према сељаштву гледали искључиво као питање учешћа или неучешћа Српске социјалдемократске партије на окружним изборима. Др Милутин Живковић се у свом напису жалио на „конгресну већину“ да се „односила према том питању потпуно „неглиже и несимпатично“, јер је та већина из Београда, а питање не би било ни покренуто да није било притиска делегата из унутрашњости. Из ставова већине делегата видело се да не познају наше „друштвено стање“ писао је Живковић, а затим укратко скицирао то „стање“ на следећи начин: радника у правом смислу код нас има само у Београду, Крагујевцу, Нишу, Шапцу и Лесковцу. Све остало је полусељачки-полураднички елеменат, чија се идеологија нимало не разликује од сељачке. Та маса је неподесна за ширење социјалистичких идеја, али Партија међу њима делује и сада. Па кад је тако, онда је јасно да се може и мора приступити организовању сељака и учествовати у окружним изборима.²⁴⁶ Редакција *Социјалиста* се оградилa од ставова Милутина Живковића, али је позвала на даљу дискусију.²⁴⁷ У даљој дискусији мишљења су се разилазила. Коста Стевановић из Лесковца сложио се у свему са Живковићем и нагласио да рад на организовању пролетаријата у варошима неће имати успеха док се и сеоски пролетаријат не организује. Редакција је овај напис такође пропратила напоменом да „радо пушта овај чланак друга Стевановића, столарског радника“, али овога пута није изразила своје неслагање.²⁴⁸ Андра Гвозд. Живковић сложио се само делимично са Милутином Живковићем. Он је агитацију на селу дозвољавао условно — „само ако то може без штете по варошке организације“. Истицање кандидатских листа по окружним где нема „трунке социјалистичке свести, нанело би само штете“.²⁴⁹ Драг Пејић, столарски радник из Пирота, сматрао је да практичан рад на селу није могућ, јер је село „углавном неписмено, а сељаци овако резонују: Све смо партије пробали па ништа, сад нам је да пробамо

²⁴⁵ Исто. — На сличан начин посматрао је ово питање и Лука Павићевић. Он је на седници Партијске управе 26. IX 1907. предложио да се на селу формирају организације и изложио свој начин организовања и карактер организација. По овом предлогу „организације на селу биле би политичко-просветно и борбеног карактера“, а њихови чланови не могу бити лица која „на име чистог непосредног пореза плаћају више од 15 динара годишње“. Ове организације биле би под контролом Главне партијске управе и управе Главног радничког савеза, а имале би своју централну управу од 11 чланова, од којих 5 бира годишња скупштина сеоских организација, 4 Главна партијска управа и 2 Главни раднички савез. Однос између сеоских организација и њихове централне управе треба да буде као однос пододбора и централних управа у синдикалним савезима (А-ИРПС, ССДП, 65а, записник, седница од 26. IX 1907). Као што се види Павићевић је предлагао само једну врсту сеоских организација, која је подсећала на преживела радничка друштва, за њих предвиђао синдикални начин организовања и стављао их у потпуну зависност од Главне партијске управе и Главног радничког савеза тиме што су ови форуми бирали већину чланова централне управе сеоских организација. Овај предлог после краће дискусије скинут је са дневног реда с тим да се о њему поново дискутује на идућој седници, али више није стављен на дневни ред (Исто).

²⁴⁶ Милутин Живковић, *О нашем раду на селу, Социјалист* 1. VII 1908.

²⁴⁷ „Иако неделимo гледиште друга Живковића ипак пуштамо овај чланак молећи другове да о овом питању изнесу своја гледишта.“ (*Социјалист* 1. VII 1908).

²⁴⁸ *Социјалист* 1. VIII 1908.

²⁴⁹ *Социјалист* 1. IX 1908.

социјалисте, па после никад нећемо гласати.“²⁵⁰ Воја Пековић је оспорио оптужбе Милутина Живковића о ставу Шестог конгреса према акцији Партије на селу, изјаснио се против учешћа у окружним изборима, јер би „нас то, учињено без припрема, одвело у расуло и постали би партија а ла самосталска“.²⁵¹ И последњи учесник у дискусији Жика П. Јоковић, келнер, придружио се Пековићу и, служећи се аргументима дра Милутина Живковића, оспорио његова тврђења.²⁵²

Дискусија о ставу Српске социјалдемократске странке према сељаштву овим је закључена. Посебних предлога групе око *Социјалиста* као целине није било, али се видело да најистакнутији припадници ове опозиционе групе имају ставове супротне онима са Шестог конгреса и Главне партијске управе. У исто време *Социјалист* је био принуђен да привремено обустави излагање. Свеске за новембар и децембар 1908. нису изашле „због тога, што је штампарија, у којој се *Социјалист* штампала, банкротирала.“²⁵³

У питању односа Партије и синдиката ова опозициона група, према чланцима које је о овом питању објављивала, имала је углавном подударна схватања са линијом која је прокламована на оснивачком, а потврђивана на следећим конгресима Српске социјалдемократске партије. Истакнути члан редакције Стеван Н. Марковић је у чланку *Неутралност синдиката* наглашавао да синдикални покрет мора бити независан од Социјалдемократске партије само утолико што чланови синдиката могу бити људи разних политичких убеђења. Међутим, синдикати морају бити прожети социјалистичким духом, чланови синдиката треба да буду и чланови Социјалдемократске партије, а између синдиката и Партије „треба да постоји и персонална унија, тј. да чланови управе једног покрета буду у управи другог, и обратно“.²⁵⁴

Упркос овакој концепцији групе као целине, редакција се није устезала да објављује у часопису и супротна мишљења, јер је то сматрала дискусијом „о доктрини и методу“, а то је по схватањима Веље Стојановића требало форсирати. Редактори су, дакле, и овде поступали управо онако као и приликом издавања часописа *Живот* 1906. године. Док је *Живот* уступао своје странице Недељку Дивцу, за развијање „револуционарно-синдикалистичких“ концепција, *Социјалист* је већ у свом другом броју нашао простор за синдикалистичке ставове Симе Марковића. Пишући о борби за осмочасовни радни дан Сима Марковић је, игноришући револуционарну улогу Партије у борби рад-

²⁵⁰ Пејић је своје тврђење илустровао примерима из Пирота наводећи да број гласова није мерило стварног утицаја Партије. Пејић тврди да „број гласова у Пироту прави скокове од 117 на 500, од 500 на 300, на поновном избору 102, управо мало ниже но одакле смо почели [...]“ па пошто се „то дешава у вароши где има радника и где је писменост много јача него на селу“ онда је „стварни рад на селу немогућ.“ (*Социјалист* 1. IX 1908).

²⁵¹ *Социјалист* 1. X 1908.

²⁵² „Кад су у већини вароши полусељаци, како вели Живковић, а организације су нам слабе, што има да тражимо у окружним изборима, кад је тамо елеменат још непросвећенији.“ (Жика П. Јоковић, *О нашем раду на селу, Социјалист* 1. X 1908).

²⁵³ *Од редакције, Социјалист* 15. I 1909. — У истој белешци наводи се да су редакцију напустили неки истакнути чланови: Стеван Н. Марковић, Радивоје Ст. Радуловић и Бож. Д. Поповић. У следећем броју објављено је да је редакцију напустио и Младен Нешковић, који је у децембру 1908. постао члан Српске социјалдемократске странке.

²⁵⁴ Редакција *Социјалиста* пропратила је Марковићев чланак напоменом у којој је подржала овај став и нагласила да „овај смисао садржи и одлука интернационалног социјалистичког конгреса у Штутгарду 1907. године“. (Стеван Н. Марковић, *Неутралност синдиката, Социјалист* 5. IV 1908).

ничке класе, нарочито наглашавао значај „непосредне борбе синдикалних организација са послодавцима“, а „револуционарне синдикате“ означичо као „једино и најмоћније оружје за економско ослобођење радничке класе“.²⁵⁵

У вези са питањем компромиса са странкама грађанске левце ова група је стајала на позицијама које је имала Српска социјалдемократска странка од дана свога оснивања. Гледиште ове групе било је да су недопустиве заједничке акције било које радничке организације са било којом буржоаском странком. Радници морају водити борбу само преко својих организација, и то потпуно самостално, без икакве сарадње са било којом буржоаском групацијом.²⁵⁶

Опозициона група око *Живота*, *Пролетера* и *Социјалиста* није била без утицаја у радничком покрету. Њене позиције истина нису биле такве да би обезбеђивале одлучујући утицај, али су биле чинилац о коме је Главна партијска управа морала да води рачуна. Од почетка окупљања ова група имала је обично по двојицу својих најистакнутијих представника у Контролној комисији Српске социјалдемократске странке. У 1905/6. години то су били Веља Стојановић и др Драгиша Ђурић.²⁵⁷ У 1906/7. група није ни у Партијској управи ни у Контролној комисији имала своје представнике, јер је на Четвртном конгресу претрпела жестоку критику због начина уређивања часописа *Живот*. Утицај поново јача 1907. године, па су у Контролну комисију изабрани Живота Ђурковић и Недељко Кошанин, а Контролна комисија у Партијску управу бира Вељу Стојановића. И најзад, 1908/9. у Контролну комисију изабран је Живота Ђурковић, и то као њен председник, а члан Контролне комисије био је и Веља Стојановић.²⁵⁸

Да утицај ове групе у покрету није био безначајан јасно је кад се погледају овлашћења која је по Статуту Странке имала Контролна комисија. Она је имала пуну контролу над радом Партијске управе и решавала је у другом степену по жалбама на одлуке Партијске управе.²⁵⁹ На тај начин Контролна комисија је могла поништавати сва решења и одлуке Партијске управе. „Овакав однос тих инстанци — писале су *Радничке новине* 1908. године — где би једна руководила радом у Партији и зато сносила одговорност, а друга могла ништити њена решења — нама изгледа незгодан, па у извесним моментима кад се та два тела не сложје, и доста штетан за Партију.“²⁶⁰ Представници ове опозиционе групе у Контролној комисији били су углавном стари социјалисти, познати још из доба пре формирања Партије, махом интелектуалци који су теорију класне борбе познавали боље од већине осталих партијских руководићих личности, па су, према томе, били у стању да своја мишљења наметну осталима. Све је то доприносило јачању њиховог утицаја, поготову што је ова група најживљу активност развијала баш у периоду кадровске кризе у радничком покрету, од краја 1905. до 1908. године, када у вођству покрета одсуствују најспособнији и теоријски најјачи руководиоци Драгиша Лапчевић и Ди-

²⁵⁵ Сима Марковић, *Осмочасовни радни дан, Социјалист* 1. V 1908 (ванредни број). — Марковићеви ставови биће потпуније изложени у одељку „О директашима“.

²⁵⁶ *Ми и буржоаске странке, Социјалист* 1. V 1908.

²⁵⁷ Веља Стојановић је био у том периоду председник Контролне комисије. (*Партијске и савезне објаве*, РН 11. VI 1905).

²⁵⁸ А-ИРПС, ССДП. 65а, записник, седнице од 14. VI 1907. и 22. IV 1908.

²⁵⁹ *Први конгрес Главног радничког савеза и социјалдемократске странке*, стр. 79—80 (Чл. 15 Статута Странке).

²⁶⁰ *Пред конгрес*, РН 1.IV 1908.

митрије Туцовић.²⁶¹ Најзцад, Контролна комисија и Главна партијска управа баш у овом периоду (1906—1908) најчешће су држали заједничке седнице па се утицај све групе делимично преносио и на Партијску управу.

Поред тога, група је имала веома јак утицај и у Партијској организацији „Врачар“ у Београду, чији је секретар у то време био Стеван Н. Марковић, један од најистакнутијих сарадника *Живота*, *Пролетера* и *Социјалиста*²⁶², а председник Милан М. Радовановић, један од најистакнутијих припадника синдикалистичке опозиције из 1904. године.²⁶³ Утицај ове групе у организацији „Врачар“ види се и по томе што је ова организација од пет делегата које је бирала за Шести конгрес Српске социјалдемократске странке изабрала четворицу истакнутих сарадника *Живота*, *Пролетера* и *Социјалиста*.²⁶⁴ Двојица истакнутих припадника ове опозиционе групе Сава Музикравић и Младен Нешковић, студенти, примљени су за чланове Социјалдемократске странке баш на предлог организације „Врачар“. Тиме је утицај опозиције у овој организацији ојачао, тако да је цела организација практично стајала на позицијама групе око часописа *Социјалист*. Поред тога, група је преко свога истомишљеника Андре Гвозд. Живковића могла да остварује какав-такав утицај и у јагодинској партијској организацији, која је показивала изразите тенденције према аутономији.

Све ово навело је опозицију да покуша да спровођењем својих концепција у пракси. У периоду најјачег утицаја ове групе (на прелазу између 1907/8. године) поведена је акција да се донесе нов Статут Партије. Пројекат статута припремала је Комисија, а претресан је на заједничким седницама Контролне комисије и Главне партијске управе.²⁶⁵ Захваљујући својем утицају опозиција је успела да се у Статут унесу одредбе које нека овлашћења Партијске управе преносе на месне партијске организације²⁶⁶, а дозвољава се потпуна слобода појединцима и групама да издају сопствене листове док се Партијској управи оставља да „контролише њихово принципијелно држање“.²⁶⁷ Опозиција није била задовољна овим успесима, већ је настојала

²⁶¹ Драгиша Лапчевић се повукао из руководства због трзавица у покрету. „Ја се ни у шта, али апсолутно ни у шта не мешам [...] Ни за шта се не питам [...] А Партијска управа ме ни у једну седницу не зове, иако би то, према решењу донетом у време Радованово, које још није поништено, морала, јер сам посланик.“ (АРПЈ, бр. 17527, Писмо Драгише Лапчевића Димитрију Туцовићу, из Београда у Ужице 17. IV 1906). Димитрије Туцовић је целу 1906. провео у војсци, а половином 1907. дао је оставку на функцију уредника *Радничких новина* због припрема за одлазак у Немачку. У Немачкој је био од октобра 1907. до краја марта 1908. године.

²⁶² Некролог Стевану Марковићу, *Социјалист* 15. II 1909.

²⁶³ Радовановић је као председник партијске организације „Врачар“ у Београду потписао Предлог измена пројекта Статута Српске социјалдемократске странке, који је ова организација припремила за VI конгрес странке (РН 5. IV 1908).

²⁶⁴ За делегате су изабрани Веља Стојановић, Радивоје Ст. Радуловић, Милан М. Радовановић, Недељко Дивац и Негослав Илић. Једино Негослав Илић није припадао опозицији (А-ИРПС, ССДП, 65а, записник, седница од 31. III 1908).

²⁶⁵ Исто, седнице од 22, 24, 25. и 31. III 1908.

²⁶⁶ Тако, на пример, у Пројект новог Статута није ушла одредба да се о пријему у Партију ситних сопственика и интелектуалаца решава на седницама Главне партијске управе, а на предлог Месних партијских организација. *Радничке новине* су ове оквалификовале као штетно (*Партијски статут*, РН, 1. IV 1908).

²⁶⁷ Пројекат Статута Српске социјалдемократске странке, РН 3. IV 1908. (чл. 21).

и успела да Месна партијска организација „Врачар“ поднесе предлог Шестом конгресу за измену неких чланова Пројекта статута. У овом предлогу овлашћења Партијске управе још више се смањују, а аутономија месних социјалистичких организација долази потпуно до изражаја. Партијски орган се потпуно одваја од Партијске управе, која само „контролише уређивање партијских листова“, али нема могућности да их забрани чак и онда када пишу директно супротно одлукама конгреса.²⁶⁸

Поред тога, на самом Конгресу у току дискусије покренуто је и питање учешћа Партије у окружним изборима односно акције Српске социјалдемократске странке на селу, што је сасвим одговарало интересима ове групе па је и покренуто под њеним утицајем.²⁶⁹

Све је ово изазвало врење у Партији. Мишљења су се поделила, а *Радничке новине* су први пут у историји Српске социјалдемократске странке писале прогив предлога Главне партијске управе припремљених за Конгрес.²⁷⁰ Повратком Димитрија Туцовића и његовим енергичним заузимањем Шести конгрес је одбацио пројекат Статута и све предлоге о изменама Статута, а у вези са учешћем у окружним изборима поново оснажио одлуку Другог конгреса Српске социјалдемократске странке из 1904. године.²⁷¹ Упркос томе, опозиција је задржала своје позиције у Контролној комисији. *Социјалист* је и даље писао у истом правцу, а група је настојала да консолидује своје снаге.²⁷² Како је Партијска управа ојачала избором Димитрија Туцовића за секретара, а опозиција задржала своје позиције у Контролној комисији, сукоб између ова два органа био је неминован, и до њега је дошло крајем 1908. године у вези са грешком Андре Живковића, због које га је Партијски изборни суд искључио из Партије.²⁷³ Партијска управа је потврдила одлуку Изборног суда, па се Живковић жалио Контролној комисији, оптуживши Партијску управу за „диктатуру и крут апсолутизам“. Жалба је, поред осталог, обиловала погрдним изразима

²⁶⁸ Предлози организације „Врачар“ РН, 5. IV 1908. — Главна партијска управа разматрала је овај предлог 17. III 1908. и решила да их изнесе пред конгрес (А-ИРПС, ССДП, 65а, записник, седница од 17. III 1908.).

²⁶⁹ Вид.: стр. 101 овог текста и напомену 268.

²⁷⁰ *Партијски статут*, РН 1. IV 1908. — Ово писање *Радничких новина* резултат је и Туцовићевог оштрог писма Таси Милојевићу, који је тада био секретар партијске управе и главни уредник *Радничких новина*. Ово Туцовићево писмо није датирано, али је сигурно да је писано непосредно пред шести конгрес Странке, јер Туцовић у њему критикује предлоге који су за конгрес припремљени, означивши све то као „упропашћење покрета“ (АРПЈ, Р. бр. 15, Димитрије Туцовић Таси Милојевићу).

²⁷¹ *Одлуке Шестог конгреса Српске социјалдемократске странке*, РН 22. IV 1908.

²⁷² Писмо Димитрија Трцовића Драгиши Лапчевићу од 11. VIII 1908, својина Властимира Лапчевића, сина Драгише Лапчевића. — У овом писму Туцовић изричито говори о појачаним напорима групе око *Социјалиста*: „*Социјалист*“ концентрише снаге. спрема Алманах [...].“ — Раније изложена дискусија о раду Партије на селу потврђује појачане напоре ове групе.

²⁷³ Андра Живковић, се обратио краљу молбом за помиловање, а приликом доласка краља Петра у Јагодину био је у Одбору за дочек. Према Статуту Партије изабран је изборни суд у саставу: Бора Младеновић и Душан Поповић, изабрани од стране месне организације у Јагодини; Драгиша Лапчевић и Видосав Трелчанин, изабрани од стране др А. Живковића. Главна партијска управа је за председника Суда части одредила Саву Ковачевића. Суд је одлучио да се Андра Живковић искључи из Српске социјалдемократске странке. (А-ИРПС, ССДП, 65а, записник, седнице од 20. X, 3. XI 1908).

на рачун чланова Партијске управе.²⁷⁴ Контролна комисија је поништила пресуду изборног суда, вратила Живковића у Партију, изрекавши му казну „јавне осуде“, а само је вербално осудила „крајње неуљудан тон којм је Андра Живковић написао жалбу Контролној комисији“.²⁷⁵

Туцовић је искористио ову одлуку Контролне комисије у циљу подривања утицаја десне опозиције, па је на седници Партијске управе и Контролне комисије ставио на дневни ред баш овај случај. На овој седници дошло је до оштре измене речи између Димитрија Туцовића и Животе Џурковића, председника Контролне комисије. Туцовић је жестоко критиковао одлуку Контролне комисије у првом реду због тога што је тако „неучтиву и неосновану одбрану примила“, а посебно што је поништила пресуду Изборног суда. Ђурковић се бранио да се Контролна комисија „руководила само питањем да ли А. Живковић треба да буде искључен или не, а остала места у одбрани апстраховала је“. Туцовић се окомио баш на овакав став Контролне комисије. Он је питање опстанка у Партији А. Живковића ставио у други план, а потенцирао је однос Контролне комисије према одлукама Партијске управе и њених комисија. „Мене се не тиче — грмео је Туцовић — да ли је Контролна комисија правилно поступила кад је оборила пресуду, већ да ли је водила рачуна о угледу Партије примајући онаку одбрану. Када се Туцовићевом мишљењу придружио и Недељко Кошанин, Живота Ђурковић је остао усамљен, па је Туцовић констатовао да Контролна комисија не води рачуна о угледу Партије и не помаже Партијску управу у раду“.²⁷⁶

Оваквим резултатом расправе по одлуци Контролне комисије утицај групе око *Социјалиста* претрпео је озбиљан ударац, а Туцовићева стална и упорна акција да концентрише снаге и не дозволи расплињавање и скретање са утврђене линије утицала је и на јединство групе око *Социјалиста*. Група се почела осипати²⁷⁷, број претплатника је опадао, продавци су растурали све мање бројева, па је Веља Стојановић морао да обустави излажење часописа закључно са четвртим бројем 1909. године.²⁷⁸

²⁷⁴ Делове жалбе Андре Живковића објавио је *Социјалист*. У жалби Живковић назива Главну партијску управу котеријом, која га гони због тога, „јер нисам њихов, већ један од оних око ‚социјалиста‘ [...] У име слободе завели диктатуру, у име принципа натурају своју вољу, под маском партијских интереса протурају своје личне интересе, укратко, њих неколико господаре у Партији и они у њој стварају ситуацију какву кад хоће“ (*Диктатура и тиранија*, *Социјалист* 15. I 1909). *Радничке новине* су неговале чланком *Исподи и клевете*, истакавши да у Партији никада није владала „пунџа једнодушност и чистија хармонија него данас“ (*Исподи и клевете*, РН 17. I 1909).

²⁷⁵ Одлука Контролне комисије по жалби Андре Гвозд Живковића против пресуде Изборног суда, *Радничке новине*, 12. V 1909. Приликом доношења одлуке од 9 чланова Контролне комисије било је присутно само 5, а одлука је донета већином гласова од 3 : 2 (А-ИРПС, ССДП, 65а, записник, заједничка седница Главне партијске управе и контролне комисије од 12. II 1909).

²⁷⁶ А-ИРПС, ССДП, 65а, записник, заједничка седница Главне партијске управе и Контролне комисије од 2. II 1909.

²⁷⁷ Редакцију *Социјалиста* напустили су почетком 1909. Стеван Н. Марковић, Радивоје Ст. Радуловић, Божидар Поповић и Младен Нешковић. (*Од редакције*, *Социјалист* 15. I 1909 и 31. I 1909).

²⁷⁸ „Уредништво је принуђено да обустави излажење ‚Социјалиста‘ све дотле док продавци и претплатници не изврше обрачун [...] Пошто нема других прихода осим претплате и продаје, часопис не може излазити све дотле док се обрачуни не изврше.“ (*Од уредништва Социјалиста*, РН 4. IV 1909).

Тако је опозиција претрпела пораз у настојању да своје концепције спроведе у дело и да оствари свој утицај у Српској социјалдемократској партији. Шести конгрес Српске социјалдемократске странке одбацио је све предлоге који су били проткани реформистичко-опортунистичким идејама опозиције, а решење најважнијих питања оставио за наредне године. Марксистичка група окупљена око Димитрија Туцовића повела је енергичну акцију за организационо и идеолошко увчвршћење Партије, за акционо јединство Партије и синдиката, за ликвидацију штетног утицаја и десних и левих скретања у радничком покрету у Србији. Опозицији је нанет озбиљан ударац, али се она ипак одржала као унутарпартијска опозициона струја све до 1910. године и повремено је покушавала да наметне своје ставове приликом усвајања одлука на конгресима Српске социјалдемократске странке. Сви ти покушаји пропадали су, а утицај који је група имала у Контролној комисији ликвидирао је доношењем новог Статута Српске социјалдемократске странке 1909. године, чијим је усвајањем Контролна комисија постала само орган финансијске контроле без икаквих других овлашћења.²⁷⁹

Последње иступање ове опозиционе групе као целине уследило је 1910. године и састојало се у поновном покретању *Социјалиста*. Часопис је сада замисљен као алманах и као такав се и појавио. Издавачи су на ово били принуђени чињеницом да је тада већ излазила *Борба*, као теоретски орган Српске социјалдемократске странке²⁸⁰, јер би сваки покушај покретања још једног сличног часописа био унапред осуђен на пропаст. Око алманаха *Социјалист* окупили су се стари покретачи и сарадници *Живота* и *Социјалиста*. Власник и уредник поново је Веља Стојановић, а као издавачи, поред Стојановића, фигурирају још Драгиша М. Ђурић и Милутин Живковић. Као сарадници, поред наведених, појављују се Сава Музикравић, Рад. К. Тасић, М. Радичевић и други. Метод деловања групе сада је међутим био измењен и прилагођен условима. У 1910. години Српска социјалдемократска партија знатно је ојачала, а Главна партијска управа, састављена од Туцовићевих истомишљеника, чврсто је држала кормило покрета у својим рукама. Нови Статут је био донет, Партија организационо учвршћена, њен најважнији руководећи форум идеолошки јединствен и под сигурним и чврстим руководством Димитрија Туцовића, далеко најјачег познаваоца марксизма у Србији свога доба, није дозвољавао скретање са прокламованог курса развоја. Због свега тога илузорни су били покушаји да се на стари начин, као у доба нестабилне ситуације и кризе у Партији, развој покрета упути у другом правцу. Увиђајући то група око *Социјалиста* је главну оштрицу свога писања усмерила на критику акција, које Главна партијска управа покреће и спроводи.

Опозиција је изложила своје тенденције чланком, написаним тешко схватљивим стилем, Драгише Ђурића. Она је своје тежње дефинисала на следећи начин: „У циљу критике и остваривању тога циља лежаће стварни задатак, моћ и опште оправдање ‚Социјалиста‘.“ После апстрактног излагања шта је закон а шта критика и односа ових категорија према природи и друштву, чланкописац поново постаје одређен и јасан: „‚Социјалист‘ ће особито критички мотрити на његову (пролетаријата — Р. Ј.) политичку акцију, синдикалну борбу, кооперативни и просветно практични покрет. Штетне примесе које су са стране убачене у овај исполински друштвено-историјски организам, ‚Социјалист‘ ће са ножем историјске нужности сећи, трепити, утамањивати.“ Горостасна личност Димитрија Туцовића нарочито је сметала припадницима ове групе, па се аутор

²⁷⁹ ИАКПЈ III, 112—117.

²⁸⁰ *Борба* је покренута почетком 1910. Први број изашао је 1. I 1910.

овог чланка и овде одређеније изјаснио. „Са Марксом може „Социјалист“ утврдити да личност у свима овим друштвеним процесима имаће само утолико вредности, уколико је она персонафикација (оличење) економских категорија, уколико је носи лац извесних класних односа и интереса (P. J.) То мерило биће позитивно-критички примењено како према општем историјском процесу тако и према друштвеним класама, као и на личности које у њима раде“.²⁸¹

Овакав став групе у години када су све снаге у Партији и синдикатима биле усмерене на борбу за добијање закона о радњама и борбу за опште право гласа, када су се већ видели практични резултати те борбе, када су напори Туцовића и његових истомишљеника у борби за јединство покрета резултирали чврстом организацијом Партије и синдиката, када се снага организованих радника почела значајније осећати у привредном и друштвеном животу Србије, није могао најћи на повољан пријем код већег дела партијског чланства, па је прођа *Социјалиста* ишла веома слабо. Критички расположена група претрпела је и коначан пораз, па је алманах морао да обустави издажење после првог броја, а тиме је делатност ове групе као целине престала. На Осмом конгресу Српске социјалдемократске странке осуђена су лева и десна скретања, а прихваћена је приврженост револуционарној марксистичкој теорији и тактици класне борбе за коју се упорно борио и изборио Димитрије Туцовић са својим истомишљеницима.

Десна опозиција у Српској социјалдемократској партији деловала је цело време као унутарпартијска опозициона струја, која није у потпуности акцептирала ни организациони систем, ни идеолошку оријентацију Партије, па је критиком са десних (опортунистичко-реформистичких) позиција настојала да измени курс развоја Партије према своме нахођењу. Корени опозиционог става ове групације налазе се делом и у личним амбицијама њених припадника, који никако нису могли да заузму доминантне позиције у врховима покрета. Састављена готово искључиво од интелектуалаца, којима је сметао централизам у организацији Партије, а строго придржавање теоријских поставки марксизма чинило им се догматским, десна опозициона струја никад није остварила озбиљнији утицај на шире партијско чланство, а још мање на чланове синдикалних организација. Њен утицај остао

²⁸¹ Чланак је највероватније написао Драгиша Ђурић. Овакав закључак намеће се упоређивањем овог написа са још три чланка које је Д. Ђурић објавио под својим потписом у *Алманаху*. Сва четири написа прожета су истим начином размишљања, а аутор оперише истим појмовима и терминима, тако да је скоро сигурно да је Д. Ђурић аутор чланка којим се *Социјалист* обраћа радницима. Ђурић је у *Алманаху* објавио чланак *Први мај и постисторијско доба* „покушај да се одреди културни значај Првог маја са тачке гледишта минималне акције“ (стр. 3—6), затим две расправе из области филозофије *Градација продуктивних сила друштвеног рада* (209—229) и *Филозофска и социјалноисторијска разматрања* (232—290). Са цитираним чланком *Социјалист радницима* (229—231) излази да је сам Ђурић својим текстовима испунио једну трећину *Алманаха* и тако читавој публикацији дао филозофски печат. Његов утицај осећа се и у избору осталог материјала, па су под заједничким насловом *Доктринарна дискусија* (91—113) објављена три чланка Рад. К. Тасића *Категорички императив и васпитање*, *Идеализам и материјализам* и *Васпитачеве забелешке*. Ако се овоме дода и социолошко-филозофска студија Казимира Фон Келес-Крауза *Шта је економски материјализам* (125—146) у преводу Ж. Цветковића, испада да је *Социјалист* пуних 136 страна (од укупно 290) посветио проблемима из области филозофије, а само један чланак питањима актуелним за текући развој Српске социјалдемократске странке (Сава М у з и к р а в и ћ, *Питање тактике* — стр. 159—165), написан поводом предстојеће дискусије о акцији и тактици на Осмом конгресу Српске социјалдемократске странке.

је ограничен на узан круг руководећих партијских форума, а кулминација њене активности пада баш у време нестабилне ситуације у тим форумима (1906—1908), а коначно престаје онда када је идеја о јединству покрета опредмећена прихватањем резолуције о једној централној инстанци за све класне акције покрета и формирањем ове институције. Неславан наставак ове активности је дисиденција 1912. године и покушај стварања нове дисидентске партије народних социјалиста.

Анархизам у Србији 1905—1912. године

Развој социјалистичке мисли у Србији праћен је свим скретањима и примесима које су пратиле и међународни раднички покрет. Тако су се под утицајем међународног анархистичког и анархосиндикалистичког покрета у радничком покрету Србије појавили протагонисти свих идеја и деловали са више или мање успеха све до првог светског рата. Иако присталице анархизма и анархосиндикализма у Србији никад нису постигле доминантан утицај, нити су имале чврсту организацију, ипак су постојале, деловале и својом делатношћу извршиле одређен утицај на развој радничког покрета у Србији пре првог светског рата.

Анархистичке идеје појавиле су се у Србији истовремено са појавом социјалистичке мисли. У периоду Светозара Марковића група наших студената у иностранству убрајала се у присталице Бакуњина, а под његовим утицајем у Србији се тада пише о Прудону и преводу се нека његова дела. Тада је преведен и 1872. године објављен Бакуњинов чланак *Организација интернационале*.²⁸² Први програм Српске социјалистичке партије израђен у Цириху такође је под утицајем Бакуњинових идеја, а тајно анархистичко удружење „Српска браћа“ организовао је сам Бакуњин.²⁸³ Повратком у земљу ови интелектуалци су преносили анархистичке идеје, па се у групи социјалиста око Борбе Мите Ценића осећао утицај анархиста против којих су се борили следбеници Светозара Марковића. У сукобу ових група „надјачали су марковићевци и њихов уплив остаје доминантан у „Борби““.²⁸⁴ Извесни чланци Ценићевог савременика Драгише Станојевића, који је за време боравка у иностранству тесно сарађивао са анархистима, били су анархистички обојени.²⁸⁵ Ови ембриони анархистичких идеја и анархистичке активности у осмој и деветој деценији XIX века нису оставили дубљег трага. И док социјалистичка мисао има мање-више континуиран развој праћен успонима и стагнацијама, анархистичка активност као да замире после Ценићевог периода. Анархистичких примеса нема ни у *Социјалдемократу* 1895/6. ни у *Радничким новинама* 1897. године. Анархизам се као идеологија поново јавља почетком XX века у доба настајања класног радничког покрета, у доба ин-

²⁸² С. Димитријевић, *Анархизам и анархосиндикализам код Срба, Енциклопедија Југославије* 1, Загреб МСМЛV, 96; Исти, *Српска социјалистичка преводна литература*, Београд 1958, 29.

²⁸³ Исто.

²⁸⁴ Андрија Раденић, *Социјалистички лист „Борба“ у Београду пре седамдесет пет година, Годишњак града Београда IV (1957) 442.*

²⁸⁵ С. Димитријевић, *Анархизам и анархосиндикализам код Срба — У једној дискусији на састанку Клуба великошколаца социјалиста Крства Цицварић је такође говорио о „фракцијама социјализма осамдесетих година“, наводећи да је „једна Ценићева у смислу рада Светозара Марковића, а друга Драгишина“ (Записник седнице групе великошколаца социјалиста од 12. I 1902, А-ИРПС, ССДП, 7). Сачувана је само прва страна записника на којој се налази део говора Крсте Цицварића.*

тензивних напора за организовање синдиката и Социјалдемократске партије.

Идеолог анархизма у Србији пре првог светског рата био је Крста Цицварић, родом из села Никојевића у околини Ужица. Цицварић је 1902. године био ванредни студент Велике школе, а пре тога више разреде гимназије такође је завршио у Београду.²⁸⁶ Са анархистичким идејама вероватно је дошао у додир у периоду 1898—1901. године када су анархисти, због учесталих атентата прогањани широм европских земаља, пролазили и кроз Србију.²⁸⁷ Године 1902. Цицварић је већ формиран анархист и тада раскида са марксистима, својим дотадашњим истомишљеницима.²⁸⁸ Димитрије Туцовић тврди да је Крста Цицварић више пута покушавао да постане члан Српске социјалдемократске странке, али су сви покушаји одбијани због његове анархистичке опредељености. Покушај да присуствује Другом конгресу Српске социјалдемократске странке остао је без успеха „иако је наваливао на врата“, а са Петог конгреса Партије 1907. године избачен је „иницијативом самог председника друга Јапчевића, уз опште одобравање целог конгреса.“²⁸⁹ Поред Крсте Цицварића видну улогу у развијању анархистичких идеја у Србији имао је и Петар Муњић²⁹⁰, али је његова улога другостепена. Највећи број анархистичких написа, књига и брошура дело су Крсте Цицварића, а он је заиста био врло плодан писац.²⁹¹

Пошто није могао да продре у радничке организације, нити је имао приступа страницима социјалистичких листова, Цицварић је нашао

²⁸⁶ У Архиву Института за историју радничког покрета Србије постоје три писма Крсте Цицварића из 1898. године угућена Димитрију Туцовићу (ЗДТ, 257—277). Из писама се види да Цицварић тада још није био под утицајем анархизма, већ се декларирше као марксист. У полемици Плеханов-Бернштајн Цицварић се опредељује за Плеханова кога сматра „највиднијим представником модерне социјалистичке филозофије“ и љути се на противнике марксизма „Ама тај Шмит стално нешто буши против Маркса.“ (ЗДТ, 276) „Марксизам продира и у званичну политичку економију. То је врло карактеристична и радосна појава“ пише Цицварић Туцовићу исте године (ЗДТ, 277).

²⁸⁷ Министарство иностраних дела обратило се у јесен 1898. свим државама са којима је Србија имала дипломатске односе, молећи их да доставе обавештења о анархистима. Обавештења су стизала, а полиција је слала подручним органима расписе против анархиста. Тврдило се да анархисти имају утицаја међу рударима Подриња. Управа града Београда је марта 1899. расписом обавештавала подручне органе да из Париза у Србију стижу двојица анархиста (Вук Винавер, *Прогони социјалиста у Србији на крају XIX века*, ИГ 1—4, 1961, 217).

²⁸⁸ То тврди Триша Кацлеровић у својим мемоарским белешкама: „Као члан клуба социјалиста-марксиста великошколаца Цицварић се са својим анархистом појавио у клубу почетком 1902. Због тога је искључен из клуба.“ (А-ИРПС, ЗТК, 430, 4). Димитрије Туцовић такође наводи да је са Цицварићем сваку сарадњу прекинуо крајем 1901. када се Цицварић обратио двору и молио да краљица Драга буде мецена његовог часописа *Из страних превода (Клеветник је долијао*, РН 5. V 1911). Туцовић и Цицварић били су рођаци, јер је Туцовићева мајка рођена у породици Цицварића у Никојевићима код Ужица. (Никола Поповић, *Димитрије Туцовић — Његов живот и рад*, 10.)

²⁸⁹ *Клеветник је долијао*, РН 5. V 1911.

²⁹⁰ Муњић је покушао 1904. године да покрене часопис *Ново време*, али није познато да ли је изашао иједан број. (С. Димитријевић, *Радован Драговић*, 123.) Као представник српских анархиста Муњић је 1907. присуствовао анархистичком конгресу у Амстердаму. (Ivan Kovačević, *Pokušaj osnivanja anarhističko-komunističke kolonije u Duboviku kraj Slavenskog Broda, Prilozi za istoriju socijalizma III*, Beograd 1966, 344.)

²⁹¹ У току 1909. и 1910. Цицварић је објавио 16 књига и брошура из области анархизма, филозофије и есеистике.

излаз у покретању анархистичких листова, објављивању бројних брошура, па је чак користио и странице грађанске штампе, што је давало повода социјалдемократима да га оптужују као плаћеника буржоазије. Цицварић је анархизам почео у штампи популарисати 1905. године покретањем листа *Хлеб и слобода*, наставио је 1907. године у *Радничкој борби*, док су 1909. и 1910. година најбогатији период његове публицистичке активности. Сви његови написи имају изразито полемички карактер и састоје се најпре из критике и осуде социјалне демократије, а затим из излагања анархистичких ставова о радничким организацијама и начину њихове борбе. У свим Цицварићевим написима одсуствује било каква дубља анализа привредних и друштвених прилика, у којима живи и бори се организовани раднички покрет у Србији. Он одмах почиње са критиком начина организовања Партије и синдиката, затим прелази на критику тактике којом се служи Социјалдемократска партија и на крају излаже своја схватања завршавајући по правилу неком громогласном паролом.

У критици социјалдемократије Цицварић полази од поставке да је Српска социјалдемократска партија (као и све остале) обична буржоаскодемократска партија, којој је само име социјалистичко, „која се бори за власт у општини и држави као и свака друга буржоаска странка“.²⁹² И да би могла остварити своје антиреволуционарне циљеве социјалдемократија је „створила једну страшну централистичку организацију“ којој је циљ да „у душу пролетаријата унесе што више легализма и поштовања буржоаске законитости“.²⁹³ Прелазећи на критику тактике Социјалдемократске партије Цицварић се окомљује на њену парламентарну акцију у којој се по њему састоји целокупна акција социјалне демократије. Социјалдемократија тежи да „легалним путем освоји већину на изборима“, а тиме ће власт „постепено или одједанпут, делимично или потпуно“ прећи у руке социјалиста, па се стварањем социјалистичке владе може извести потпуно ослобођење радника.²⁹⁴ На тај начин Цицварић, намерно изврћући право стање ствари, своди Социјалдемократску партију на најобичнију буржоаско-реформистичку партију која, изузев парламентарних, не признаје друге начине борбе радничке класе, а стратегију и тактику Социјалдемократске странке своди на најобичнији министријализам.²⁹⁵ Приписујући социјалдемократима настојање да освоје државну власт, под

²⁹² Крста Цицварић, *Из анархистичког програма*, Београд 1909, 56. — „Социјална је демократија, по раднике опаснија од свих других буржоаских странака, јер она ужива поверење радника, а свака је буржоаска странка по раднике утолико опаснија уколико ужива веће поверење њихово.“ (Исто, 58).

²⁹³ Крста Цицварић, *Српском пролетаријату, Радничка борба* 11. III 1907. „[...] председник Радничког савеза, има над српским пролетаријатом готово толико власти колико и шах Персијски над персијским народом.“ (*Из анархистичког програма*, 95).

²⁹⁴ К. Цицварић, *Социјална демократија и револуционарни синдикализам, Из анархистичког програма*, 34—35; *Раднички социјализам и министарски социјализам*, Исто, 14.

²⁹⁵ „Неопходно је потребно, интерпретира Цицварић тактику социјалдемократске партије, да се склопи социјалистичка влада или, другим речима социјалистичко министарство. У томе је смисао освајања политичке моћи, о коме се говори у програмима социјалне демократије, у томе је смисао такозване диктатуре пролетаријата [...] Помоћу синдиката могу се добити неке извесне реформе, корисне по радничку класу. То је све што синдикати по мишљењу демократа могу учинити за економско ослобођење радника [...] За само пак освајање власти потребна је друга организација у коју улазе људи из других друштвених класа на пр. из редова буржоазије и интелигенције [...] то гледиште заступају сви демократи социјалисти без разлике, и та врста социјализма назива се министарски социјализам.“ (*Раднички социјализам и министарски социјализам, Из анархистичког програма*, 14—15.)

којом Цицварић подразумева државни апарат, и да тај апарат једноставно искористе као средство за извођење „социјалног преображаја“, Цицварић изводи закључак да је то немогуће, јер „кад се пролетаријат бори против буржоазије, он увек долази у сукоб са државом, која није ништа друго него буржоаска организација“. Наводећи примере Милерана и Бријана у Француској и генералишући их Цицварић тврди да „кад се представници пролетаријата нађу на челу државне власти, они у сукобу између државе и пролетаријата увек стају на страну државе, дакле на страну буржоазије.“²⁹⁶

Пошто Социјалдемократска партија као буржоаско реформистичка није у стању да буде организатор и предводник радничке класе у борби за ослобођење пролетаријата, тај задатак, по Цицварићу, узели су на себе анархисти, који „унапред знајући безуспешност сваких мирних покушаја [...] зову на упорну револуционарну борбу, која ће једнога дана и одвести победи“.²⁹⁷ Да би се радници могли успешно борити за своје потпуно ослобођење нужно је, по Цицварићу, да прихвате „револуционарни социјализам, који је раније био познат под именом анархизма“, а сада се у „Европи поново уздиже под именом револуционарног синдикализма или просто синдикализма“.²⁹⁸ Организациони облик радничког удруживања су синдикати, али не синдикати какви већ постоје у Србији, чија централистичка организација и идеолошко јединство са Социјалдемократском партијом представљају само препреку успешној класној борби. Претпоставка за успешно вођење класне борбе, по Цицварићу, јесу „раднички синдикати, њихова самосталност и њихова акција“. Без та три елемента правих радничких организација и праве класне борбе нема.²⁹⁹ Први задатак синдикалних организација је да се ослободе утицаја Социјалдемократске партије „која је скроз легална и буржоаска“ и тако остваре своју независност и аутономију. Тек онда треба да се удруже у један савез на „чисто федералистичкој основици“ и на тај начин створе једну снажну револуционарну федерацију, која ће бити ослобођења било каквих утицаја политичких партија.³⁰⁰ Тако организовани радници могу повести борбу против буржоазије, а та борба се састоји у директној акцији, у директним сукобима са буржоазијом.

Најважнији облик директне акције је генерални штрајк, који није просто отказивање рада, већ насилно обустављање производње. Пошто ће у случају генералног штрајка обавезно доћи до полицијске интервенције, радници ће на „полицијски терор морати да одговоре радничким терором“ и тада генерални штрајк престаје да буде легалан и „добија револуционарно обележје, он постаје револуција — социјална револуција“.³⁰¹ Развијајући даље ову тезу Цицварић је одбацио друге облике директног обрачуна са буржоазијом као што је борба на барикадама, тј. оружани обрачун.³⁰² Пошто ће држава у слу-

²⁹⁶ К. Цицварић, *Преображај социјализма у Европи — појава револуционарног синдикализма*, Београд 1909, 8.

²⁹⁷ *Хлеб и слобода* 15. VIII 1905.

²⁹⁸ *Преображај социјализма у Европи*, 8.

²⁹⁹ Исто, 10.

³⁰⁰ К. Цицварић, *Српском пролетаријату, Из анархистичког програма*, 96; К. Цицварић, *Преображај социјализма у Европи*, 12—13.

³⁰¹ *Преображај социјализма у Европи*, 16—19; *Српском пролетаријату*, 96—97.

³⁰² „И нико данас није у стању да докаже да се социјална револуција може извршити на други начин. Нико није у стању да докаже да се једна таква резолуција може извести само оним средствима којима је то у ранија времена било могуће, а наиме борбом на барикадама. Нечувено савршенство ратне технике, савременог оружја недају том начину борбе, тј. борби на барикадама много изгледа на успех [...] У том би случају пролетаријат био изведен само на касапницу.“ (К. Цицварић, *Генерални штрајк, Из анархистичког програма*, 52—53).

чају генералног штрајка сигурно употребити војску, генерални штрајк тиме добија карактер народног устанка, па се поставља питање на који начин пролетаријат може да победи војску, а „то је питање после генералног штрајка најважније за пролетаријат“. Цицварић је и за ово питање нашао решење. Пошто „главни контингент војника“ не сачињава буржоаска већ пролетаријат, потребно је у војсци применити облик акције сличан генералном штрајку — отказивање војничке послушности. Смисао антимилиитаризма састоји се у томе што радници треба да иду у војску и тамо да организују револуционарне акције. „Ако хоћемо да успешно изведемо револуцију на улици, ми морамо припремити револуцију у касарни“, закључује Цицварић.³⁰³

Синдикалистички покрет мора исто тако водити антипарламентарну борбу. Пошто је парламент буржоаска установа, радници немају шта да очекују од њега и зато се анархисти боре „против сваког учешћа у изборима“. Пролетаријат се учешћем у изборима „само онеспособљава за револуцију која му једина може донети ослобођење“.³⁰⁴

Осећајући да радничка класа у Србији још не представља већину становништва и да су све његове теорије о брзој социјалној револуцији чардак ни на небу ни на земљи, Цицварић се труди да прошири масовну базу свога покрета и да тиме анархизам учини колико-толико реалним. Због тога он у пролетаријат убраја и сељаке. „Србија је поглавито агркултурна земља и главну масу њеног пролетаријата сачињавају сељаци. То је једна потиштена класа [...] коју пљачка маса сеоских паразита, али коју нарочито пљачка највећи капиталиста и експлоататор у нашој земљи: држава“.³⁰⁵ Држава нарочито експлоатише сељаке помоћу војне обавезе и путем пореза, па зато облик борбе сеоског пролетаријата мора бити одрицање војне обавезе и обавезе плаћања пореза. То је облик генералног штрајка за сеоски пролетаријат који се тиме има укључити у социјалну револуцију, која ће бити почета генералним штрајком индустријског пролетаријата.³⁰⁶

У свом листу *Радничка борба* Цицварић је уочи Конгреса Главног радничког савеза 1907. године писао како треба преуредити синдикални покрет у Србији. Примењујући своју теорију он се старао да убеди делегате да „централистички карактер Радничког савеза треба сасвим укинути, па Раднички савез поставити на темељ потпуног федерализма. Управи Радничког савеза треба одузети сваку власт над синдикалним организацијама, одузети јој право надзора над синдикатима и целу организацију Радничког савеза удесити тако да управа Савеза не може ни један синдикат ни у чему спречавати“.³⁰⁷ Уз то на дневни ред конгреса Радничког савеза обавезно се мора ставити и тачка о генералном штрајку и антимилиитаризму, јер то „сви с нестрпљењем очекују“. Дискусију о овим питањима Цицварић је, без обзира на то какве ће бити конгресне одлуке, оквалификовао као најважнији задатак Конгреса.³⁰⁸

То су биле теоријске поставке идеолога анархизма у Србији Крсте Цицварића. Уместо идеолошки и организационо јединственог и чврстог

³⁰³ Исто, 21—22.

³⁰⁴ Исто, 27.

³⁰⁵ К. Цицварић, *Радници и држава, Радничка борба*, 21. I 1909.

³⁰⁶ К. Цицварић, *Преображај социјализма у Европи*, 27.

³⁰⁷ *Радничка борба*, 25. III 1907.

³⁰⁸ К. Цицварић, *Генерални штрајк и антимилиитаризам на синдикалном конгресу, Радничка борба*, 1. IV 1907. — „Може конгрес то питање решити како нађе за поаметно, али је главно да он то питање (антимилиитаризам — Р. Ј.), као и питање о генералном штрајку, на сваки начин мора узети у претрес у дискусији.“ (К. Цицварић, *Пред синдикални конгрес*, РН 8. IV 1907).

радничког покрета Цицварић је предлагао стварање мањих група, које би самостално деловале без икакве чвршће везе међу собом. Уместо да тактика класне борбе буде израз степена заоштрениости класних односа и прилагођена економским и друштвеним условима у Србији, предлагао је генерални штрајк, одрицање војне и пореске обавезе, што је за тадашње прилике у Србији био чист авантуризам. Најзад, иако се његова активност највећим делом испољавала у теоријској расправи појединих проблема, Цицварић је теорији одрицао сваку вредност и улогу у припреми и вођењу борбе против буржоазије. „Филозофија нити је када била нити кад може бити руководилац човечанства у његовом политичком развиту. Али ипак филозофија није друштву на одмет, па не може бити на одмет ни синдикализму [...] синдикализам може имати своју теорију, која би имала задатак да његову појаву научно објасни, оправда и покаже куд ће нас он на крају крајева одвести. За синдикализам као практични покрет његова теорија није никаква важна потреба [...] синдикалистички покрет је један и недељив, а синдикалистичких теорија може бити онолико колико има синдикалиста“, закључује Цицварић.³⁰⁹

У складу са својим схватањима о начину организовања радничке класе, анархисти нису били чланови постојећих синдикалних организација, а негирање улоге Партије и доказивање њене штетности стављало их је у положај најогорченијих противника Партије и њених акција. На тај начин анархисти у Србији могли су развијати своју активност само изван постојећих радничких организација, покрећући повремено своје листове и групишући се око њих. Други облик окупљања анархиста били су анархистички клубови, који су обично пратили покретање листова и једва да су у погледу масовности били много шири од редакција анархистичких листова.

До 1905. године, изузев обавештења о покретању анархистичког листа *Ново време*, за који се не зна ни да ли је уопште излазио³¹⁰, за сада нема података о некој анархистичкој организацији и ако је ве-

³⁰⁹ К. Цицварић, *Преображај социјализма у Европи*, 29, 30. — Без обзира на то што је теорију одрицао „важнију улогу“ у „политичком развиту човечанства“ Цицварић се ревносно бавио теоријским проблемима. Године 1910. објавио је обимну расправу *Демократија и социјализам* у којој је „критички размотрио и одбацио све друге социјалистичке доктрине“ и „држим да сам успео доказати да само синдикализам (читај анархизам — Р. Ј.) може бити ослободилац пролетаријата [...] (*Демократија и социјализам*, Београд 1910, 3—4). У овој књизи амбициозни и препотентни Цицварић „критички је размотрио и одбацио“ и марксизам, а та његова критика најчешће се своди на обично шарлатанство и вулгарно извртање чињеница. Марксу је признавао „колосалну ерудицију“ (стр. 176), али је тврдио да марксизам оскудева, „јаком аргументацијом“ и да у „марксизму одсуствује систем“. „Маркс у теорију није унео ништа ново, ништа своје, ништа оригинално [...] Дијалектички метод потпуно је узет од Хегела и Фојербаха [...], материјалистичко схватање историје заступали су многи ранији мислиоци, а нарочито Сен-Симон, чији је ученик у области социологије био Огист Конт [...] Теорију борбе класа налазимо код буржоаских историчара Мињеа, Токвиља, Гизоа, и Тјера, а сем тога она је била постала општим местом у литератури предмарксистичког социјализма [...] Теорију вишка вредности није створио Маркс већ енглески социјалисти предмарксистичког доба.“ Најзад је Цицварић прихватио и нападе Марксових критичара који су тврдили да је *Комунистички манифест* плагијат — „прост препис“ *Манифеста демократије у XIX веку* „Виктора Конзидерана“. Кад је одбацио све друге „социјалистичке доктрине“ Цицварић је изложио своју теорију о путу у анархију, како он назива друштво које ће настати после успешног извођења социјалне револуције. друштво у коме неће бити никакве власти, а све „своје односе људи ће у анархији регулисати уговорима“. (Крста Цицварић, *Демократија и социјализам*, 175—262.)

³¹⁰ Вид. нап. 290.

роватно да су анархисти деловали. Триша Кацлеровић тврди да анархисти „нису пропустили ни једну радничку акцију“ а да се не умешају, па су 1904. године „једва дочекали ‚нововремски‘ покушај расцепи и живом и штампаном речју подржавали овај дечачки покрет“.³¹¹ Реформистичко-синдикалистичка платформа „нововремаца“ није одговарала укусу анархиста³¹², али су им постојање јаке опозиције, њена борба против централистичких тенденција Главне партијске управе, негирање значаја Партије и политичких акција радничке класе свакако одговарали. Због тога је вероватно да су са симпатијама гледали на акцију „нововремаца“, а будући сами слаби и неорганизовани, као појединци су и деловали у корист опозиције. После ликвидације нововремске опозиције анархисти појачавају своју активност и почињу се мешати у радничке штрајкове. Васе Кнежевић у својим сећањима пише да се са Крстом Цицварићем и Петром Муњићем узпознао јула 1905. године приликом штрајка радника Електричне централе у Београду и да су ова двојица, објашњавајући радницима зашто је штрајк пропао, окривљивали социјалдемократску партију за издају.³¹³

Своју појачану активност анархисти су крунисали августа 1905. године покретањем листа *Хлеб и слобода*. Лист су покренули Крста Цицварић и Петар Муњић, а придобили су за себе и Васу Кнежевића, који је тада у Београду имао пекарску радњу.³¹⁴ Васе Кнежевић је фигурирао као власник и одговорни уредник листа, док су лист уређивали и готово у целини га испуњавали Цицварић и Муњић. Карактер листа био је у суштини анархистички, без обзира на синдикалистичке примесе, које су за ауторе биле нужне због настојања да нечим опипљивим привуку раднике. Мото у заглављу листа садржавао је неколико громогласних парола у којима је изложена суштина анархизма. Ове пароле грме против државе, приватне својине и кличу анархији³¹⁵, а у уводном чланку првог броја укратко је изложен програм српских анархиста. У том програму „Слободни и револуционарни социјалисти [...] унапред знајући безуспешност сваких мирних покушаја зову на упорну револуционарну борбу“ која се састоји у директ-

³¹¹ А-ИРПС, ЗТК, 430.

³¹² У некрологу поводом смрти Милорада Поповића лист *Хлеб и слобода* изразио је неслагање са Поповићевим ставовима. „Мада се не слажемо са покојниковим погледима, ипак морамо овај случај дубоко сажалежавати [...]“ (*Хлеб и слобода* 15. VIII 1905).

³¹³ Васе Кнежевић, *Кроз борбе, искушења и — погрешке (успомене)*, Београд 1960, 12. — *Радничке новине* су, пишући о овом штрајку наводиле да су међу штрајкачима били „туђи елементи, који су раднике подстрекавали на путеве против којих ми увек устајемо“ и упозоравале власти да покушајима насилног гушења синдиката и организоване борбе радничке класе „изазива анархистички покрет, тако штетан по ‚Културу‘ ...“ (*Штрајк у електричној фабрици*, РН 16. VII 1905) Два броја касније *Радничке новине* су писале „О два млада господина“ и њиховим „теоријама о употреби грубе физичке силе“ и саветима радницима да треба рушити фабрику“ (*Нескупљајте се*, РН 23. VII 1905). И самосталски *Одјек* је пишући о штрајку у електричној централи наводио да су радници употребљавали анархистичке, противзаконите методе (*Одјек* 20. VII 1905).

³¹⁴ У својим сећањима, Кнежевић пише да је на наваливање Цицварића и Муњића пристао да буде власник и одговорни уредник листа *Хлеб и слобода*, а пошто је имао „нешто уштеђеног новца дао сам и највећи прилог за лист“. (Васа Кнежевић, *Белешке по сећању*, А-ИРПС, бр. 13290, 14—15.)

³¹⁵ Мото у заглављу листа гласи: „Слобода је мета, а не кћи рада. Прудон. — Ни бога ни господара! — Ни владу ауторитета, ни владу већине! — Ни монархију ни републику! — Ни приватну својину ни државно најајмништво!“ (*Хлеб и слобода* 17. IX 1905). Прудонова крилатица касније је замењена следећом: „Анархија је ред, слобода и благостање за све људе.“ (*Хлеб и слобода* 24. IX 1905).

ним окршајима са државом и буржоазијом. „Одрећи буржоаском друштву радну снагу и послушност у свима областима друштвеног живота то значи створити генерални штрајк [...] који јесте почетак социјалне револуције.“³¹⁶ Садржина осталих чланака у свим бројевима је само разрада ових поставки или понављање бучних али празних парола о „социјалној револуцији“, „слободном и револуционарном социјализму“ и вулгарни напади на Социјалдемократску партију и њене лидере.

Полицијске власти су одмах узеле на зуб одговорног уредника па је Васа Кнежевић неколико пута кажњен новчано за разне кривице, а тиме су финансије листа убрзо исцрпене. Васа Кнежевић није могао да плати последњу новчану казну, па му је она замењена затвором, и то је био крај листа. *Хлеб и слобода* престао је да излази заклаучно са бројем три 24. септембра 1905. године.³¹⁷

Упоредо са публицистичком активношћу 1905. године анархисти су настојали да оснују и своју организацију. *Хлеб и слобода* у свом другом броју пише да су анархисти у том циљу одржали две конференције, и то 1. и 7. септембра 1905. године. На првој седници су решили „да се привремено скупе у једну организацију“, а на другој су усвојили правила ове организације, која су објављена у истом броју. Организациони облик овог анархистичког удружења био је Клуб, под именом Раднички клуб „Једнакост“. Седиште Клуба је у Београду, а делокруг рада Београд и околина (члан 2. Правила Клуба).³¹⁸ Клуб није имао управу већ само „пословођу“ који је водио послове без неких посебних овлашћења. Пословођа Клуба био је Васа Кнежевић.³¹⁹ Анархисти уопште, па ни у овом случају нису признавали чврсту организацију нити су практиковали давање било каквих овлашћења функционерима својих клубова. Од акција овог Клуба забележена је само једна, и то организовање предавања под насловом „генерални штрајк као средство социјалне револуције“, које је заказано за 25. септембар 1905. а као предавач назначен је Крста Цицварић.³²⁰

Партијска управа Српске социјалдемократске странке није поклањала нарочиту пажњу овом анархистичком наступу. У записницима са седница Главне партијске управе не постоје подаци да се о овом покрету озбиљније расправљало, нити се помиње нека акција против анархиста. *Радничке новине* су се само једном нешто опширније осврнуле на појаву листа *Хлеб и слобода*, назвавши га неписменим листићем, а тираде о „слободном и револуционарном социјализму“ као нешто што „нема ничег заједничког са оним што заступају тзв. револуционарне социјалисте у Француској, Италији, Холандији, Русији и Америци“.³²¹

³¹⁶ *Хлеб и слобода*, *Хлеб и слобода* 15. VIII 1905.

³¹⁷ „Мене су почели да кажњавају [...] Нисам знао да се браним, плаћао сам казне и кад ми је нестало уштеде, последњу казну сам одлежао у затвору Управе града Београда, а по изласку склонио сам се у Ваљево [...] Муњић и Цицварић нису се о мени бринули и прекинули су са мном сваку везу.“ (А-ИРПС, бр. 13290, 15.)

³¹⁸ *Правила радничког клуба Једнакост*, *Хлеб и слобода* 17. IX 1905. — У правила је унето да је циљ Клуба „да ради на свестраном (духовном, моралном и телесном) усавршавању својих чланова“ (чл. 3.), што је био рефрен свих правила радничких организација до 1903. године.

³¹⁹ *Хлеб и слобода* 17. IX 1905.

³²⁰ *Хлеб и слобода* 24. IX 1905.

³²¹ *Хлеб и слобода*, 24. VIII 1905. — У истом чланку *Радничке новине* су, истина са резервом, писале да буржоазија помаже излагање овог листа да би унела раздор у раднички покрет. „Таквим методима буржоазија се служи, да би само ма и моментално унела забуну у редове борбеног револуционарног пролетаријата.“ Наравно, чланак је садржавао и позив радницима да не читају овај лист и да га „оставе онима који су га покренули“.

Покушај анархиста да прошире свој утицај на унутрашњост и да подржу у синдикалне организације овога пута је пропао. Миливоје Панић из Шапца одбио је да растура лист³²², а радници у Лозници су на збору одржаном 28. августа 1905. године осудили појаву овог анархистичког листа као „дело сплеткароша и шићарџија“³²³. Управа Савеза дрводељских радника дала је изјаву да „нема ништа заједничко са људима око „Хлеба и слободе““³²⁴, а Савез металских радника на својој скупштини оштро је критиковао Живка Правдића због тога што је у писму објављеном у *Хлебу и слободи* вређао Димитрија Тучовића и Радована Драговића. Правдић је због овога искључен из Српске социјалдемократске странке.³²⁵

Једино су Удружење трговачких помоћника и Савез занатлијских и сеоских радника у Дубони подлегли утицају анархиста и одвојили се од Главног радничког савеза. Сепаратистичким тенденцијама Удружења трговачких помоћника, оформљеним још у периоду „нововременске“ опозиције, анархистичко иступање 1905. године било је само још један подстицај за одцепљење од Главног радничког савеза, а удружење из Дубоне, у коме је социјалистичка активност постојала 1895/6. године, није могло да се уклопи у централистичку организацију радничког савеза. Са мотивацијом да је чланством у Радничком савезу „организација спутана, тј. престала бити аутономна, што веома худи револуционарном и социјалистичком задатку наше организације“, ова организација иступила је из Главног радничког савеза. Оба удружења убрзо су престала да функционишу.³²⁶

Радничке новине су искористиле чињеницу што су анархисти за седиште свога Клуба и редакције изабрали кафану „Жировни венац“, која је била бојкотована за време штрајка келнерских радника, па су то објавиле сугеришући тиме да анархисти раде против интереса радника.³²⁷ Тако је овај анархистички покушај још у зачетку изгубио подршку радника, а кад је одговорни уредник листа и „пословођа“ Клуба ухапшен и финансирање престало лист се угасио а Клуб растурио.

Година 1906. била је година привидног замирања анархистичке акције. Нема никаквих података о постојању анархистичких клубова нити је у то време излазио неки анархистички лист. Међутим, анархисти су постојали и деловали и одраз њиховог утицаја осећа се и у организованом радничком покрету. *Радничке новине* и крагујевачки *Радник* су током целе године повремено писали о јединству синдикалне и политичке борбе и осуђивали анархистичко-директашку тактику.³²⁸ Добрим делом под утицајем анархиста ојачале су аутономистичке тенденције у Савезу обалско-надничарских радника, из чега се изродио сукоб овог Савеза са Главним радничким савезом и распламсала поле-

³²² Панић је писао у *Радничким новинама* да су му редактори *Хлеба и слободе* послали 60 примерака листа, али је одбио да га растура, јер не усваја анархистички програм, а Петра Муњића, који је уз пошиљку послао писмо, и не познаје. (Миливоје Панић, *Уредништву „Хлеба и слободе“*, РН 27. VIII 1905).

³²³ *Збор у Лозници*, РН 3. IX 1905.

³²⁴ „Овим путем их опомињемо да нас не називају друговима, јер нисмо другови.“ (*Изјава управе Савеза дрводељских радника*, РН 5. X 1905).

³²⁵ Правдић није искључен из Савеза металских радника, јер је изјавио да је писмо написао „у љутини [...] а има најбоље мишљење о нападнутим друговима.“ (*Савез металских радника*, РН 1. X 1905). Међутим, Драговић је тражио да Правдићев иступ решава Партијски суд, па је Правдић искључен из Партије. (РН 24. IX 1905). Правдић је тада коначно пришао анархистима и редовно се појављивао у свим њиховим акцијама.

³²⁶ С. Димитријевић, *Радован Драговић*, 124

³²⁷ *Редакција у бојкотованој кафани*, РН 24. IX 1905.

³²⁸ РН 15. IV, 27. VI, 6. VII, 12. IX, 21. IX, 5. X. и 12. X 1906; *Радник* 13. V и 23. IX 1906.

мика *Радничке новине* — *Пролетер*. У овој години појављују се и директаши као унутарпартијска опозициона струја, што је делимично резултат утицаја анархиста. Све ово говори да у деловању анархиста нема потпуног прекида. Застој је настао у њиховој публицистичкој активности и организованом иступању, што не искључује претпоставку неформалних скупова и клубова анархиста.

Почетком 1907. год. анархисти чине нов покушај оснивања и покрећу нов лист *Радничка борба*.³²⁹ Власник и уредник овог листа био је Крста Цицварић —, а група око њега ни овога пута није била бројна. Анархисти су вероватно имали неколико присталица међу студентима, међу којима је Цицварић деловао.³³⁰ Малобројност ове анархистичке групе истичале су *Радничке новине* сводећи је на свега 2 члана.³³¹ Без обзира на ово тврђење *Радничких новина* број анархистичких присталица свакако је био већи, али не много. Сам Цицварић признавао је у *Радничкој борби* да анархисти у Србији имају против себе „цео свет“, како буржоазну тако и раднике „који, иако су иначе добри, нису у стању да се лако ослободе предрасуда о анархизму“³³². *Радничка борба* заступала је у суштини исте идеје које су биле пласиране у *Хлебу и слободи* 1905. године. Разлика је само привидна и чисто термилошка. Док су анархисти у *Хлебу и слободи* заступали „слободни и револуционарни социјализам“, лажмотив свих написа у *Радничкој борби* је „револуционарни синдикализам“, али и један други термин за редакторе значи анархизам. Термин „синдикалистичка странка“, чије су оснивање анархисти предвиђали, не значи ништа друго до аутономне синдикалне организације удружене у један савез на бази федерализма у најгуњијем смислу те речи. Остали атрибути анархизма: генерални штрајк, антимилиитаризам и антипарламентаризам били су заступљени у пуној мери, а све то је гарнирано безобзирним нападима на руководеће органе и личности у Социјалдемократској партији и Главном радничком савезу.

Ни овога пута анархистичка акција није нашла одјека у унутрашњости, али је ситуација у Београду била веома погодна за њихово наступање. У првим месецима 1907. године радници су у Београду водили више штрајкова, од којих су најзначајнији били на Чукарици: штрајк радника у Фабрици шећера и штрајк обућарских радника.³³³ Ови штрајкови заталасали су раднике у Београду, тако да је општа атмосфера била близу тачке кључања. Милан Гројић, директаш и савременик ових догађаја, пише да су радници у Београду „једва чекали на престанак рада по предузећима па да сви крену на Чукарицу да се обавесте како тече штрајк и шта раде штрајкачи“.³³⁴ У таквој атмосфери анархистичка парола да на силу треба одговорити силом била је веома пријемчива за раднике и анархисти су то користили. Крста

³²⁹ *Радничка борба* излазила је недељно од 14. I до 22. IV 1907. Изашло је 17 бројева (Комплет листа постоји у Народној библиотеци у Београду.)

³³⁰ Цицварић је иступао на једном збору универзитетске омладине и говорио о терору у Бугарској, заступајући мишљење да би један атентат на председника владе био довољан да ликвидира терор (*Збор универзитетске омладине, Радничка борба*, 21. I 1907).

³³¹ „У Србији и нема анархиста, а оно што се тим именом зове јесте група (тачно узев није ни група јер: *Tres faciunt collegium* — бар тројица сачињавају друштво, а њих нема ни толико, свега их је двојица) неурачунљивих људи.“ (*Комунистички манифест — плагиијат!*, РН 10. II 1907).

³³² *Радничка борба* 4. II 1907.

³³³ Вид.: М. Топаловић, *Штрајкови радника Београда 1903—1914., Годишњак града Београда*, VII (1960), 332—333.

³³⁴ А-ИРПС, ММГ, 1 (куцани текст), 40. — Гројић даље наводи да је „бивало случајева када се кроз предузећа пронесе глас да долазе однекуда штрајкбрехери, радници напусте рад и предузећа и снабдевени разним предметима за тучу, отрче на Чукарицу“ (Исто, 41).

Цицварић је у *Радничкој борби* писао чланак „Како се води штрајк“ и у њему упућивао раднике да употребе силу у циљу спречавања уласка штрајкбрехера у фабрику.³³⁵ Осим тога, анархисти су деловали живом речју. *Радничке новине* су писале да се међу радницима смуцају мрачне индивидуе и изазивачи, гонећи их на освету и неред. У томе су се одликовали анархисти око *Радничке борбе*.³³⁶ радника да не послушају позив Главног радничког савеза за обуставу

Ова анархистичка акција знатно је утицала на доношење одлуке штрајка, већ да употребе силу у циљу спречавања уласка штрајкбрехера у фабрику. Резултат таквог поступка било је крвопролиће, јер је на покушај употребе силе од стране радника војска одговорила куршумима.³³⁷ *Радничка борба* је поводом пропасти штрајка изашла као ванредно издање грмећи против Главне партијске управе и Главног радничког савеза, окривљујући их за издају радничких интереса и запропаст штрајка на Чукарици.³³⁸ Анархисти су позивали раднике на освету и у том циљу настојали да искористе узбуђене духове приликом сахране погинулих радника, али су Главна партијска управа и Главни раднички савез овога пута били опрезнији, па су демонстрације завршене у миру.³³⁹ Главна партијска управа је предузела енергичне мере да се радницима објасне узроци чукарничких догађаја. На збору одржаном 11. марта 1907. године у Београду Димитрије Туцовић је анализирао узроке пропасти штрајка и приказивао штетност анархистичких метода борбе. Туцовић је упозоравао да пролетаријат не чине револуционарним крвави обрачуни са полицијом и војском, већ „непријатељство према данашњем друштвеном систему [...] борба за новим бољим друштвом“; а анархистички методи борбе увек се завршавају на штету радника.³⁴⁰

Енергична акција Главне партијске управе и горка искуства радника у практичној примени директне акције на анархистички начин, подриле су утицај анархиста. *Радничка борба* истина и даље излази и одржава се још око месец и по дана, а онда се гаси, а тиме анархистичка акција поново замире. Овај застој умногоне је последица хап-

³³⁵ „Право на употребу силе при сузбијању штрајкбрехера најважније је радничко право у борби за опстанак. Без тога права штрајк не вреди ни луле дувана“, поручивао је Цицварић радницима (*Како се води штрајк*, *Радничка борба* 25. II 1907).

³³⁶ *Објава Партије и Радничког савеза*, РН 10. III 1907. — *Радничке новине* су такође писале о „штаповима који су се [...] виђали у рукама штрајкача [...] изазваним доласком полиције и њеним непозваним мешањем у ствари штрајка.“ (*Исто*, 24. II 1907). Ово потврђују у својим сећањима Милан Гројић и Триша Кацлеровић. Гројић тврди да су Цицварић и Муњић давали радницима чак и „понеки стари револверић са понешто муниције“ (А-ИРПС, ММГ, 41). Триша Кацлеровић такође наводи да су се у штрајк умешали анархисти и „уносили [...] пометњу код још недовољно свесних, обавештених и недисциплинованих радника. (А-ИРПС, ЗТК, 430, 3).

³³⁷ О овом штрајку вид.: Бранислав Вељановић, *Штрајк радника фабрике шећера на Чукарици 1907*, *Годишњак града Београда VI* (1950), 12—137.

³³⁸ *Радничка борба* (ванредно издање), 2. III 1907. У истом смислу писала је и анархистичка *Комуна* 1911, окривљујући радничке лидере да су упропастили штрајк, јер им није ишло у рачун „да се чукарнички штрајк развије у генерални са директном акцијом“. (*У спомен чукарничким жртвама*, *Комуна* 25. III 1911).

³³⁹ *Објава Партије и Радничког савеза*, РН 6. III 1907; *Анархистички позив на оружје*, *Радник* 10. III 1907.

³⁴⁰ „Крв могу пролевати и други редови друштвени — на пример данас сељаци у Румунији — олош, официри — али све те борбе не мора да су револуционарне; оне могу бити и реакционарне.“ (РН 17. III 1907).

шења идеолога анархизма у Србији и уредника *Радничке борбе* Крсте Цицварића који је био оптужен и осуђен као републиканац.³⁴¹

Нема податак о некој значајнијој активности анархиста до половине 1908. године. Док у овој години долази до појачане акције унутарпартијске леве и десне опозиционе струје, анархистичка делатност је у застоју. Анархистички листови не излазе, а нема ни објављивања посебних дела из области теорије и тактике анархизма.³⁴² Могуће је да је постојала нека мања група анархиста, али о томе нема података. Крста Цицварић је најпре у затвору, а вероватно је те године путовао у Беч.³⁴³ Без предузимљивог и амбициозног Цицварића анархисти нису били у стању да покрену свој нови лист, а још мање да неко од њих напише и објави посебан рад из области анархизма. Јача акција Главне партијске управе, која је добила знатно појачање повратком Димитрија Туцовића из Немачке, у циљу превазилажења трзавица у Партији и отклањања леве и десне девијације свакако је збунила анархисте, па су морали да се привремено повуку.

До оживљавања анархистичке публицистичке делатности долази 1909. године, када Крста Цицварић развија велику активност, која се састоји делом из бројних чланака у штампи, а делом у објављивању већег броја самосталних радова из области теорије тактике анархизма. Пошто 1909. године није излазио ни један анархистички лист, Цицварић је своје чланке објављивао у грађанској штампи. *Дневни лист* 1909. и 1910. године, *Мали журнал* 1911, *Ново време* 1911. па надаље уступали су своје ступце Цицварићу, без обзира на то што је он у својим чланцима и даље остајао протагониста анархистичких идеја, и то утолико пре што су у његовим чланцима напади на Социјалдемократију и њене прваке били основна садржина. Грађански листови уступали су простор Цицварићу утолико радије уколико је растао утицај Српске социјалдемократске партије у радничким редовима, а одлука Осмог конгреса Српске социјалдемократске партије о раду на селу натерала је лидере грађанских странака да у циљу слабљења утицаја социјалиста користе сва средства па и услуге анархиста Цицварића. Поред написа у штампи Цицварић је 1909. и 1910. године објавио већи број брошура и књига, у којима је потпуно изложио своје

³⁴¹ О овом хапшењу крагујевачки *Радник* је писао да се Цицварић склонио у Аустрију, али је изручен на захтев српске владе, „полиција га је једва дочекала, бацила га у ћелију [...] и окривила за велеиздају. А та се велеиздаја састоји само у томе: што је Цицварић тражио да се у нашој земљи заведе република.“ (*За велеиздају, Радник*, 27. X 1907). О Цицварићевом републиканизму писале су нешто касније и *Радничке новине*, наводећи да је Цицварић по зборовима говорио да је „Република једини спас Србије“. (*Једном клеветнику*, РН 1. II 1907). Као што се види, Цицварић је у 1907. у пракси заступао корист одређеног облика државног уређења, док је у својим чланцима све облике државе држао у исти кош. Вук Винавер наводи да је Цицварић издржао затвор у Пожаревцу и да је помилован у лето 1908. (Вук Винавер, *Синдикално-штрајкачки покрет у Србији 1903—1910, Историја XX века, Зборник радова ИДН VI*, 42).

³⁴² Сам Цицварић је писао 1909. да „листови 'Хлеб и слобода' и 'Радничка борба' чине и дан-дањи готово једину литературу анархизма у Србији“ (*Из анархистичког програма*, 2).

³⁴³ У писму *Радничким новинама* из Лајпцига 12. IX 1911. Радивоје Радуловић каже да је Цицварић „пре неколико година пошао за Беч [...]“ (*Још један прилог*, РН 12. IX 1911). О томе и сам Цицварић слично пише 1910: „Кад сам се пре неколико година бавио у Бечу.“ (*Демократија и социјализам*, 5).

анархистичке погледе.³⁴⁴ То је период најплодније делатности Крсте Цицварића на популарисању анархизма и његова схватања у то време су потпуно уобличена. Цицварић је тада у теорији анархиста, а у пракси револуционарни синдикалист, па се чак приближава синдикалистима-марксистима, наводећи као једину сметњу заједници анархистичких и марксистичких синдикалиста толеранцију последњих према парламентарној акцији.³⁴⁵ Цицварићева публицистичка активност 1909. и 1910. године знатно је допринела поновном оживљавању анархизма.

Значајан подстицај анархистичкој активности у ово време биле су везе наших анархиста са групом револуционарних социјалиста, која је деловала међу Србима-социјалистима у Пешти под руководством Крсте Искруљева. Као делегат српских анархиста, на Пети конгрес Срба-социјалиста у Будимпешти путовао је Милан Радић.³⁴⁶ Међутим, на овом Конгресу Крста Искруљев је искључен из Српског агитационог одбора и из Мађарске социјалдемократске партије, и од тада руководи синдикалистичком групом револуционарних социјалиста, која је нагињала анархизму.³⁴⁷ Радићу је на овом Конгресу ускраћено да говори и заједно са Искруљевом удаљен је са Конгреса.³⁴⁸ Утицај Искруљева на Радића био је велики и преко њега се преноси у Србију на групу Радићевих истомишљеника.

Оживљавању анархистичке активности допринела је и група Руса-емиграната која је 1910. године боравила у Београду. О боравку

³⁴⁴ Цицварић је најпре скупно све своје значајније чланке из листова *Хлеб и слобода* и *Радничка борба* и издао је 1909. као посебну збирку под насловом *Из анархистичког програма*. Затим се ређају: *Преображај социјализма у Европи*; *Појава револуционарног синдикализма 1909*; *Анархизам и анархисти 1910*; *Српска социјална демократија на прекрету 1910*; *О Сањичу. Одбрана и критика 1910*; *Социјализам и балканска конфедерација 1910*; *Светозар Марковић и бирократски систем пред судом Слободана Јовановића 1910*. — Најцеловитије излагање својих схватања дао је у расправи *Демократија и социјализам 1910*, у којој упоредо са критиком и одбацивањем свих „других социјалистичких праваца“ Цицварић излаже своју теорију анархизма и револуционарног синдикализма, како сам каже у „кратким овлашним“ потезима. Поред тога Цицварић је у овом периоду издао и више расправа из области филозофије, па је чак расправљао и о Дарвиновој и Ламарковој теорији еволуције и огласио пад Дарвинизма и тријумф Ламаркизма (*Дарвин или Мамарк. Пад Дарвинистичке доктрине*, Београд 1910).

³⁴⁵ „Теоријске разлике између анархистичких и марксистичких синдикалиста нису од већег значаја [...] али има једно тактичко питање у коме се те две синдикалистичке фракције размимоилазе [...] То је питање о парламентаризму. Анархистички синдикалисти одлучно одбацују свако учешће у парламентаризму, међутим, марксистички синдикалисти то учешће допуштају, али не као практичан метод, већ само из агитационих разлога.“ (*Демократија и социјализам*, 139).

³⁴⁶ *Некролог Милану Радићу, Комуна* 28. VI 1911; РН 1. IV 1910.

³⁴⁷ Арпад Лебл, *Прилог питању веза Војводине и социјалистичке партијске опозиције 1908—1913*, *Зборник за друштвене науке Матице српске Нови Сад* 1961, 107. — После искључења из Српског агитационог одбора (13. II 1910. по новом) Искруљев и његови истомишљеници наставили су своју активност у југословенском културном друштву „Слобода“ у Пешти, али су убрзо (14. IX 1910. по новом) искључени и из овог друштва и од тада делују самостално. Андрија Раденић наводи да је Искруљев намеравао да оснује „Југословенско удружење за радничко самообразовање 'Напред'... као пандан социјалдемократској 'Слободи'“ (А. Раденић, *Српске грађанске странке према социјалистичком покрету у Војводини 1903—1914*, *Зборник Матице српске* 9, 1954, 69). Анархистички лист *Комуна* пише да је ово друштво деловало и да је у њему веома активан био Милан Радић након одласка из Србије. (*Комуна*, 28. VI 1911).

³⁴⁸ *Некролог Милану Радићу, Комуна* 28. VI 1911; *Одвратан тип*, РН 1. IV 1910.

ових руских анархиста писале су *Радничке новине* 22. маја 1910. године поводом њиховог хапшења и протеривања из Србије, па су чак и протестовале против „нове повреде права азила“. Туцовић је као секретар Партије протествовао у полицији, а Кацлеровић је то исто учинио у Парламенту.³⁴⁹ Протерани руски анархисти отишли су у Пешту и према писању *Радничких новина* тврдили тамо да су из Србије прогнани на захтев Главне партијске управе. И анархистичка *Комуна* је писала да су „руски другови“ протерани уз помоћ Главне партијске управе, која је, поред тога, још неким српским анархистима онемогућила боравак у Београду, па су отишли у Пешту.³⁵⁰ Боравак руских анархиста у Београду и њихов одлазак у Пешту допринели су јачем повезивању анархиста у Србији са револуционарним синдикалистима у Угарској.

Поред руских емиграната у Београду је 1910. и 1911. године боравао и неколико бугарских анархиста, који су тесно сарађивали са анархистима у Србији. И њихов боравак свакако је потпомогао поновно јачање анархистичког покрета у Београду. Анархистичка *Комуна* је препоручивала српским радницима да читају и бугарски анархистички лист *Безвластие*, који је излазио у Разграду.³⁵¹

На тај начин су повратак из затвора и публицистичка активност Крсте Цицварића, појачани утицај Срба-анархиста и синдикалиста из Пеште и боравак руских и бугарских емиграната у Београду допринели поновном окупљању српских анархиста. Кад се има у виду да су 1909. и 1910. година биле период јачег продора организованог радничког покрета у Србији у друштвени и политички живот, када је вођена акција за доношење Закона о радњама на економском плану, а на политичком борба за опште право гласа заузимала доминантно место, када је борба за идеолошко јединство Партије и синдиката доживљавала свој тријумф добијањем свога организационог израза — једне централне инстанце, јасно је да све то није могло проћи без реговања ванпартијске анархистичке опозиције. Анархистима су напори за доношење Закона о радњама изгледали као обична парламентарна игра, јер би један генерални штрајк натерао буржоазију и на многа веће уступке, а акција за опште право гласа за њих је био само напор радничких вођа да дођу до посланичких фотеља. Анархистичка *Комуна* је писала да таква тактика „иде на то да за дуго времена сахрани нашу револуционарност“ и позивала на директну акцију „без помоћи партија, парламента и државе“.

Средином 1908. године почиње се образовати једна нова опозициона група у оквиру Српске социјалдемократске партије, која показује све јаче тенденције ка аутономизму. То је изазвало сукоб са Главном партијском управом, који се завршио потпуним одвајањем ове групе од Партије и њеним еволуирањем од аутономистичке групе унутар Партије 1908. године до анархистичке организације изван организованог радничког покрета. Процес стварања ове анархистичке групе ишао је постепено да би крајем 1909. године скупина имала сва обележја анархистичког удружења, које појачава активност и већ првих месеци 1910. године покреће свој лист *Комуна*, чији је први број изашао 1. маја 1910. године.³⁵²

Власник и одговорни уредник *Комуна* био је Стеван Милић, текстилни радник и функционер Савеза текстилних и фабричких радни-

³⁴⁹ РН 12. VI 1910.

³⁵⁰ Међу овим последњим био је и Милан Радић, који је наставио активност у Пешти и умро 1911. године у 21 години живота. (*Комуна* 28. VI 1911).

³⁵¹ Исто 28. V 1911.

³⁵² Р. Перовић, *Прилог* 155—156.

ка³⁵³, а „најревноснији покретач и сарадник“ Милан Радић. Нека врста администратора *Комуне* био је Младен Маринковић, радник на чију је адресу упућивано „све што се тиче 'Комуне'“. Осим њих групи је припадало неколико студената и ђака анархистички настројених. *Радничке новине* су целу групу сводиле на „пет-шест ђачића из гимназије и два радника“.³⁵⁴ Снажну подршку група је добијала од Срба, револуционарних синдикалиста из Пеште. *Радничке новине* су септембра 1910. писале да је др Крсто Искруљев „врховни покровитељ једне овдашње групе гимназиста [...] који су се одали анархосиндикалистичком спорту“³⁵⁵. Подршка из Пеште није се исцрпљивала само у покровитељству и моралном подстицају, већ је била веома опипљива и састојала се од повремених новчаних прилога, што је било веома значајно за одржавање групе на окупу и издавање листа.³⁵⁶

Тешко је утврдити изворе из којих се лист финансирао. *Комуна* у почетку није имала означену цену „јер она смета онима који би хтели да читају *Комуна*“ а немају пара“. Касније је цена стављена и годишња претплата износила је за Србију 1,50 дин., а за иностранство 3 динара. Од броја 13. 18. августа 1911. године лист поново излази без цене и поставља се „на основицу солидарности“, што значи да његов опстанак зависи од прилога које дају читаоци и истомишљеници. Тираж листа није познат, али је сигурно да број продатих примерака никада није био ни приближно толики да би се покрили бар основни трошкови.³⁵⁷ Сума прилога за лист објављена у бројевима од 28. маја и 28. јуна 1911. године износила је 225,95 дин. Не може се много веровати у истинитост података које је *Комуна* објављивала о прилозима, јер често нису навођена ни имена давалаца, а није познато да је некада објављен оверен биланс листа. Група је тврдила да се лист издржава прилозима, а *Радничке новине* су им пребацивале да су „фалсификовањем књига за рачун једног капиталиста, о чему леже акта у кварту палилуском, добили средства да дају бесплатно лист“³⁵⁸. За сада је немогуће утврдити тачност ових навода, али остаје чињеница да је група деловала више од 2 године и да је лист за то време излазио, истина са мањим или већим прекидима.

Идеолошка платформа групе „*Комуна*“ била је анархосиндикализам — једна од варијанти анархизма у радничком покрету. У њиховим написима присутан је јак утицај Искруљева и његових револуционарно-синдикалистичких концепција³⁵⁹, али је интересантно да је група више нагињала анархизму од свог духовног вођа. Док је Искруљев револуционарни синдикалист који сматра да се синдикализам и социјална демократија у теорији готово не разликују, али се разилазе у пракси³⁶⁰, дотле група „*Комуна*“ више нагиње анархизму и истиче теоријске разлике. По њима, социјалистичка теорија се дели на „научни социјализам“ као нови социјалистички правац под којим подразумевају све оно што заступа социјална демократија и „слободни и

³⁵³ Милић је 1908. био члан управе Савеза текстилних и фабричких радника (РН 10. VI, 26. VII и 16. XII 1908).

³⁵⁴ *Нова повреда права азила*, РН 22. V 1910.

³⁵⁵ *Анархистичко поштење*, РН 23. IX 1910.

³⁵⁶ *Комуна* је у два маха забележила у рубрици „Солидарност“ да је друштво „Напред“ из Пеште дало новчане прилоге у износу од 10 и 20, 60 дин. (*Комуна* 28. V и VI 1911).

³⁵⁷ Група чланова друштва „Напреда“ из Пеште послала је *Комуни* 20,60 дин. а од тога за продату *Комуни* свега 0,86 дин. (*Комуна* 28. V 1911).

³⁵⁸ *Комуна* РН 4. V 1910.

³⁵⁹ *Радничке новине* су писале да је Искруљев „по свој прилици један од главних сарадника листа *Комуна*, што није могуће утврдити из четири мени позната броја. (РН 23. IX 1910).

³⁶⁰ Вид.: А. Лебл, *Прилог питању веза Војводине и социјалистичке партијске опозиције 1908—1913*, *Зборник Матице српске*, 30, 1961, 113.

првобитни социјализам“, чији су протагонисти анархисти.³⁶¹ „Научни социјализам“ (група увек овај термин ставља у наводнике) је исто што и парламентарни социјализам, тј. теорија по којој ће се ослобођење пролетаријата извести путем постизања већине у Парламенту — путем освајања државне власти, што Социјалдемократску партију поистовећује са грађанским партијама и чини је у суштини реакционарном.

Пошто парламентаризам и „легална акција“ само коче револуционарну борбу радничке класе, група „Комуна“ као свој први задатак“ пропагира бојкот свим политичким партијама“ укључујући и Социјалдемократску, јер она није радничка партија, пошто у својим редовима има „интелигенцију, трговце, мајсторе, експлоататоре фабриканте, чиновнике и друге“, са којима радници немају ничег заједничког. Таква партија није ни позвана ни способна да води раднике у борбу против буржоазије и „радници осим штете немају ништа друго да очекују од ње“³⁶².

Елиминишући Партију и њену руководећу улогу у организованој борби радничке класе група „Комуна“ истиче синдикате као једину праву организацију која „окупља раднике дотичне бранше рада, без разлике вере, народности и језика, само јесу ли свесни потребе да буду удружени за свесну и организовану борбу за бољи живот“. Да би синдикати били заиста борбена организација, морају бити „гипки и ослобођени сваке власти и централизације“. Такви синдикати имају задатак да револуционарном борбом побољшају животне услове радника у оквиру буржоаског друштва, али у исто време синдикати су организација „која ће срушити данашње зликовачко буржоаско друштво“ и они ће „једино бити способни да организују производњу у будућем друштву“.³⁶³ У *Комуни* бр. 2 од 28. јуна 1911. године објављена су правила Синдиката слодоних радника, прототипа организације која ће извести коначно ослобођење радника.³⁶⁴ По одредбама ових правила, Синдикат слободних радника има за циљ „да води борбу за поправку радничког положаја данас и за коначно ослобођење у будућности“, а члан овог синдиката може бити сваки радник без обзира на то да ли припада неком другом синдикату. Оваква толеранција у питању чланства била је нужна, јер је највећи део класно свесних радника био организован у постојеће синдикате, па је било неопходно уклонити препреку припадности другом синдикату. Управа овог синдиката, коју сачињавају 4, а по потреби и више чланова, „нема никакве власти“, она је прост „отправљачки одбор“, који извршава налоге

³⁶¹ *Зашто вера није приватна ствар?*, *Комуна* 18. IV 1911. — Оваква подела социјализма очито је резултат утицаја француске „Нове школе“ Жоржа Сорела, чија је основна девиза повратак правом марксизму.

³⁶² *Улога синдиката у радничком покрету*, *Комуна* 18. IV 1911. — Анархисти су нарочито истицали баш чињеницу да чланови Партије могу бити и припадници других друштвених редова, а не само најмани радници. Критикујући ово истицали су Марксову крилатицу: „Ослобођење радника је дело самих радника“ и осуђивали социјалдемократе као ренегате који су издали „слободни и првобитни социјализам“, који поднећују снагу радника и придају пресудну важност парламентарној акцији, те се на тај начин приближавају реакционарним буржоаским партијама. (*Зашто вера није приватна ствар?*, *Комуна* 18. IV 1911).

³⁶³ *Улога синдиката у радничком покрету*, *Комуна* 18. IV 1911.

³⁶⁴ Синдикат слободних радника је у ствари покушај да се од друштва „Напред“ створи „једна снажна радничка организација“. Замишљен као анархосиндикалистичка организација на територији Војводине и Србије, није ни на једној ни на другој страни имао успеха, јер је утицај Искруљева после искључења из друштва „Слобода“, у великој мери ослабио, па су анархосиндикалисти остали без подршке радника. (*Комуна* 28. VI 1911; А. Раденић, *Српске грађанске странке према социјалистичком покрету у Војводини 1903—1914*, *Зборник Матице српске* 9, 1954, 69).

чланова, конференција и скупштина. Правилима је предвиђено да ће се синдикат „када буде ојачао“ поделити у више савеза и њихових пододбора организованих на принципима најпунијег федерализма.

Тако је група „Комуна“ замишљала радничку организацију која ће изборити боље услове радника у капиталистичком друштву, извести револуцију — рушење „данашњег зликовачког друштва“ и организовати производњу у новом друштву. То је била лабилна федерација самосталних група од којих би свака деловала према свом сопственом нахођењу, федерација, која би само номинално окупљала поједине групе, док би свака поједина група била потпуно аутономна у сваком погледу. Одсуство чвршћих организационих веза и било каквих овлашћења руководећих форума основна је карактеристика „синдиката слободних радника“, а све је то деловало и неозбиљно и неоствариво. Као што се види, група „Комуна“ била је веома блиска у својим схватањима идеологу анархизма у Србији Крсти Цицварићу, без обзира на велики утицај Крсте Искруљева из Пеште, који је, за разлику од Цицварића, био искрен и одан револуционар, а његова скретања улево (анархосиндикализам) резултат су скретања управе Мађарске социјалдемократске странке (опортунизам).³⁶⁵

Група „Комуна“ је признавала и пропагирала искључиво директну акцију као средство за остварење радничких права. На првом месту фигурира генерални штрајк и као средство класне борбе и као облик социјалне револуције. У свакодневној борби са буржоазијом пропагирани су „револуционарни појединачни штрајк“, саботажу, експропријацију, економски терор и бојкот. Под саботажом су подразумевали како кварење (уништавање) средстава за производњу и произведене робе, тако и претерано савестан рад, који успорава процес производње.³⁶⁶ Експропријацију су тумачили као насилно одузимање „отимање од буржоазије производа које смо ми створили“³⁶⁷, а појам „економски терор није разрађен и објашњен у сачуваним бројевима *Комуна*, мада би се могло закључити да овај појам обухвата све претходне.

Активност групе „Комуна“ није могуће реконструисати у потпуности због недостатка података. Неколико сачуваних бројева листа *Комуна* и повремени написи у *Радничким новинама* готово да су једини извори, па ипак и на основу овако оскудних података може се пратити постојање и деловање ове групе као целине у току три године. Веома је интересантно да је група успела да се одржи баш у оном периоду у коме је организовани раднички покрет у Србији постигао свој највећи успех, како у организационом јачању и идеолошком сазревању на унутрашњем плану тако и у погледу пораста његове улоге у друштвено-политичком животу земље уопште.

Оснивачи групе „Комуна“ дошли су у сукоб са Главном партијском управом још 1908. године. Најважнији представници ове групе тада су још чланови Партије и синдикални функционери, а о њиховим склоностима према анархизму још нема помена. Маја 1908. године Милан Радић, касније један од најистакнутијих чланова групе, обратио се молбом Главној партијској управи да му из социјалистичке књижаре уступи извесне књиге ради оснивања читаонице. Молба је садржавала и обавезу подносилаца да у одређеном року књиге отплате, а

³⁶⁵ Вид. поменути чланак Арпада Лебла у Зборнику Матице српске 30 (1961), 116—117.

³⁶⁶ Као пример наводили су случај аустријских железничара, који су у борби за испуњење својих захтева применили „миран отпор“, тј. стриктно испуњавање свих прописа, што је изазвало застој у саобраћају и нагомиланање возова по станицама. (*Комуна* 25. III 1911). Овај облик директне акције заступао је и Крста Искруљев. (Вид.: А. Лебл, *Прилог* 113).

³⁶⁷ *Радницима*, *Комуна* 28. V 1911.

потписали су је Милан Радић, радник, Драгутин Симоновић и Мил. Ризановић, ђаци. Главна партијска управа је одлучила да тражене књиге уступи бесплатно.³⁶⁸ Од овог поклона и других средстава подносиоци молбе основали су „Социјалистичку библиотеку“ у палилулском крају, па су јула 1908. известили Главну партијску управу да ће изградити правила библиотеке и послати их Главној партијској управи. Како је „Социјалистичка библиотека“ основана ван оквира библиотеке палилулске социјалдемократске организације, што је указивало на аутономистичке тенденције оснивача, Главна партијска управа наложила је „друговима [...] да своју библиотеку прикључе палилулској партијској библиотеци, а такође с њом у споразуму и правила доносе.“³⁶⁹

Одлука Главне партијске управе изазвала је отпор оснивача „Социјалистичке библиотеке“. *Комуна* је касније писала да је то био главни разлог иступања оснивача библиотеке из Партије и њиховог конституисања у посебну групу.³⁷⁰ Од тада ова група делује изван организованог покрета и постепено прима све карактеристике анархистичког клуба.³⁷¹ Година 1909. протекла је у напорима да се окупи што више присталица, да се створе услови за покретање листа. „Социјалистичка библиотека“ променила је име у „Радничка библиотека“ и налазила се у Радићевом стану у коме су држани састанци групе. Припадници групе су одлазили на зборове, мешали се у штрајкове, али су *Радничке новине* у току целе 1909. године само једном, и то крајем године, поменуле њихово постојање. *Комуна* је касније писала да је цела 1909. година протекла у „неуморном раду“, у одласку на зборове, у фабрике, радионице и штрајкове, али је поименично поменула само акција анархиста приликом штрајка радника „Акционарске кланице“ у Београду.³⁷²

Крајем 1909. године група делује још увек под именом „Радничка библиотека“, али је њена анархистичка оријентација потпуна. Група је свакако бројно ојачала, а идеолошки се потпуно одвојила од Партије, тако да ни Главна партијска управа, па према томе ни *Радничке новине* нису могле више да игноришу и да ћутке прелазе преко њеног постојања и деловања. Управо од децембра 1909. *Радничке новине* повремено пишу о овој групи, осуђујући анархистичку тактику и методе.

Године 1909. активност групе се појачава. Крајем јануара, још увек као „Радничка библиотека“, група шаље Милана Радића у Пешту као свога делегата на Пети конгрес Срба-социјалиста у Угарској.³⁷³ Без обзира на то што је Радићу на Конгресу ускраћено да говори и што је заједно са Искруљевом и осталим револуционарним синдикалистима удаљен са Конгреса, он се у Београд вратио обогаћен искуствима револуционарних синдикалиста у Угарској и ободрен изгледима на чвршћу сарадњу и заједничку акцију. Нису изостала ни обећања Искруљева за моралну и материјалну подршку групи у Београду, а све то било је значајан подстицај за јачање анархистичке акције.

³⁶⁸ А-ИРПС, ССДП, 65а, записник, седница 13. V 1908.

³⁶⁹ Исто, седница 28. VII 1908.

³⁷⁰ „И кад партијска управа не одобри ова правила, јер смо тражили сувише 'велике' слободе, то како смо ми хтели слободно и самостално да радимо, ми се одвојимо сви од партије и људи који ничега заједничког немају са радницима.“ (*Некролог Милану Радићу, Комуна* 28. VI 1911).

³⁷¹ У исто време Крста Искруљев као председник Српског агитационог одбора у Мађарској са неколико својих истомишљеника почиње развијати социјалистичку агитацију међу Србима социјалистима. (А. Раденић, *Српске грађанске странке, Зборник Матице српске* 9/1954, 63).

³⁷² *Комуна* 28. VI 1911. — Ову анархистичку акцију забележиле су и *Радничке новине* од 15. XII 1909.

³⁷³ РН 7. II 1911; *Комуна*, 28. VI 1911.

Забележена је активност групе око „Радничке библиотеке“ у предизборној кампањи за општинске изборе који су одржани 28. марта 1910. године³⁷⁴, а месец дана после избора група је већ толико ојачала да је у стању да покрене и свој лист. Први број листа појавио се 1. маја 1910. године под именом *Комуна*, а од тада и група око „Радничке библиотеке“ делује под именом „Комуна“.

Комуна је 1910. године излазила повремено на 8 страна. Највероватније је да је у овој години изашло 9 бројева, а у првој години излажења 13 бројева, од којих већина није сачувана.³⁷⁵ Излажење листа наставило се и у 1911. години, али је немогуће утврдити колико је бројева изашло и да ли је лист излазио редовно. У Институту за историју радничког покрета Србије чувају се бројеви 1 и 2 од 28. маја и 28. јуна 1911. године (као „година II“), а према Радославу Перовићу 6. августа 1911. изишао је број 3. Према писању Уроша Џонића, кога Радослав цитира, *Комуна* је излазила 1912. године као „година II“.³⁷⁶ *Радничке новине* нису забележиле излажење *Комуна* 1912. године, а ниједан примерак за сада није познат. Без обзира на оскудицу извора могуће је утврдити континуитет деловања групе анархиста-комуниста од 1908. до 1912. године, што представља најдужи временски размак постојања и деловања једне анархистичке групације у Србији пре првог светског рата.

Форме деловања ове групе, поред интерних састанака „ради читања литературе“, били су јавни зборови, јавна предавања, а посебно мешање у штрајкове и друге акције појединих синдикалних организација. Према писању *Радничких новина*, група је држала више јавни зборови, а поименично је наведена „анархистичко-комунистичка конференција“ од 28. октобра 1910. године у „Палилулској касини“, на којој је поред осталог жестоко нападан Димитрије Туцовић, што је био главни разлог за осврт *Радничких новина*. Такође је notiран и један анархистички збор почетком 1911. на коме је Јован Стојановић, келнер, називао лоповима партијске функционере.³⁷⁷ Поред зборови група је организовала и јавна предавања из теорије и праксе анархизма. Истина, о овим предавањима немамо података за 1910. годину, али су у *Комуни* (број 12 од 25. марта 1911) заказана два јавна предавања: „Анархизам у развоју радничког покрета“ и „Револуционарни синдикализам“, па је вероватно да су таква предавања организована и раније.³⁷⁸ Крста Цицварић је 1910. године писао да је „пре годину дана у једном београдском анархистичком клубу“ одржана дискусија о роману Арцибашева „Сањин“³⁷⁹, а како је у 1909. години

³⁷⁴ *Радничке новине* су писале да су Милан Радић и Стеван Милић агитовали међу радницима и упућивали их да гласају за свакога само не за социјалну демократију. (РН 1. IV и 4. V 1911). Међутим, вероватније је да су они, доследни својим убеђењима, упућивали радничке да уопште не гласају.

³⁷⁵ У Институту за историју радничког покрета Србије постоје бројеви 12. и 13. од 25. III и 18. IV 1911, којима у заглављу стоји: „Година I“. Радослав Перовић тврди да је њему познат број 10. од 16. I 1911, што би могло значити да је у 1910. изашло 9 бројева. (Вид.: Радослав Перовић, *Прилог* 155—156). „Година I“ обухвата бројеве од 1. V 1910. до 18. IV 1911. Број 13. од 18. IV 1911. био је задњи број прве године излажења *Комуна*, а следећи број изашао је 28. V 1911. као „бр. 1, година II“.

³⁷⁶ Вид. Р. Перовић, *Прилог* 155—156.

³⁷⁷ РН 22. V и 6. XI 1910, 1. II 1911.

³⁷⁸ Поред позива радницима да посете ова предавања наглашено је да је „дискусија слободна“, као пандан „ограничавању слободе мишљења и изражавања“ на скуповима социјалне демократије, што је било рефрен свих анархистичких напада на партију и њене руководиоце.

³⁷⁹ К. Цицварић, *О Сањину. Одбрана и критика*, Београд 1910, 28.

у Београду позната само анархистичка група око „Радничке библиотеке“, вероватно је ова дискусија о „Сањину“ одржана у њој.³⁸⁰

Поред тога, анархисти су настојали да искористе конференције, скупштине, зборове па чак и конгресе Партије и синдиката да би ширили свој утицај и подривали утицај руководећих тела радничких организација. Сви ти покушаји по правилу завршавали су се неуспехом. Покушај да присуствују Другом конгресу Савеза дрводељских радника завршио се избацивањем анархиста из конгресне дворане.³⁸¹ По сопственом писању на исти начин прошли су и приликом покушаја да присуствују Деветом конгресу Српске социјалдемократске партије, а анархист Драг. Вишњић истеран је са збора у Социјалистичком народном дому 22. априла 1912. када је хтео да дискутује, па су се чак и жандарми умешали „да заштите Вишњића, јер му је живот у опасности“.³⁸² На сличан начин завршавали су се и анархистички покушаји мешања у штрајкове, али су ту имали и делимичних успеха. Забележена су два штрајка у којима су чланови ове групе покушали и готово успели да примене своје методе. У штрајк радника Београдске кланице, крајем 1909. године, умешали су се анархисти и мало је недостајало па да се понови Чукарица.³⁸³ Приликом штрајка келнерских радника у Београду 1911. године анархист Сава Девурић, пелнер, полио је витриолом столњаке и посуђе у кафани „Руски цар“, што је *Комуна* поздравила као успешну примену саботаже, а *Радничке новине осудиле* као смишљену провокацију.³⁸⁴

Делатност ове групе била је ограничена углавном на Београд. Покушај да се лист *Комуна* растура по унутрашњости није успео. Циркуларно писмо групе „Комуна“, које је упућено радницима и организацијама уз пакете листа, изазвало је само протесте и осуде.³⁸⁵ *Радничке новине* су током јануара, фебруара и марта 1911. године објавиле бројне протесте организација и појединаца из Београда и унутрашњости, па су најзад и престале извинивши се у два маха „организацијама и друговима“ што протесте не објављују „због недостатка простора“ у листу, а и због тога што анархисти као прирепак буржоазије нису вредни пажње. „Ми борбу примамо и водимо са онима којима они служе, са газдама, а не са њиховим денунцијантима.“³⁸⁶

Према ангажованости *Радничких новина* у објављивању написа против *Комуне*, изгледа да је активност ове групе достигла свој врхунац у првој половини 1911. године, пред Шести конгрес Главног радничког савеза, који је имао да расправља и усвоји резолуцију о једној централној инстанци. И ова анархистичка група придружује своје напоре свим противницима централистичке организације радничког покрета и јединства Партије и синдиката. Пошто су сви напори да се синдикати одвоје од Партије претрпели неуспех јер је конгрес Глав-

³⁸⁰ Милорад Белић у својим сећањима читав анархистички покрет овог периода своди на групу студената и млађих радника, којима је Сањинизам био основна преокупација (А-ИРПС, мемоарске белешке Милорада Белића, 30).

³⁸¹ РН 17. II 1911.

³⁸² *Комуна* је писала да су избачени применом „директне акције“ од стране делегата конгреса, (*Једно реакционарство, Комуна* 28. VI 1911); *Анархисти и шпијуни*, РН 25. IV 1912. — Према писању самосталског *Одјека*, учесници овог збора тукли су Вишњића (*Социјализам на речи и делу, Одјек* 2. V 1912).

³⁸³ *Штрајк на кланици*, РН 15. II 1909.

³⁸⁴ *Комуна* 28. VI 1911; РН 14. VI 1911.

³⁸⁵ Писмо су објавиле *Радничке новине* 3. II 1911, уз коментар да редакција из свих места добија протесте „на ту наметљивост ових спориста“.

³⁸⁶ РН 5. и 26. III 1911.

ног радничког савеза усвојио резолуцију о једној централној инстанци, активност анархиста замире крајем 1911. године. Покушај да се активност обнови у изборној, 1912. години остао је само покушај. *Радничке новине* нису забележиле ништа о активности ове групе, нити су нотирале излажење листа *Комуна* у 1912. години, па је вероватно да овај покушај није био ни вредан помена.³⁸⁷

У жеку активности групе анархиста-комуниста око листа *Комуна* у Београду се конституисала и једна групација револуционарних синдикалиста, која је по својим концепцијама била негде на средини између анархиста-комуниста и унутарпартијске леве опозиције — директаша. Иницијатори и оснивачи ове групе били су искључени чланови Партије Милан Гројић и Петар Станковић.³⁸⁸ Заједно са њима као оснивач групе и покретач листа *Радни народ* појављује се и Петар Муњић, стари анархист и блиски сарадник Крсте Цицварића још из 1905. године, чија су схватања еволуирала од „чистог анархизма према револуционарном синдикализму. Ова група се конституисала крајем 1910. године и већ 1. јануара 1911. године појављује се лист *Радни народ* као „орган револуционарних синдикалиста.“ Као власник и одговорни уредник „за одбор организованих синдикалиста“ фигурира Петар Станковић, а према Гројићевим наводима редакцији су сачињавали, поред Станковића, Петар Муњић и Гројић као трећи члан.³⁸⁹ *Радничке новине* су у редакторе *Радног народа* убрајале и Крсту Цицварића и Васу Докића, радника. Докић је заиста био један од најистакнутијих активиста ове групе, али се то за Цицварића не може утврдити. Као дугогодишњи пријатељ Петра Муњића, он је заиста био близак овој групи, али није синурно да је био редактор листа, јер се нигде не појављује, а ни Гројић га као таквог не помиње у својим мемоарским белешкама.

Упоредо са покретањем листа група је формирала и организацију под именом Клуб револуционарних синдикалиста. Одлука о формирању Клуба донета је на конференцији одржаној 2. јануара 1911. године, а на истој конференцији усвојена су и правила Клуба. У обавештењу о оснивању Клуба стоји да чланови плаћају члански улог, а упис у чланство врше: Петар Станковић, Васа Докић и Милан Гројић.³⁹⁰ Правила Клуба револуционарних синдикалиста садрже само 4 члана. Члан 1. формулише циљ друштва као међусобно васпитање и ширење „револуционарно-синдикалистичких идеја (штампом, предавањима, курсевима, излетима итд.)“. У чл. 2. регулише се питање чланства на тај начин што „чланом Клуба може бити сваки, кога управа преко скупштине прими“. Управа се састоји из два секретара и бла-

³⁸⁷ Према наводима Радослава Перовића, који користи податке Уроша Цонића, *Комуна* је излазила и у 1912. години као „Година II“, што значи само у прва 4 месеца. Мени није познат ни један примерак из 1912.

³⁸⁸ У својим сећањима Гројић пише да је 1910. године „престао бити члан Партије, јер нисам плаћао чланарину“, а „револтиран држањем Главног радничког савеза и његовог секретара Луке Павићевића“ пришао је листу *Радни народ* у који га је увео Петар Станковић (А-ИРПС, ММГ, 1, 66). Петар Станковић искључен је из Српске социјалдемократске партије после једног дефицита који је настао у Партијској организацији „Палидула“, где је он био благајник (РН 15. II 1911).

³⁸⁹ А-ИРПС, ММГ, 1, 66. — Гројић је пре приступа овој групи био дугогодишњи функционер Савеза текстилних и фабричких радника заједно са Стеваном Милићем, истакнутим припадником групе „Комуна“ (РН 10. VI, 26. VII и 16. XII 1908), па су тамо покушавали са применом својих „револуционарно-синдикалистичких“ метода, што се веома лоше одразило на овај Савез. Због тога су смењени са функција, а њихова активност осуђена је у извештају управе Савеза текстилних и фабричких радника за 1910. годину (СПС, IV, 378).

³⁹⁰ *Радни народ* 23. I 1911 (двоброј 3—4).

гајника (чл. 3) и на крају чл. 4 као прелазна одредба налаже израду посебног правилника за „пословни ред за спољашњи и унутрашњи рад и прописе о правима и дужностима чланова и управе“. Изузев првог члана који је нешто измењен, остала три идентична су са правилима друштва „Ново време“ из 1904. године.³⁹¹

Идеолошка платформа ове групације је револуционарни синдикализам — варијанта анархосиндикализма која је тада била доминантна у анархосиндиклистичком покрету у Европи. Њихове концепције блиске су „теоретским“ погледима Крсте Цицварића из 1909. и 1910. године, што није чудно кад се има у виду присуство Петра Муњића у редакцији *Радног народа*, дугогодишњег сарадника и блиског пријатеља Крсте Цицварића. Осим тога, брошуре Крсте Цицварића, поред неких превода, биле су тада једина анархистичка литература у Србији, па су их читали и чланови Клуба револуционарних синдикалиста, а у свом листу препоручивали их радницима „ради упознавања синдикализма“.³⁹² Под утицајем Петра Муњића, а на бази Цицварићевих идеја, ова групација формулисала је свој „credo“. Према се нису много бавили теоретисањем, а њихов лист није излазио дуго, ипак су у прва два броја изложили своје теоријске погледе на борбу радничке класе. По њима, постоје два метода социјализма: „легални и револуционарни“. Легални социјализам учи да се интервенцијом државе у корист радничке класе може постићи побољшање радника и извршити друштвени преображај. Стога се тај социјализам назива „још и државни социјализам“, а политичка партија „која је заснована на начелима државног социјализма зове се социјална демократија“. Насупрот овоме, револуционарни социјализам „све своје наде залаже на револуционарну директну акцију против буржоазије и њене слушкиње државе“.³⁹³

Револуционарни социјализам налази свој најпунији израз у синдикализму. Синдикализам су формулисали као радничку организацију засновану на принципима „солидарности, аутономије, слободне иницијативе и федерализма“, која једино може ослободити раднике „помоћу револуционарне непосредне класне борбе, помоћу директне акције: генералног штрајка и антимилитаризма“. Такве организације су синдикати, које ће после победе у борби са буржоазијом извршити „реорганизацију целокупне производње, потрошње и саобраћаја на комунистичкој основици“.³⁹⁴

То је била идеолошка основа групе револуционарних синдикалиста око *Радног народа*. У погледу конкретних мера за спровођење својих концепција револуционарни синдикалисти су били сасвим одређени. Починjali су, наравно, критиком стратегије и тактике Српске социјалдемократске партије, да би на крају сасвим одбацили потребу њеног настојања и истакли синдикате као једину радничку организацију способну да изведе револуцију. По њима, сви покушаји социјалне демократије да „за добро радничке класе придобију државу“ завршени су неуспехом. Због те своје тежње Партија је „сву своју снагу сконцентрисала на то да своје поверенике пошаље у централно државно тело у парламенту“. Пошто се цела акција Партије завршила неуспехом, незадовољна радничка класа „је све више стала нагињати употреби револуционарног синдикализма“. Та оријентација радничке класе према револуционарном синдикализму „има још инстинктиван карактер“ и да би се претворила у свесну праксу потребна је претходна

³⁹¹ Исто, 9. I 1911.

³⁹² *Радни народ*, 9. I 1911.

³⁹³ *Наша реч*, *Радни народ* 1. I 1911.

³⁹⁴ *Шта је синдикализам*, *Радни народ* 1. II 1911.

систематска пропаганда. Тај задатак преузима на себе група револуционраних синдикалиста око *Радног народа*.³⁹⁵

Легална тактика Српске социјалдемократске партије ликвидирала је „борбено расположење и револуционарно одушевљење“, па је целим покретом завладала „општа зачмалост и апатија“. Стојећи под утицајем Партије Главни раднички савез је „поставио камен спотичања и препрека развитку појединих синдикалних организација“. Узрок оваквом стању „лежи у самом систему организације — у централизму“, који је у радничком покрету Србије израђен по немачком узору. Да би се раднички покрет Србије оспособио за револуционарно деловање потребно је одузети сва овлашћења Главном радничком савезу и пренети их на синдикалне организације. Неопходно је ликвидирати централизам и увести најпунији федерализам и на тај начин омогућити потпуну слободу акције свакој синдикалној организацији. Такав систем група назива „савршеном пролетерском организацијом“ способном да у сваком тренутку отпочне борбу и „кад јој се не нада, а не да је кочи очекујући претходно одобрење од врховне управе“. На крају група износи и мотиве своје акције, коју воде због тога што ће „ово питање о централизацији или федерализацији нашег покрета бити свакако изнешено и на идући синдикални конгрес“, па настоје да својом акцијом утичу на усвајање федерализма као јединог исправног система организације.³⁹⁶

Група револуционарних синдикалиста одмах је развила велику активност. У размаку од 1. јанвара до 20. фебруара 1911. године изашло је 5 бројева *Радног народа*, од којих 3. и 4. као двоброј (23. јануара 1911). Поред издавања листа група покреће и „Синдикалистичку библиотеку“ са циљем да „пружимо друговима могућност да се упознају и с питањима из области синдикализма, социјализма и анархизма“. Позивајући се на „изражену жељу другова“ група најављује да ће нарочита пажња бити посвећена „у првим свескама *синдикалистичке библиотеке* [...] питањима синдикалне организације, директне акције, генералног штрајка, антимилитаризма, антипарламентаризма итд.“³⁹⁷ Поред издавачке делатности група развија обилну агитацију живом речју. *Радничке новине* су забележиле да је Петар Муњић на једном радничком скупу држао говор против Партије, па су га радници избацили са скупа.³⁹⁸ Милан Гројић тврди да је група успела да за кратко време прикупи преко 60 чланова, што је веома импозантан број, али се ово тврђење, на жалост, не може проверити. У сваком случају, ова група, иако је деловала кратко време, била је најбројнија од свих анархосиндикалистичких и анархистичких групација које су настајале и нестајале у периоду од 1905. до 1912. године.

Упркос почетним успесима група се није одржала као целина ни пола године. Милан Гројић пише да је узрок распада ове групе прослава 1. маја 1911. године. Група је држала свој збор код „Палилулске касине“ и расцеп је настао када је предложено да чланови групе не учествују у заједничкој првомајској поворци до Кошутњака већ да иду као засебна група. Тај предлог, по Гројићу, поднео је Крста Цицварић, који се „однекуд појавио“ на збору, али га радници нису прихватили и то је значило крај групе као целине. Гројић тврди да су радници после 1. маја „видевши разлику у анархистичком и синдикалистичком методу“ напустили групу, и то је практично био крај

³⁹⁵ *Наша реч*, исто.

³⁹⁶ Милан Гројић, *Централизација или федерализација синдикалног покрета*, Исто 9. I 1911.

³⁹⁷ *Радни народ* 23. I 1911.

³⁹⁸ *Сјајан успех*, РН 10. II 1911.

њеног постојања.³⁹⁹ Гројићеви наводи су прихватљиви, али је сигурно да је дефинитиван крај ове групе означио Шести конгрес Главног радничког савеза, који је, усвајањем резолуције о једној централној инстанци, показао сву бесмисленост покушаја да се анархистички принципи организације унесу у синдикални покрет у Србији.⁴⁰⁰ Гројић тврди да се анархисти после овог распада нису никад више скупили; *Радничке новине*, међутим, забележиле су марта 1912. године поновно излагање „Радног народа“ уочи посланичких избора.⁴⁰¹ Према подацима Р. Перовића, лист је излазио 1912. године као орган анархиста-синдикалиста, а власник и уредник био је Петар Муњић.⁴⁰² *Радничке новине* су поновни излазак овог листа оквалификовале као дело буржоазије, која због све јачег притиска маса за опште право гласа и пред изгледима већих успеха социјалдемократије користи анархисте у циљу обезбеђивања „изборне апстиненције пролетаријата“. Због тога је први број *Радног народа* „посвећен изборној провокацији против наше Партије“.⁴⁰³

То је био последњи покушај анархиста да се организују и да утичу на развој радничког покрета у Србији. За сада је немогуће утврдити да ли је изашло више од два броја *Радног народа* у 1912. години, али је сигурно да је после посланичких избора 1912. престала свака анархистичка активност и да се анархисти нису никада више окупили. Идеолог анархизма у Србији Крста Цицварић и његов блиски сарадник и пријатељ Петар Муњић праве скок од анархизма ка национализму, а то је значило крај анархистичке мисли у Србији, која никад у радничком покрету није ухватила дубљег корена, али је извршила одређени утицај на појаву леве унутарпартијске опозиционе струје — директаша.

Синдикалистичка опозициона струја унутар Српске социјалдемократске партије 1905—1912.

Десна опозиција унутар Српске социјалдемократске партије имала је свој пандан у постојању синдикалистичке унутарпартијске опозиције као леве девијације у организованом радничком покрету у Србији. Настала као продужетак синдикалистичких концепција „нововремске“ опозиције, анархистичке агитације и утицаја јавно износи своја схватања 1906. и од тада је стално присутан чинилац у радничком покрету све до 1912. године. Значајан подстицај активности директаша и пропагирању директне акције дала су револуционарна збивања у Русији 1905. године. Борбену тактику руског пролетаријата у овој револуцији — тактику директних обрачуна са буржоазијом укључујући у то и оружани сукоб — прихватили су директаши свих врста, једнострано је оценивши као једини исправни револуционарни метод и пропагирали је свим силама. Управо од револуције у Русији 1905. године револуционарни синдикализам у међународном

³⁹⁹ А-ИРПС, ММГ, 1, 67.

⁴⁰⁰ Шести конгрес Главног радничког савеза држан је у Београду 31. V до 2. VI 1911. — Записник са овог конгреса објавиле су *Радничке новине* од 28. и 30. VI, 1, 2. и 4. VII 1911, а објављен је и у зборнику грађе *Синдикални покрет у Србији 1903—1919* (II, Београд 1958, 408—419).

⁴⁰¹ А-ИРПС, ММГ, 1, 67; РН 17. III 1911.

⁴⁰² Р. Перовић, *Прилог*, 156—157.

⁴⁰³ *Лумп је на ногама*, РН 17. VI 1912.

радничком покрету снажније продире у радничке масе као противтежа претераном наглашавању значаја парламентарне акције и мирних метода борбе од стране већине најистакнутијих умова Друге интернационале.

Тај процес није мимоишао ни раднички покрет у Србији. Под утицајем револуционарних збивања у Русији и напред наведених фактора у Српској социјалдемократској партији образовала се једна унутарпартијска опозициона струја, која, прихватајући левичарске ставове међународног револуционарног синдикализма, са тих позиција критикује званичну тактику Партије, тежећи да у раднички покрет унесе по сваку цену методе директних обрачуна са буржоазијом.

Услови у којима је деловао раднички покрет у Србији 1906. године били су веома погодни за појаву ове девијације. После првог периода одушевљења насталог формирањем социјалдемократске партије и Главног радничког савеза и постизањем почетних успеха наступила је осека ентузијазма. Буржоазија и власт, у почетку збуњени организованим иступањем и одушевљењем радника, прелазе из дефанзиве у офанзиву и појачавају притисак на раднички покрет. Царински рат између Србије и Аустро-Угарске изазвао је поремећаје у привреди земље, што се директно одразило на погоршање економског положаја радника. У таквој ситуацији званична тактика Српске социјалдемократске партије, која није стављала у изглед брзе и непосредне практичне резултате, већ пре свега дуге, стрпљиве и мукоотрпне напоре и за јачање организација као предуслова за успешну борбу радничке класе, могла је некима изгледати као опортунистичко одступање пред опасношћу, па су лако подлегали пропаганди директне акције, која је стављала у изглед брзе и непосредне користи. Поред тога, криза кадра и трзавице у руководству радничког покрета доприносиле су са своје стране појави и јачању директашке агитације. Оставши без Радована Драговића, најјачег марксиста (умро 25. децембра 1905) и Димитрија Туцовића, његовог достојног наследника (у току 1906. био у војсци, а половином 1907. отишао у Немачку), који су једино били способни да теоријски објасне прави пут борбе и да покрет њиме воде, организовани раднички покрет запада у двогодишњу кризу и постајегодно тло за пропагирање директне акције.

Идеолошки вођи леве унутарпартијске опозиције били су Недељко Дивац и нешто млађи Сима Марковић, обојица интелектуалци. Теоријске концепције ове опозиционе струје формулисао је 1906. године Недељко Дивац у часопису *Живот*. Користећи се делима француских револуционарних синдикалиста Жоржа Сорела (Georges Sorel) и Грифиела (Victor Griffuelhes) Дивац је у опширном чланку *Вредност радничких штрајкова*, објављеном у два наставка, изложио критику идеолошких концепција Социјалдемократске партије, а у исто време изнео своја схватања о методама борбе радничке класе и путевима извођења револуције.

Творац револуционарног синдикализма у међународном радничком покрету је Жорж Сорел, који је на „искуствима француског социјализма, његове парламентарне борбе и сурадње неких социјалиста у буржоаским владама“ дошао до закључка да је „у свим теоретским оправдањима такве политике било замагљено битно у марксизму“. Сматрајући да је основна погрешка социјализма „његова вјера у парламентаризам и хуманизам“ Сорел одбацује улогу револуционарне партије у борби пролетаријата и истиче значај радничке класе као класе која „организирана у својим револуционарним синдикатима и усмјерена на револуционарно насиље“ једино може да изведе револуционарни преврат и да доведе до моралног препорода друштва. Основна полуга тога револуционарног насиља је генерални штрајк, у коме револуционарни синдикалисти „гледају цјелокупни социјали-

зам“.⁴⁰⁴ Због тога Сорелова „нова школа“, тј. револуционарни синдикализам у први план истиче девизу повратак марксизму, који је замагљен илузијама реформистичког парламентаризма у међународном радничком покрету.

На теоријским погледима Жоржа Сорела засновао је своју директашку концепцију Недељко Дивац. Он је превео и објавио у часопису *Живот* 1906. чланак Сергија Панунција *Синдикалистички социјализам или индивидуација социјализма* који је написан у духу Сорелових теоретских погледа, а од свега Дивцу се нарочито свидела мисао да се „синдикализам [...] цео састоји у директној акцији“.⁴⁰⁵ Упоредо са овим преводом Дивац објављује и свој чланак „Вредност радничких штрајкова“ у коме излаже своју интерпретацију револуционарног синдикализма. Прихватајући у потпуности идеје „нове школе“ Дивац одмах формулише штрајк као „најважнији и најкарактеристичнији борбени метод“ којим се пролетаријат служи „с једне стране ради обезбеђења својих текућих потреба, а, с друге, стране ради реализовања крајњег идеала своје револуције — ради реализовања комунистичког друштва“. Сви остали методи службе само као допуна штрајку, па је он према томе „основни и најважнији борбени метод“.⁴⁰⁶ Истакавши вредност посебних штрајкова за „обезбеђење текућих потреба“ радничке класе Дивац прелази на излагање о генералном штрајку који посматра и као средство класне борбе и као форму социјалне револуције. Дивац објашњава своју приврженост директној акцији и њеном најизразитијем облику — генералном штрајку уверењем да се прелаз из капиталистичког друштва у комунистичко може извршити само „насилним путем — сломом“. Међутим, пре него што дође „до последњег судара“ биће цео низ претходних судара „у којима ће учествовати, ако не баш целокупна радничка класа, а оно сигурно њено језгро“. У тим претходним сударима радничка класа се прекаљује, стиче сазнање о потреби солидарности и постиже „виши степен“ свога развитка. На том вишем степену развитка „сваки делић у организму радничке класе постаје све чвршће везан за целину тако, да је немогуће повредити или одштетити један део а да се не одштети целина“. Тада сваки штрајк, услед високоразвијене свести радника, може да прерасте у генерални штрајк у оквиру једне земље, а „обележје последњег и највишег ступња у развићу радничке класе“ биће генерални штрајк истовремено у више држава, који ће срушити „владавину капитализма и прибавити потребно поштовање раду“.⁴⁰⁷

Као илустрацију својих схватања Дивац је наводио обуставу рада приликом прослава Првог маја, која „није ништа друго, него једна врста општег демонстративног штрајка“. Прослава Првог маја има

⁴⁰⁴ Сорел је закључивао да се „сва будућност социјализма налази у аутономном развоју радничких синдиката“ и у складу с тим негирао улогу политичке партије радничке класе, која „како год била револуционарна [...] приморана је да функционише као буржоаска партија модифицирајући своје држање према потребама које намећу околности око избора и правехи, ако устреба компромисе са другим групама“. (Predrag Vranicki, *Historija larksizma*, Zagreb 1961, 161—163).

⁴⁰⁵ „Социјализам, ако хоће да се врати своме првобитном извору, он треба да пређе из реформистичког парламентаризма у револуционарни синдикализам“. Нешто даље Панунцио истиче: „Према томе, ми велимо, да синдикализам који се цео састоји у директној акцији пролетаријата — значи повратак марксизму.“ (Sergio Panuncio, *Синдикалистички синдикализам или индивидуација социјализма*, *Живот* 1906, 580).

⁴⁰⁶ Недељко Дивац, *Вредност радничких штрајкова*, *Живот* 1906, 526.

⁴⁰⁷ Исто, 597—600.

увек „силно дејство на морал радничке класе“, а то што важи за њу важи „у много већој мери“ за генерални штрајк, „који је по свом дејству још много импресивнији“. Због свега тога непосредна — директна борба радничке класе са буржоазијом најбољи је метод борбе за испуњење радничких захтева у капитализму, најбоља школа за подизање класне свести радника и најбоља агитација за њихову приврженост организацији. Та непосредна борба води се у виду штрајкова свих врста, а као последњи и најсавршенији облик директне акције јавља се генерални штрајк, који је „призма кроз коју је раднику најлашке сагледати мету своје борбе“, а у исто време и једини начин да се „најпре и најсигурније дође до те мете“.⁴⁰⁸

Излажући своја схватања Дивац је изложио критици однос ревизиониста и социјалдемократа према директној акцији, а посебно према генералном штрајку. Ревизионисти одбацују и саму помисао на генерални штрајк као анархистичку заблуду и сматрају да се „прелаз из данашњег друштва у комунистичко неће извршити сломом већ више-мање мирним путем“. Због тога је негативан став ревизиониста према свим облицима директне акције разумљив и логичан. Међутим, социјална демократија сматра да се класне супротности са развојем капиталистичког друштва заоштравају и да је извођење револуције мирним путем све мање вероватно, али ипак има сасвим неодређено држање према директној акцији пролетаријата, а посебно према генералном штрајку. Као и ревизионисти, социјалдемократи су најприврженији заговорници парламентарне акције, али, насупротив ревизионистима, сматрају да се парламентарном акцијом не може извести револуција. Исто тако социјалдемократи сматрају да ни генерални штрајк није облик револуције, поготову не једини и искључиви. Због свега тога Дивац оцењује да је „управо неодређеност главна обелега“ држање социјалдемократа и упућује им питање на који ће се начин извести револуција. „Неће преко парламента, а неће општим штрајком, онда како ће? Значи да има неки трећи начин, за који ми не знамо, а за који нам социјалдемократе неће да кажу.“⁴⁰⁹

Дивац овога пута није отворено негирао улогу Партије, али је критиком односа социјалне демократије према генералном штрајку јасно ставио до знања свима да једином и правом радничком организацијом сматра синдикате. То је нешто касније прецизније изразио Сима Марковић, истомишљеник и ученик Недељка Дивца. Нагласивши да су за успешну класну борбу потребни јаки класни синдикати, Марковић је сасвим одређено изложио своје погледе на улогу синдиката. Он синдикате сматра организацијом која директном акцијом води борбу за побољшање „услова за рад и живот“ радничке класе и тако се оспособљава за „извршење крајњег циља свога — за радничку револуци-

⁴⁰⁸ Исто, 602—604.

⁴⁰⁹ Исто, 600. — Служећи се написима француских револуционарних синдикалиста Сорела и Грифиела, Дивац је потпуно усвојио њихове ставове, а у оцени вредности генералног штрајка приближио се анархисти Цицварићу доказујући да је генерални штрајк уствари револуција или бар њен почетак. Наводио је цитате из чланака Парвуса и Х. Роланд-Холст као изразитих социјалдемократа, па их критиковао, али је обилазио исправно марксистичко објашњење генералног штрајка, које је исте (1906) године дала Роза Луксенбург. Она је масовни штрајк окарактерисала као израз револуционарне ситуације, који је могућ само у револуционарно заоштраеном периоду. Насупрот, револуционарним синдикалистима Роза Луксембург је сматрала да „не производи масовни штрајк револуцију, него револуција производи масовни штрајк“. (Вид.: Predrag Vranicki, *Historija marksizma*, 206). На сличан начин посматрао је Генерални штрајк и Димитрије Туцовић, који је у одговору чачанским радницима навео да се „генерални штрајкови предузимају и изводе у нарочитим, важним историјским моментима“. (А-ИРПС, ССДП, 65а, Записник, седница од 18. VIII 1908).

ју“. Извођење револуције и успостављање „новог комунистичког друштва“ задатак је „који је историјски друштвени развитак наменио револуционарним социјалистичким синдикатима“ и у томе се састоји значај и снага синдиката.⁴¹⁰ Готово 50 година касније Дивац је потврдио ова своја синдикалистичка убеђења истакавши да је „у практичном раду заиста био синдикалист“ па је „синдикалне организације сматрао као основне и природне класне организације најамних радника“. То приликом Дивац је потврдио и истоветност тадашњих погледа Симе Марковића са својима, назвавши га својим учеником и сарадником у синдикалним организацијама.⁴¹¹

Засноване на учењу „нове школе“ Жоржа Сорела, синдикалистичке концепције директашке опозиционарне струје нису биле у потпуности адекватне Сореловом револуционарном синдикализму. Недељко Дивац и Сима Марковић од Сорела су преузели директну акцију — „револуционарно насиље“ и синдикате као природну и најважнију класну организацију радничке класе. Нису негирали потребу политичке борбе нити у потпуности елеминисали улогу политичке партије радничке класе, само су сматрали да је политичка борба могућа тек уз постојање јаким синдиката, који су у стању „да политичком делу борбе радничке класе“ послуже као масовна база за притисак на буржоазију и власт. Коначно и Недељко Дивац и Сима Марковић били су чланови Партије и обојица су примљени непосредно после јавног изношења својих синдикалистичких убеђења — Дивац 24. октобра 1906, а Марковић 27. октобра 1908. године.⁴¹² Дакле, ни Главна партијска управа није сматрала њихова синдикалистичка убеђења препреком за улазак у Партију, што је у односу на анархисте и анархосиндикалисте увек био случај.

Осим Недељка Дивца најистакнутији припадници леве унутар партијске опозиције били су: Васа Кнежевић, који је после раскида са анархистичком групом Крсте Цицварића 1905. године остао и даље присталица директне акције, постао члан Српске социјалдемократске партије и од 1908. године па све до првог светског рата био функционер у управи Савеза млинарско-пекарских радника; Влајко Мартиновић, дугогодишњи функционер Савеза кројачких радника, под чијем је утицајем један раднички збор у Београду почетком 1909. године усвојио директашку резолуцију о одрицању обавеза држави. Осим њих, у Савезу текстилних и фабричких радника и радница овој струји је све до краја 1910. године припадао Милан Гројић, који је те године престао да буде члан Српске социјалдемократске странке, отишао још више улево и постао један од оснивача анархосиндикалистичког Клуба револуционарних синдикалиста и редактор листа *Радни народ*. У овом Савезу деловао је и Стеван Милић, али је он нешто раније пришао анархистичкој групи „Комуна“ и био један од њених најистакнутијих чланова. У Савезу молерско-фарбарских радника дело-

⁴¹⁰ У чему је значај и снага синдиката, *Радник* 26. VII 1908. — Чланак је непотписан, али се на основу писања *Радничких новина* и преписке Лапчевић—Туцовић види да је Сима Марковић писац овог чланка. (Кукавичино јајце, РН 29. VIII 1908; писмо Драгише Лапчевића Димитрију Туцовићу из Ниша у Београд 31. VII 1908. — А-ИРПС, ЗДТ, 141).

⁴¹¹ Н. Дивац, *Поводом једног чланка о Димитрију Туцовићу, Књижевност*, Београд, 25/1957, 383—384.

⁴¹² А-ИРПС, ССДП, 65а, записник, седница од 24. X 1906. и 27. X 1908. — Према томе неприхватљива су тврђења која Дивца, Марковића и друге заговорнике директне акције унутар Српске социјалдемократске партије стављају у ред анархосиндикалиста. Дивац и Марковић никад нису негирали у потпуности значај политичке борбе радничке класе и улогу Партије, чији су чланови били, што их сасвим одваја од анархосиндикализма. Њихово лево скретање састоји се у процењивању значаја и улоге синдиката и фетишизирању директних метода борбе радничке класе.

вао је у духу директашких идеја Петар Станковић, па је после искључења из Српске социјалдемократске странке, заједно са Миланом Гројићем, постао оснивач Клуба револуционарних синдикалиста и један од редактора листа *Радни народ*. У Удружењу књиговезачких радника аутономистичко-директашке концепције пропагирао је Миле Милошевић, члан управе, који је бис веома близак анархистима око „Комунае“. Директаши су такође имали присталица и у Савезу келнерских радника, где су, анархистима веома блиски, Јован Стојановић и Сава Девурић били ватрени поборници директне акције и анархистичких метода.

Неколико месеци пре објављивања чланка *Вредност радничких штрајкова* Дивац је покушао да у пракси примени „револуционарно насиље“, тј. да убеди раднике да на употребу силе од стране власти треба да одговоре на исти начин. У сукобу радника и комита 31. марта 1906. године (на Велики петак) Дивац је активно учествовао, подстицао раднике на тучу, па се изгледа чак и револвером обрачунавао са комитама. Због тога је оптужен, али је пребегао у Земун, одакле је на захтев српских власти враћен, па му је суђено.⁴¹³ Без обзира на овакав завршетак примене „револуционарног насиља“ Дивац је и даље остао приврженик директне акције, коју је по радничким зборовима и конференцијама ревносно пропагирао. Крајем јануара 1907. по Одлуци Главне партијске управе држао је предавања радницима на Чукарици, а убрзо после тога избио је штрајк у Фабрици шећера.⁴¹⁴ Одлуци штрајкаша да се обрачунају физички са војском и жандармеријом, поред анархиста, кумовали су и директаши, па се овај сукоб завршио крвопролићем.⁴¹⁵

И поред пропасте чукаричког штрајка и најоштрије осуде директашких метода, Дивац је 1907. године уживао велику популарност код радника укључујући и чланове Партије, у првом реду због свог борбеног расположења и залагања за директне акције, које је по њему требало да радницима донесу непосредне користи. На скупштини београдских партијских организација 13. маја 1907. Дивац је изабран за делегата за Пети партијски конгрес највећим бројем гласова. По броју гласова за њим су остали: Душан Поповић, Таса Милојевић и други.⁴¹⁶ Осим тога, Дивац је и даље био редовно делегат на конгресима Странке, па је конгресну трибину такође редовно користио за критику званичне линије Партије и за покушаје спровођења својих идеја.

Синдикалистичка опозиција учинила је половином 1908. године озбиљан покушај у Крагујевцу да у своје руке узме орган крагујевачке партијске организације *Радник*, да у партијској организацији

⁴¹³ *Радничке новине* су, истина, писале да је Дивац стигао на место догађаја тек по завршеном сукобу (*Радничке новине* 8. V 1906), али је на супрот томе Драгиша Лапчевић писмом обавештавао Туцовића да је „Дивац [...] држао некакав говор који је полиција на свој начин протумачила, оптужила га [...]“ и то пре доласка Лапчевића, који је дошавши на место догађаја затекао „5–6 хиљада радника, ван себе од разјарености и жандармерију готову да оспе плотун“. (Писмо Драгише Лапчевића Димитрију Туцовићу 6. IX 1906; АРПЈ, Р. бр. 17526). Власти су оптужиле Диваца, поред осталог, и за „два покушаја убиства хотичних без преомишљаја“, па је од Аустроугарских власти затражено његово извршење. Изручен је половином маја 1906. (АСРС, МУД, п.ф. 27–47/1906).

⁴¹⁴ А-ИРПС, ССДП, 65а, записник. Седница је одржана између 17. и 27. I 1907. Датум није наведен у записнику.

⁴¹⁵ Триша Кацлеровић изричито тврди да је Дивац агитовао за физички обрачун радника са војском (Т. Кацлеровић, и.и. LXI). На Шестом конгресу Српске социјалдемократске странке Дивац је критиковао партијску управу, што се није довољно заузела за чукарички штрајк, (*Записник са Петог конгреса Српске социјалдемократске странке*, РН 23. VI 1907).

⁴¹⁶ РН 17. V 1907.

и синдикалним пододборима заузме доминантне позиције. Иницијатор овог покушаја био је Сима Марковић, тада 20-годишњи студент. Моменат за извођење овог покушаја био је добро одабран. Триша Кацлеровић, главни уредник *Радника*, изабран је за посланика на парламентарним изборима 18. маја 1908, па је већи део времена морао да проводи у Београду. Остао је и даље главни уредник *Радника*, али је лист због његовог честог одсуствовања почео излазити петнаестодневно уместо десетодневно.⁴¹⁷ Тиме је редакција листа знатно ослабљена, па је Сима Марковић искористио необазривост и недовољно социјалистичко образовање осталих чланова редакционог одбора и почео да објављује чланке у којима је пропагирао револуционарни синдикализам.

Први такав чланак објављен је у броју од 26. јула 1908. године. Чланак носи наслов *У чему је значај и снага синдиката?* и написан је у духу раније изложених погледа Симе Марковића и Недељка Дивца. Следећа три броја *Радника* редовно су објављивала чланке у истом духу. Већ први чланак изазвао је реакцију *Радничких новина*, чији је главни уредник у то време био Димитрије Туцовић, а на ово је, наравно, одговором реаговао *Радник*, тако да су сви каснији написи у ствари полемика *Радничких новина* са *Радником*, што је била спољна манифестација сукоба.

Чланак *У чему је значај и снага синдиката?* *Радничке новине* реаговале су чланком *Кукавичино јајце*, у коме се Марковићу у првом реду замера што је чланак, који је написао и из Ниша послао редакцији *Радника* Драгиша Лапчевић, изменио, убацивши у њега „неке своје анархосиндикалистичке мисли“. То је окарактерисано као поступак којим се „у социјалистичко гњездо [...] потурају [...] кукавичина јајца“. У исто време скреће се пажња редакцији *Радника*, „а нарочито Месној партијској организацији“ да су чланци такве садржине у једном партијском органу и такви поступци чланкописца недопустиви.⁴¹⁸ *Радник* је одговорио у броју од 6. августа 1908. чланком у коме је писање *Радничких новина* назвао испадом. Редакциони одбор *Радника* солидарисао се са садржином чланка *У чему је значај и снага синдиката?* изјавивши да је „чланак чисто социјалистички, марксистички па је тако и пуштен“. Посебно је замерано редакцији *Радничких новина* због тврђења да је Марковићев чланак у ствари измењени Лапчевићев чланак. *Радник* је тврдио да Лапчевић није аутор чланка и та тврдња је, по свој прилици, одговарала истини.⁴¹⁹ *Радничке новине* су после овога оставиле питање ауторства чланка и наставиле са полемиком критикуюћи директашко-синдикалистичку садржину чланка у *Раднику*. *Радник* је редовно одговарао и полемика је достигла врхунац половином августа 1908. године. Покушај Трише Кацлеровића да рашчисти ситуацију у Крагујевцу није успео, па је поднео оставку на функцију главног уредника 13. августа 1908.⁴²⁰

Оставка Трише Кацлеровића и заоштравање полемике између редакција *Радника* и *Радничких новина* покренули су на акцију и Главну партијску управу. Расправљајући о ситуацији у Крагујевцу Главна партијска управа је 18. августа 1908. одлучила „да секретар Партије

⁴¹⁷ *Радник* 7. и 21. VI 1908.

⁴¹⁸ РН 29. VII 1908.

⁴¹⁹ Лапчевић је најпре тврдио да је то његов измењен чланак. „То смо тврдили, јер смо то обавештење добили од самог друга Лапчевића“, (Не мења ствар, РН 2. VIII 1908) али је касније повукао мишљење. У писму Димитрију Туцовићу из Ниша 31. VII 1908. Лапчевић није више тако сигуран: „Сима Марковић ми је писао да оно није мој чланак, већ његов [...] Уосталом било како било, било да је преправио мој чланак, било да је његов, оно је нелојалност.“ (А-ИРПС, ЗДТ, 141).

⁴²⁰ А-ИРПС, Записник, седница од 18. VIII 1908; *Радник* 16. VIII 1908.

пише Месној партијској организацији у Крагујевац и да им скрене пажњу на незгодне последице оваквог рада, какав је почео у радничком покрету тамо“.⁴²¹ То је било само релативно благо упозорење, али на писмо, које је Туцовић упутио у Крагујевац, Главна партијска управа није добила одговор од крагујевачке партијске организације. Туцовић је о томе реферисао на седници Главне партијске управе 25. августа 1908, нагласивши да *Радник* и даље пише против Партије. Овога пута решење је било оштрије: „Очекује се од тамошње организације и другога да стану на пут досадашњем начину писања, како не би морала сама Партијска управа то чинити.“ Поред тога решено је да се ова одлука објави у *Радничким новинама*.⁴²² Четири дана касније Туцовић поново реферише на седници Главне партијске управе о истој ствари, али настоји да се ситуација не драматизује. Није се сложио са предлогом Луке Павићевића, који је тражио да Туцовић оде у Крагујевац и на заједничкој седници Месног синдикалног већа и Партијске организације рашчисти ствари, и ликвидира синдикалистичку опозицију. Туцовић је хладнокрвно закључио да овај напад директаша није опасан, јер је у питању само једно место и једна организација у унутрашњости, па је усвојен његов предлог да се сачекају резултати ванредне скупштине Месне партијске организације у Крагујевцу.⁴²³

Туцовић је и овога пута одлично оценио ситуацију и закључио да је боље да се сукоб реши тамо где је и настао — у Партијској организацији у Крагујевцу. Главна партијска управа би искористила своја Статутом предвиђена права тек у случају да се скупштина крагујевачке Партијске организације солидарише са својом управом и редакционим одбором *Радника*. Оценивши да до тога неће доћи, Туцовић је одбио преурањену интервенцију Главне партијске управе и тиме лишио директаше могућности да одлуку о смењивању редакције *Радника* нападају као самовољу Главне партијске управе. Развој догађаја оправдао је овакав став. Ванредна скупштина крагујевачке Партијске организације, одржана 4. септембра 1908, после дуге и бурне дискусије која је трајала две вечери, донела је одлуку да се смени редакција *Радника*. Увређена управа Месне организације поднела је оставку, па је на истој скупштини изабрана нова. Председник Месне организације постао је Триша Кацлеровић, који је изабран и за главног уредника *Радника*, а у управу Месне организације и редакцију *Радника* изабрани су нови људи.⁴²⁴ Извештавајући о одлукама ванредне скупштине, Триша Кацлеровић је тражио да у Крагујевац дође изасланик Главне партијске управе, али је Главна партијска управа, сматрајући да је сукоб ликвидирањем, одлазак изасланика одложила.⁴²⁵

⁴²¹ А-ИРПС, ССДП, 65а, Записник, седница од 18. VIII 1908.

⁴²² Исто.

⁴²³ Туцовић је на овој седници рекао да „директаши развијају агитацију против њега, изнесећи стално како он заводи диктатуру“, али он „преко свега тога може да пређе“. (Исто, седница 29. VIII 1908). Нешто раније писао је Драгиши Лапчевићу да писање директаша у *Раднику* и полемика *Радничке новине* — *Радник* не утичу на раднике у Београду. „Наши су је (полемику Р.Ј.) у Београду врло трезвено и хладнокрвно примили и то ме радује) Писмо Димитрија Туцовића Драгиши Лапчевићу, 11. VIII 1908, својина Властимира Лапчевића). Лапчевић му је то исто јављао из Ниша: „Полемика са ‘Радником’ овде је примљена савршено ладно и мирно. Свега ме је један упитао о тој ствари.“ Лапчевић поново истиче своје мишљење да је револуционарна оријентација покрета довољна да угуши све девијације: „Сви покушаји да се у покрет унесе нешто друго, а не оно што је осветљано у Јеванђељу Марксизма, неће успети. Ортодоксија је чврста и непоколебљива. Лудорије морају остати лудорије.“ (Писмо Драгише Лапчевића Димитрију Туцовићу 13. VIII 1908. — АРПЈ, р. бр. 21).

⁴²⁴ РН 9. IX 1908; *Радник*, 12. IX 1908.

⁴²⁵ А-ИРПС, ССДП 65а, записник, седница од 6. IX 1908.

Тиме је осујећен покушај директаша да радничке организације у Крагујевцу усмере у правцу револуционарног синдикализма. Иницијатор овог напада Сима Марковића дошао је у Београд и два месеца касније постао члан Партије. Његова синдикалистичка делатност у Крагујевцу није била препрека за улазак у Партију, јер је Туцовић сматрао да је у Партији место свима „који су се колико толико уздигли до самосталног расуђивања“ о улози и задацима организованог радничког покрета.

Много озбиљније Туцовић је схватио и неупоредиво оштрије реаговао на нови испуст директаша у Београду почетком 1909. године. Тај нови покушај узбуркао је све водеће форуме Партије и синдиката, јер се са директашима овог пута солидарисао и Главни раднички савез у лицу свога председника Луке Павићевића.

У споразуму са предузимачима власти су дозвољавале да се на приватним радовима употребљавају робијаша као радна снага, услед чега су многи радници остајали без посла. Поводом тога су Главни раднички савез и Савез кројачких радника сазвали збор београдских радника, чијим би се протестом извршио притисак на владу да такву праксу прекине. Збор је одржан 11. јануара 1909. и на њему су реферисали Лука Павићевић испред Главног радничког савеза и Влајко Мартиновић, председник Савеза кројачких радника. Мартиновић је искористио узбуђене духове и уз сагласност Луке Павићевића предложио збору резолуцију у којој се, поред протеста, влади постављао ултиматум да прекине са употребом „робијаша на пословима које треба да раде слободни радници“, а у противном збор налаже управама Главног радничког савеза и Српске социјалдемократске странке да донесу решење о мерама које треба употребити у циљу постизања успеха „изјављујући готовост, ако потреба буде изискивала и на одрицање дужности према држави, као: „плаћања порезе и служење у војсци“. Без успеха је интервенисао Туцовић. Збор је прихватио ову резолуцију и тиме одобрио анархистичку тактику одрицања обавеза према држави.⁴²⁶

Ситуација је заиста захтевала брзу интервенцију, јер је ауторитет Главног радничког савеза стајао иза резолуције о одрицању обавеза држави, а то се могло схватити као званична линија. Запретила је опасност да радничке организације широм земље прихвате овакву тактику, што би цео покрет, који се после двогодишње кризе почео стабилизovati, гурнуло у авантуристичке сукобе са државом, а у том сукобу организовани раднички покрет био би неупоредиво слабија страна.

Туцовић је реаговао муњевито. Већ следећег дана сазвао је заједночку седницу Главне партијске управе и Главног радничког савеза, која је расправљала искључиво о „неуспеху јучерашњег збора“. У свом излагању Туцовић је одбацио свако тактизирање. Није убедљиво ни теоретисао, већ само констатовао чињенице и захтевао доношење одговарајуће одлуке. „Представници синдикалног покрета, јучерашњи говорници, нису се држали социјалистички, већ анархистички“, немилосрдно је констатовао Туцовић, а усвојену резолуцију оквалификовао као „кулминацију анархистичке тактике“. Одрицање плаћања пореза и војне обавезе нису начини на који се пролетаријат може да бори, јер нема у својим рукама ни капитал ни власт. На тај начин може да се бори буржоазија, јер је капитал у њеним рукама. „У времену монопола, царина и осталих посредних пореза, не може радник

⁴²⁶ РН 10. и 15. I 1909. — Туцовић је на седници Главне партијске управе изјавио да није ни имао намеру да говори на збору, али је ипак говорио „због опасности“ која се појавила (А-ИРПС, ССДП 65а, записник, заједничка седница Главне партијске управе и Главног радничког савеза од 12. I 1909. год.).

одрећи плаћање пореза и то извести, сем да гладује и да уопште не живи.“ Пребацујући „друговима из Главног радничког савеза“ да су узурпирали политичку функцију — борбу с државом што „је првенствено и једино дужност Партије“, Туцовић је одлучно захтевао: „Морамо одлучити о односима Главне партијске управе и Главног радничког савеза, јер у томе влада пометња“. Констатујући да је тактику класне борбе „социјалдемократија једина способна да израђује“ и да то чини „на својим интернационалним конгресима“, Туцовић је упозоравао да је маса склона анархизму и да је треба усмерити правим путем. Реално оцењујући снагу организованог радничког покрета у Србији истицао је своју основну мисао: „Наш покрет још не може да буде бујан и силан, јер му прилике не допуштају, али може и мора бити сконцентрисан и бистар — чист.“⁴²⁷

Лука Павићевић се бранио како је знао и умео. Признајући да је „истакнуто питање политичко“ додавао је да је „у најтежној вези са интересима синдикалног покрета“. Главни раднички савез је сматрао да има права „сопственом борбом и тактиком да натера министра правде да тргне наредбу о раду у робијашницама“. Одбијао је приговоре да је „склон анархизму“, али је признавао да не зна „докле је делокруг Главног радничког савеза, а одакле почиње надлежност Партије“. Туцовићу је пребацивао да је кумовао неуспеху збора зато што „није пристао на компромис („попуштање“)⁴²⁸, а целу седницу окарактерисао је као суђење Главног радничког савезу. На Туцовићево предлог о начину утврђивања односа између Главне партијске управе и Главног радничког савеза одговорио је да се „овим предлогом хоће да шпренгује Главни раднички савез који по томе неће моћи да предузима никакав рад већег обима“. У дискусију се умешао и Душан Поповић прихватајући без резерве Туцовићево гледиште. Усамљени Лука Павићевић није могао да се супротстави необоривим аргументима, па је на овој заједничкој седници донето решење које регулише односе између Главне партијске управе и Главног радничког савеза. По том решењу: „за све акције које [. . .] покрет има да предузима на пољу политичке борбе, Партија пролетаријата, социјална демократија, има да прими вођство и одређује тактику. Кад год је потребно да се та акција организује уз припомоћ обе врсте акција, економских и политичких, Главна партијска управа дужна је споразумевати се са Главним радничким савезом“.⁴²⁹

Овим је спором питање решено у врховним руководећим форумима, а *Радничке новине* су преузеле да то расправе пред широким аудиторијумом организованих радника. Непосредно после ове заједничке седнице *Радничке новине* су објавиле у два наставка чланак *Одрицање обавеза држави*, који је највероватније потекао испод британског пера Димитрија Туцовића. Излажући оштрој критици поступак којим се на једном збору расправљало о тактици покрета, јер је то ствар конгреса, чланак указује на забуну која мора настати код радника, и то утолико пре што је предлог о одрицању обавеза држави „нашао нажалост много присталица на збору.“ Анализом могућности спровођења наведене резолуције у дело аутор чланка закључује да пореску обавезу може одрећи само она класа која држи у својим ру-

⁴²⁷ „Неслагања, пак, у мислима на јучерашњем збору, показују да социјалдистичка тактика није позната многимима који би је требало да знају“, пребацивао је Туцовићу Луки Павићевићу (А-ИРПС, ССДП 65а, записник, седница 12. I 1909).

⁴²⁸ „Не може се правити компромис између социјализма и анархизма“, оштро му је одговорио Туцовић. „Када се зна да је резолуција потпуно неизводљива, зар није деморализација истицати претњу као средство које успева.“ (Исто).

⁴²⁹ А-ИРПС, ССДП 65а, записник, седница 12. 8 1909.

кама привредни живот и присваја производе рада. То може само буржоазија, а пролетаријат, који сноси велике терете државе у посредном порезу на предмете за потрошњу не може одрећи ову обавезу, а да се не одрекне „јела, пића, кретања, живота итд.“⁴³⁰ Одрицање војне обавезе значи „наше људе [...] упутити у сукоб са целим државним владајућим апаратом који ће их безобзирно као инсекте скршити“. Међутим, одрицање војне обавезе у принципу се не одбацује и дозвољава се, сасвим исправно, само у заоштреним револуционарним ситуацијама. „Одрицање војне обавезе може ући у обзир само у револуционарним добима, као војнички штрајк, који би био праћен генералним штрајком и општом побуном [...]“⁴³¹ Аутор закључује да се тактика не одређује према вољи и личним особинама људи, већ према „материјалним погодбама и тенденцијама друштвеног развика“⁴³².

Правовременим реаговањем, марксистичком анализом и оценом захтева у наведеној резолуцији и, на крају, усвојеним решењем на заједничкој седници Главне партијске управе и Главног радничког савеза спречене су могуће штетне последице овог директашког напада. Покушај Симе Марковића да у пракси оствари синдикализам у радничком покрету у Крагујевцу и усвајање Мартиновићевих ултралевичарских предлога на збору у Београду представљају два најопаснија налета синдикалистичке опозиције у историји Српске социјалистичке партије, па су због тога изазвали и најоштрију осуду од стране Главне партијске управе. Остали покушаји пролазили су незапажени и најчешће незабележени, али су сви, укључујући и два најопаснија, остајали без штетних последица захваљујући револуционарној опредељености Српске социјалдемократске партије, познавању револуционарне теорије марксизма од стране Димитрија Туцовића и његовој неоспорној способности да ту револуционарну теорију примењује у пракси, изводећи у свакој ситуацији најправилније закључке за даљу акцију.

Иако су покушаји попут ова два били ретки, то не значи да је синдикалистичка опозиција мировала. Напротив, она је била стално присутан фактор у радничком покрету и на свим значајнијим скуповима покушавала је да, приликом доношења одлука, протури своје формулације. Истакнути директаши, делегати на партијским и синдикалним конгресима, редовно су користили конгресну трибину за критику тактике и организационих принципа Партије и Главног радничког савеза. Како су као опозициона групација били малобројни, па се преко њихових критика најчешће прелазило, често су обједињавали своје напоре са припадницима десне опозиције, који су из сасвим супротних побуда подносили исте предлоге и заступали исте ставове. Најизразитији пример њиховог заједничког иступања је акција целокупне опозиције за доношење новог Статута Партије 1908. године и заједнички предлози за измену пројекта Статута, које је поднела Београдска партијска организација „Врачар“. Тај предлог за измену пројекта Статута, који је требало да на Шестом конгресу Партије брани делегација састављена од најистакнутијих припадника обе опозиционе струје⁴³³, био је усмерен на преношење овлашћења Главне партијске управе на месне партијске организације, дакле, на повећању аутономију партијских организација. Између осталог, Главној партијској управи, по овом предлогу, одузима се право да даје дозволе за покретање партијских листова, а дозвољава се појединим

⁴³⁰ Одрицање обавеза држави, РН 15. I 1909.

⁴³¹ Исто.

⁴³² Исто, 17. I 1909.

⁴³³ Вид. нап. 264.

члановима Партије да покрећу приватне листове, које Главна партијска управа не може да забрани, чак и ако би „писање у тим листовима очито ишло на штету покрета“. У том случају Главној партијској управи дозвољава се само право предузимања мера „да се штетно дејство таквог писања паралише“.⁴³⁴

Заједнички интереси обједињавали су акцију обе опозиционе струје, јер су и једнима и другима чврста централистичка организација Партије, велика овлашћења Главне партијске управе и строге дисциплинске мере били непремостива препрека за развијање акције, коју би, разуме се, свака опозициона групација водила на свој начин.

Пошто је на интервенцију Димитрија Туцовића Шести конгрес Српске социјалдемократске странке, одржан 13. до 15. априла 1908. у Београду, одложио усвајање Статута за годину дана⁴³⁵, ова заједничка акција опозиције доживела је неуспех, али су остала њена настојања да се у нови пројекат унесу одредбе, које би опозицији омогућиле већу слободу акције. Приликом дискусије и усвајања Статута Партије на Седмом конгресу 1909. опет су заједно са истим предлозима иступали и представници десне — реформистичке и леве — синдикалистичке опозиционе струје. Предмет напада био је члан 2. новог Статута, који је регулисао питање чланства. По том члану Статута, члан Партије може бити свако ко „усваја програм, статут и тактику Партије“. Опозицији је нарочито сметао трећи услов, па је свим силама настојала да се из текста избаци реч тактика, сматрајући да је тај „појам растељив и неодређен“ и да се о њему „могу имати разнолика мишљења“ (Живота Ђурковић), или пак „да та одредба може дати могућности за гоњење другова који би се у схватању ствари размимоилазили“ (Недељко Дивац).⁴³⁶ Њима су се придружили и други припадници опозиције, али је члан 2. усвојен по пројекту на интервенцију Димитрија Туцовића и Драгише Лапчевића. Туцовић је у сажетој речи објаснио да неспоразуми долазе због тога што се под тактиком погрешно подразумева „оно што је у ствари „примена тактике“, а Драгиша Лапчевић је истакао да признавање једне тактике не искључује „слободу мишљења, ни слободу дискусије, ни толерантност“, већ не само што то све допушта, него и захтева.⁴³⁷ Дивац и Ђурковић су поново иступили приликом усвајања члана 10. Тражили су потпуну аутономију месних партијских организација у вези са пријемом чланова у Партију. Опет су интервенисали Туцовић и Лапчевић, па је и овај члан примљен по предлогу, истина са великим бројем гласова против.⁴³⁸ Директаши су и на Осмом конгресу иступали против предлога о једној централној инстанци. Васа Кнежевић је у дискусији рекао да партијски конгрес „није надлежан да решава о том питању“, а Влајко Мартиновић се залагао да ствари остану онакве „као и до сада што су биле“.⁴³⁹

Потом и коначан пораз синдикалистичка опозиција доживела је на Деветом конгресу Српске социјалдемократске партије 1911. године. На том Конгресу Туцовић је у својој уводној речи констатовао да је Партија „у току прошле године показала знатне, сјајне и трајне

⁴³⁴ Предлози организације „Врачар“, РН 5. IV 1908.

⁴³⁵ Одлуке Шестог конгреса Српске социјалдемократске странке, РН 22. IV 1908.

⁴³⁶ Записник са Седмог конгреса Српске социјалдемократске партије, 26. V 1909.

⁴³⁷ Исто.

⁴³⁸ Однос гласова за и против усвајања чл. 10 био је 45 : 32. (Записник са Седмог конгреса, РН 28. V 1909).

⁴³⁹ Записник са Осмог конгреса Српске социјалдемократске партије, РН 29. VI 1910.

тековине у свима правцима“. Прецизирајући ову констатацију Туцовић је навео у чему се састоје ти успеси: покретање *Радничких новина* сваки дан, куповање Народног социјалистичког дома, сређивање финансија Партије, јачање утицаја Социјалдемократске партије у масама, успешно окончана борба за доношење Закона о радњама, успешно спроведена акција маса у борби за опште право гласа и бројни пораст чланова Српске социјалдемократске партије. Излажући те успехе Туцовић је истицао да су они пре свега резултат правилне оријентације Српске социјалдемократске партије од дана њеног оснивања и да су потврда „правилне тактике и акције наше Партије“.⁴⁴⁰ То су били заиста сјајни успеси, највећи у историји Српске социјалдемократске партије. То је било златно доба српске социјалдемократије.

Директаши су напали на целом фронту. Васа Кнежевић је оптуживао Главну партијску управу за диктатуру, наводећи да се „анатемису [...] као анархисти или синдикалисти, противници Партије“, сви они који критикују рад Главне партијске управе. Куповину Народног социјалистичког дома и покретање часописа *Борба* огласио је самовољним актима Главне партијске управе, која је морала за то тражити сагласност партијског и синдикалног већа у Београду. На крају је оспорио Туцовићеву констатацију о великим успесима, истакавши „да је најмања пажња посвећена на најважнију страну“, јер у Партији има више сељака него најамних радника, пролетера.⁴⁴¹ Влајко Мартиновић се придружио Кнежевићу,⁴⁴² али је најкомплетнију критику упутио Недељко Дивац. Покушавајући да умањи улогу Партије у постизању истакнутих успеха, констатовао је да су ти успеси пре свега резултат повољних прилика. Бројни пораст чланства је резултат примања сељака у Партију, а то мења њену структуру, па „можемо доживети судбину Италије“, јер је „тешко изменити психологију и идеологију чланова сеоских организација“. Као и Васа Кнежевић, оптуживао је Туцовића и Главну партијску управу за нетолеранцију према онима који се не слажу са радом Главне партијске управе. Цело његово излагање било је усмерено на то да се у очима делегата вредност партијских организација и улога Партије сведу на што мању меру.⁴⁴³

Туцовић је пустио све противнике да кажу своје мишљење, а онда је у опширној речи оборио све њихове приговоре и показао прави смисао њихове критике. Констатујући да се критика не односи на рад Партије „већ на саму вредност Партије“, Туцовић је истицао да „између нас и једне групе другова постоји битна разлика у мишљењу о вредности партијских акција“. Директаши не улазе у Партију да је снаже, већ да чувају синдикате „од неке уображене опасности од Партије“. Синдикална акција је само део акција социјалне демократије. Одбацујући демагошке фразе директора о синдикатима као јединим организацијама најамних радника Туцовић је смело упутио Конгресу значајне речи: „Напротив ласкањима најамном раднику, ја изјављујем да за мене није идол пролетер, већ социјалдемократски пролетаријат који се под заставом социјалне демократије бори против буржоаског друштва. За мене су сви једнаки који се боре у редовима социјалне демократије и за њен крајњи циљ.“ У даљем излагању Туцовић је одредио право место синдикалистичке опозиције: „Другови са којима полемисhem нису синдикалисти, јер ваљда не би били чланови Партије [...] али они потцењују вредност партијских акција [...] Њихово гледиште је

⁴⁴⁰ *Записник са Деветог конгреса Српске социјалдемократске партије*, РН 7. VI 1911.

⁴⁴¹ Исто.

⁴⁴² Исто.

⁴⁴³ Исто 8. VI 1911.

не само нетачно него и штетно по покрет.“ Илуструјући све ово примерима Туцовић је навео захтеве за аутономијом синдиката и партијских организација „а та аутономија би за 24 сата упропастила читав покрет“.⁴⁴⁴ Притешњен Туцовићевим аргументима и критиком од стране других делегата Недељко Дивац је морао да се повуче изјавивши да није имао намеру да „омаловажава људе и Главну партијску управу, већ да укаже на извесне погрешке, којих има сваки човек“. Туцовић је ову изјаву прихватио рекавши да она задовољава „и њега и цео конгрес“.

Резолуцију о усвајању извештаја Главне партијске управе поднео је Лаза Стефановић. Том резолуцијом се манифестује пуна сагласност са „принципијелним правцем партијске делатности“ и налаже да се тај правац и даље учвршћује. Гласало се поименично, па је извештај са резолуцијом усвојен са једним јединим гласом против.⁴⁴⁵

Обрачун са схватањима и поступцима синдикалистичке опозиције овим је окончан потпуном победом. Управо од Деветог конгреса синдикалистичка опозиција је све мање активна као унутарпартијска опозициона струја, да би на крају неки њени представници касније пришли ванпартијској групи народних социјалиста.

Још једном су директаши покушали да негирају вредност партијских организација, и то баш на питању примене директних акција. На Ванредном конгресу Српске социјалдемократске партије 1912. године поводом реферата Павла Павловића о изменама Закона о радњама развила се опширна дискусија. Павле Павловић је предложио да се, на настојања владе да се неке одредбе Закона о радњама измене на штету радника, одговори најоштријим мерама укључујући и штрајк маса.⁴⁴⁶

Против предлога о штрајку маса устали су баш директаши. Влајко Мартиновић, Васа Кнежевић, Казимир Чапља и Станимир Васић су доказивали да за генерални штрајк у Србији нема услова да Партија није у стању да га успешно изведе.⁴⁴⁷ Оштро је одговорио сваком појединачно Павле Павловић, показавши прави смисао ових, на први поглед, чудноватих ставова директаша. Павловић је држање директаша окарактерисао као срачунато на то „да се онемогући уношење револуционарне садржине у једну партијску акцију“, па због тога и настаје такав привидан парадокс да је он за, а директаши против директне акције.⁴⁴⁸ То је био последњи покушај директаша, покушај који их је потпуно компромитовао, јер су устали против онога што су до тада бучно пропагирани и захтевали. Конгрес је прихватио реферат Павла Павловића и усвојио предлог о штрајку маса као средство борбе против напада владе и буржоазије на Закон о радњама.⁴⁴⁹ После овога синдикалистичка опозиција више не постоји као унутарпартијска опозициона струја, директаши се разилазе и током времена постају или ренегати (Дивац) или они, до краја одани борби радничке класе, касније прилазе Комунистичкој партији (Сима Марковић).

Синдикалистичка унутарпартијска опозиција није постојала ни деловала као организована целина. То су били левичарски настројени

---

⁴⁴⁴ *Изабрани списи*, 79—81. — Насупрот Туцовићевој констатацији да директаши нису прави синдикалисти, јер су чланови партије, Благоје Брачинац их је оптуживао за везе са анархистима: „Кад се улази у партију треба радити за њу, а не постојано се борити против ње и ићи на анархистичке састанке. Не може се бити једном ногом у партији, а другом у анархизму.“ (*Записник са Деветог конгреса*, РН 8. VI 1911).

⁴⁴⁵ *Записник са Деветог конгреса*, РН 10. VI 1911.

⁴⁴⁶ Павле Павловић, *Закон о радњама*. Београд 1914, 32.

⁴⁴⁷ *Записник рада Ванредног партијског конгреса*, РН 9. и 10. II 1911.

⁴⁴⁸ Исто, 11. III 1911.

⁴⁴⁹ РН 11. III 1911.

чланови Партије, који су критиковали однос Социјалдемократске партије према директној акцији и залагали се за аутономију месних партијских организација. Заједнички ставови приближавали су их, па су деловали као опозициона струја од 1905. до 1912. године. Нестали су коначно онда када је Српска социјалдемократска партија јасно формулисала свој однос према штрајку маса као најизразитијем облику директне акције, усвојивши га као политички облик борбе радничке класе, као акцију маса већих размера коју организује и изводи Партија. Револуционарна садржина акција Српске социјалдемократске партије учинила је беспредметном критику синдикалиста, а тиме је и њихово постојање као опозиционе струје морало престати. Марксистичка идеолошка опредељеност, чврста организација и револуционарна садржина акција радничког покрета у Србији у процесу борбе за јединство Партије и покрета доживели су прави тријумф.

Борба против опозиционих струја — за стварање једне централне инстанце 1905—1911.

Време од оснивања Српске социјалдемократске странке до приближно краја 1905. године представља раздобље брзог успона и јачања Партије и радничког покрета у целини. У том периоду Партија је добила свој дефинитивни организациони и идејни лик, који је углавном задржала све до првог светског рата, дограђујући га и усавршавајући у процесу свога даљег развоја. Партија је из „нововремског“ сукоба изашла организационо и идеолошки јединствена, па се могао очекивати њен даљи успон и јачање њеног утицаја на масе. Развој Српске социјалдемократске странке у периоду 1906—1908. године, међутим, био је знатно успорен и Партија је у том раздобљу преживљавала кризу која је почетком 1908. године достигла свој врхунац. То време кризе манифестовало се као опадање броја чланова и сужење обима и значаја акција Српске социјалдемократске странке, а све је то праћено несугласицама и сукобима између појединих партијских првака. То су биле само последице, а узроци кризе, коју је Партија преживљавала у овом периоду, налазе се пре свега у значајним променама које је привредни и друштвени живот у Србији доживео баш у том периоду.

Царински рат између Србије и Аустро-Угарске 1906—1911. године, који је био последица настојања аустроугарског империјализма да себи обезбеди доминантне позиције на Балкану, довео је привреду Србије у тежак положај. Аустро-српски сукоб почео је 1906. године и баш 1907/8. године био је на врхунцу. Економска блокада, коју је Аустро-Угарска наметнула Србији, затворила је аустроугарске пијаце за робу из Србије, битно смањила увоз, а све то је тражило потпуну преоријентацију Српске трговине, што је неизбежно било праћено поремећајима у свим областима привреде. Битно смањен извоз пољопривредних производа резултирао је обарањем њихових цена, што је тешко погађало сељаке, код којих је потреба за новцем порасла баш у овом периоду због повећања државних намета. То је изазвало притицање радне снаге са села у вароши, обарало њену цену и повећавало незапосленост.⁴⁵⁰ Обиље радне снаге на тржишту давало је могућност послодавцима да смањују наднице, а на то су били присиљени јер је и њих привредна криза довела у тежак положај. Притицање радне снаге са села и отпуштање са посла радника у варошима стварало је армију незапослених, а све то скупа узето отежавало је борбу

⁴⁵⁰ Димитрије Ђорђевић, *Царински рат Аустроугарске и Србије 1906—1911*, Београд 1962, 673—674.

организованог радничког покрета за побољшање положаја радника, што је објективно водило слабљењу утицаја Партије на масе.

Буржоазија, угрожена, с једне стране, привредном кризом, а, с друге, притиском и захтевима радника, настоји да заштити своје интересе мењајући методе своје борбе против организованог радничког покрета. У почетку збуњена организованим иступањем радника и таласом организованих и неорганизованих штрајкова, у овој фази прибавља се и прелази из дефанзиве у офанзиву. Удруживање послодавца у циљу заједничке борбе против радничких захтева постаје омиљен метод, а све чешће се позива у помоћ и државна власт. Влада пак, и сама напрежући све своје снаге да се одржи у тешкој ситуацији изазваној почетком царинског рата и да нађе излаз из привредних тешкоћа земље, чини са своје стране све што може у циљу разбијања економске блокаде и омогућавања послодавцима да се одрже док се не преброде најтеже препреке. У том циљу влада неподељено стаје на страну буржоазије у њеној борби против организованог радничког покрета. Таква политика владе резултирала је једним расписом министра унутрашњих дела „свима полицијским властима“ којим су синдикати стављени под одредбе Закона о зборовима и удружењима, а одредбе овог Закона и одредбе Кривичног закона протумачене су тако да послодавцима омогућују ангажовање штрајкбрехера, а радницима онемогућују борбу против њих. Највећи део тога расписа усмерен је баш на смањивање слободе акција радника приликом штрајкова и омогућавање полицији да приликом штрајка интервенише по своме нахођењу.⁴⁵¹

У таквој ситуацији организовани раднички покрет неминовно је морао доживети и преживети кризу, која је била одраз опште кризе у земљи и условљена степеном класне свести радничких маса. Плиму одушевљења, изазвану оснивањем Српске социјалдемократске странке и Главног радничког савеза и уверењем да ће оснивање Партије и њена борба донети брзе и непосредне резултате, заменила је после извесног времена осека. Код доброг дела радника наступило је разочарање у Партију и њене методе борбе, јер су ти брзи успеси изостали, а положај радника постао је још тежи. Велики број незапослених и објективно тежак и несигуран положај запослених радника чинили су радничке масе у том периоду погодним објектом за агитацију анархиста и синдикалиста, а то је резултирало појачаном акцијом анархиста изван организованог радничког покрета и појавом директара синдикалиста унутар организованог покрета. Њихова агитација за директне акције које доносе брзе и непосредне користи радницима наилазила је на добар пријем код радника и у ово време долази до неколико сукоба са полицијом и војском који се завршавају крвопролићем. Сукоб радника са комитама крајем марта 1906. године, штрајк радника Фабрике шећера на Чукарици и штрајк рудара Вршке чуке 1907. године само су најкарактеристичнији примери успеха анархистичко-директашке агитације. Резултати ових сукоба, завршавани увек на штету радника, само су доприносили продубљивању кризе у радничком покрету, што је за последицу имало осипање чланова и слабљење организација. Душан Поповић је у једном писму Димитрију Туцовићу почетком априла 1908. године у неколико садржајних реченица дао праве узроке кризе у покрету из које у то време нико није могао да нађе прави излаз. „Наш пролетерски елеменат — писао је Поповић — живи претежним делом под социјалним и економским погодбама које су толико мизерне да га по његовом класном положају изједначају са лумпенпролетаријатом, а да, у сваком случају код

⁴⁵¹ Зборник закона и уредаба у краљевини Србији, књ. 61, Београд 1909, 276—279. — Распис су у целини објавиле и Радничке новине 24. VIII 1906, наравно, са опширним коментаром.

сваког човека из радног народа стварају сокачку идеологију.“ Такви радници масовно су ушли у покрет после оснивања Српске социјал-демократске странке и Главног радничког савеза, који нису имали ни кадровских ни других могућности да их преваспитају и усмере правим путем, па „уместо да се плива уз воду пустило се низ бујицу.“ То је довело до „тактике сокачких импровизација и ускачких препада која тако лепо одликује нашу партију у последње време“.⁴⁵²

Свој допринос стагнацији развоја Партије дала је и десна унутарпартијска опозициона струја, састављена претежно од интелектуалаца, који увиђајући апсурдност анархистичко-директашких метода, али не акцептирајући у потпуности ни марксистичку тактику Партије, излаз из кризе траже у проширењу агитације, на прикупљању бирача и обезбеђењу већег број одборничких и посланичких мандата, који ће кроз општине и Парламент изборити реформе у корист радника и тако постепено развијати владајућу капиталистичку класу. Премда никад није имала иоле озбиљнију подршку међу радницима, ова струја је настојањем да унесе измене у организацију и тактику Партије изазивала колебања, сумње и сукобе у врховима форумима Партије и покрета и на тај начин давала свој допринос продубљивању кризе.⁴⁵³

Стагнација у развоју Партије делом је била и резултат једнострано оријентисане агитације. Још у периоду борбе са „нововремском“ синдикалистичко-реформистичком опозицијом сви напори Главне партијске управе и управе Главног радничког савеза били су усмерени на агитацију по синдикатима, која је имала за циљ да одстрани утицај „нововремаца“, који су у неким синдикалним савезима постигли. Појачана агитација у синдикалним организацијама настављена је и после ликвидације „нововремаца“, а то је деловало на поједине радничке функционере да и несвесно формирају мишљење о првенственој потреби агитације по синдикатима. То је у извештају Главне партијске управе Трећем конгресу Српске социјалдемократске странке, одржаном 5. и 6. јуна 1905. године у Крагујевцу, констатовано и оцењено као једнострано деловање међу радницима.⁴⁵⁴ Без обзира на ову констатацију и закључак Трећег конгреса о потреби упоредног развоја и јачања Партије и синдиката, овако једнострана агитација по инерцији је настављена и даље, па је о томе расправљала и заједничка седница Главне партијске управе и Главног радничког савеза 5. септембра 1905. године. На тој седници Радован Драговић је констатовоао да је покрет „у застоју“, што је условљено једностраном агитацијом. Предложио је да се промени „начин агитације по синдикатима“ и да се не говори „само о економској већ што више и о политичкој борби“.⁴⁵⁵ Овај предлог је на седници усвојен, али се са ста-

⁴⁵² „Народ, онај римски плебс, хтео је одмах са улице да диктира држави и дошао је Велики петак, хтео је затим, што пре да осећа благодети социјалне револуције и — претрпели смо Чукарицу! Сад је осетио да му социјална демократија не може пружити на тањиру оно што он хоће, а то му се, богами отворено и оштро говори [...] и — настала је реакција“. (*Један историјски документ — писмо Душана Поповића Димитрију Туцовићу од 3. IV 1908.*, Душан Поповић, *Изабрани списи*, Београд 1951, 39).

⁴⁵³ О деловању десне опозиционе струје види поглавље о томе на стр. 85—111 овог текста и напомене од 210 до 304.

⁴⁵⁴ „Наша агитација имала је пре свега синдикални карактер. Оснивање подбора у унутрашњости, агитација да се већи део радника задобије за синдикате [...] ангажовали су ове године скоро сву снагу и Партијске управе и свих осталих другова. Тај рад уродио је добрим плодом, и није тешко видети знатне напретке радничког покрета у овој години. Али, ипак овај рад није без примедба. Он је пре свега једностран“. (ИА КПЈ III, 59).

⁴⁵⁵ А-ИРПС, ССДП 65а, Записник, седница 5. IX 1905.

ром праксом наставило, па се у извештају Главне партијске управе Четвртм конгресу, одржаном 2—4. априла 1906. године, понавља слична констатација: „Једна рђава страна код наших синдикално организованих другова јесте та што већина од њих мисли да је синдикална борба главна ствар, а политичка споредна.“ Оваква оријентација у агитацији настављена је и после 1906. године, а појачавала се јачањем синдикалистичке опозиционе струје, која је имала знатног утицаја у пет синдикалних савеза.

Поред свих ових отежавајућих околности Партија је у овом периоду преживљавала и кадровску кризу. Кратко време од оснивања Партије било је испуњено борбом против јаке „нововремске“ опозиције, која је ангажовала све снаге, па се о неком систематском васпитавању и изграђивању кадрова није могло ни мислити. Осим тога, Партија је 25. децембра 1905. године доживела један од најтежих губитака у свој историји. Тога дана умро је Радован Драговић, најјачи марксист у Србији свога доба, један од оснивача Српске социјалдемократске странке и творац њене марксистичке оријентације. Тежина тога губитка убрзо се осетила у пуној мери. Нешто раније умро је и Михаило Илић, први посланик Српске социјалдемократске странке, а Димитрије Туцовић баш у ово време најчешће није био ни у Београду, па није ни могао бити биран у партијске форуме. Смрт Радована Драговића и одсуствовање Димитрија Туцовића лишило је Партију двојице најбољих познавалаца марксизма, бораца који нису знали за препреке када је требало спровести неку партијску акцију, марксистичке оријентације Српске социјалдемократске странке. У Партији није било људи који су могли надокнадити њихово одсуство, па се то морало одмах осетити.

То су били узроци који су неизбежно морали изазвати стагнацију развоја Партије и дубоку унутарпартијску кризу, која ће трајати пуне три године. Објективно гледано, услови у којима је деловала Српска социјалдемократска странка у периоду од 1905. до 1908. године били су до те мере неповољни да су поступци партијских лидера морали бити баш онакви какви су били. На конгресима изабрани чланови Главне партијске управе најпре су покушавали нешто да учине, а када су резултати изостајали, настајала су трвења, да би се на крају све свело на дизање руку од свега, давање оставки на функције у Главној партијској управи и редакцији *Радничких новина* и беспомоћно посматрање са стране.⁴⁵⁶

Први наговештаји будуће унутарпартијске кризе могли су се уочити већ на Трећем конгресу Српске социјалдемократске странке јуна 1905. године. Приликом избора чланова Главне партијске управе и Контролне комисије изабрани функционери почели су један за другим да се одричу функција. Први потез повукао је Драгиша Лапчевић, који је одбио да се прихвати функције првог председника Главне партијске управе. За њим су следила одбијања још два члана Главне партијске управе и четири члана Контролне комисије. После расправе о разлозима због којих су уследила одбијања, Конгрес је на предлог Радована Драговића усвојио образложења Димитрија Туцовића и Лазе Јовиног, док је у вези са осталим прихватио Драговићеву обавезу

⁴⁵⁶ Душан Поповић је узрок оваквом понашању партијских функционера одлично дефинисао једном једином реченицом: „[...] изгледа ми да овој кризи има један дубљи узрок: критично морално стање људи који су на челу покрета јесте један неодржив рефлекс самога покрета.“ (*Један историјски докуменат, Изабрани списи*, 38).

да са изабраним „друговима повољно сврши ову ствар“.⁴⁵⁷ Драговић је још у току Конгреса на посебној конференцији успео да убеди остале чланове Главне партијске управе и Контролне комисије да своје оставке повуку, али је Лапчевић свој останак на функцији председника Главне партијске управе временски ограничио само на месец дана, тј. до парламентарних избора 10. августа 1905. године.⁴⁵⁸ Овакав резултат избора представљао је само привремено решење и било је сигурно да ће током мандатног периода доћи до поновних давања оставки. Ово су били први знаци предстојеће кризе, али су овакви поступци партијских лидера вукли своје корене још из недавног сукоба са „нововремском“ опозицијом, током којег су распаљене страсти, које ће за дуже време бити присутне у односима партијских функционера. Димитрије Туцовић је, са себи својственом способношћу да уочи прави узрок ствари и да то без устезања каже, још на Трећем конгресу констатовао да разлози који су наведени приликом одбијања функција (материјалне неприлике изабраних и сл.) нису прави узроци, али да су ставови оних који су одбили да се приме функција разумљиви. „Целокупна атмосфера и расположење у покрету чини да је разумљиво њихово држање данас“, закључио је Туцовић, али је упозорио Конгрес да не усвоји оставке, јер одсуствовање наведених функционера „створило би неизлазно стање и било би велики удар за покрет“.⁴⁵⁹

Да је одлука Трећег конгреса о оставкама била далеко од правог решења показало се убрзо. Свега 20 дана од завршетка Конгреса дошла је прва оставка, коју је поднео Никола Николић, други секретар Главне партијске управе. Оставка му је једногласно усвојена, али када је 4. јула 1905. године оставку поднео Драгиша Лапчевић, први председник, Главна партијска управа се дубље замислила и одлучила да о свему извести Контролну комисију. Ова оставку није уважила и тражила је од Лапчевића објашњење, на што је он у свом стилу одговорио „да је његова оставка довољно јасна, а чак и кад би била нејасна, свако објашњење је излишно“. Без обзира на одлуку Контролне комисије да му се оставка не усвоји Лапчевић је престао да долази на седнице Главне партијске управе и тиме оставио упражњено место првог председника. Оставке су следиле и даље, па су за непуну два месеца после Трећег конгреса четири од пет на Конгресу изабраних чланова Главне партијске управе поднели оставке. На својој функцији остао је само Радован Драговић као и два члана управе које је по Статуту изабрала Контролна комисија.⁴⁶⁰

У таквој ситуацији пропао је покушај Контролне комисије и преосталих чланова Главне партијске управе да сазову конференцију која би пресекала даље оставке и „на којој би се претресли и прегледали

⁴⁵⁷ Функција су се одрекли: Драгиша Лапчевић, први председник Главне партијске управе, Никола Николић, други секретар и Виљем Пипал, благајник. Од изабраних чланова Контролне комисије одбили су да прихвате функције: Димитрије Туцовић, Сава Ковачевић, Драгиша Ђурић и Лаза Јовин. Димитрије Туцовић је као своје разлоге навео да још није завршио студије и да ће крајем 1905. године морати да иде у војску, а Лаза Јовин је као свој разлог навео страном поданство. (*Записник са Трећег конгреса Српске социјалдемократске странке*, РН 10. VIII 1905.)

⁴⁵⁸ А-ИРПС, ССДП 65а, Записник, седница од 18. VII 1905, текст оставке Драгише Лапчевића.

⁴⁵⁹ *Записник са Трећег конгреса Српске социјалдемократске странке*, РН 10. VIII 1905.

⁴⁶⁰ А-ИРПС, ССДП, 65а, Записник, седнице од 25. VI, 18. VII, 22. VII, 25. VII, 3. VIII и 11. VIII 1905; *Извештај Контролне комисије III конгресу Српске социјалдемократске странке*, ИАКПЈ III, 76.

узроци који су довели до овог напуштања управе⁴⁶¹. Неуспех овог покушаја натерао је Контролну комисију да у складу са Статутом Странке изврши поуну упражњених места у Главној партијској управи. У саставу нове Главне партијске управе само је Радован Драговић био на Конгресу изабран, док су сви остали чланови изабрани од стране Контролне комисије. У новој Главној партијској управи представници су били Радован Драговић и Милан Стојановић, секретари Таса Милојевић и Негослав Илић, благајник Маринко Живковић и чланови Владимир Главинић и Лаза Петрови.⁴⁶² Међутим, ни чланови ове Партијске управе нису уредно долазили на седнице, па је Таса Милојевић тражио да Контролна комисија смени све оне који на седнице не долазе, а већ на идућој седници 26. септембра 1905. године поднео је оставку на функцију секретара Главне партијске управе. Извештена о овој оставци Контролна комисија је није усвојила са мотивацијом да за ту функцију не може да нађе погодну личност.⁴⁶³ Атмосфера на седницама Главне партијске управе често је била врло бурна, мишљења су се у толикој мери разилазила да се понекад нису могле доносити одлуке због поделе гласова. Да би се ово избегло, донета је одлука да се у случају поделе гласова усваја онај предлог за који је гласао председавајући седнице.⁴⁶⁴

Оставки није била поштеђена ни редакција *Радничких новина*, коју су сачињавали Радован Драговић, Драгиша Лапчевић, Веља Стојановић, Димитрије Туцовић и Таса Милојевић. Први је поднео оставку Веља Стојановић 18. јула 1905. године са мотивацијом да га остали чланови не обавештавају о материјалу који треба у лист да уђе, а убрзо је поднео оставку и Димитрије Туцовић, који је инсистирао да се у *Радничким новинама* објави зашто је престао бити сарадник листа, али је Главна партијска управа одлучила да се објашњење не штампа. Драгиша Лапчевић је оставку на чланство у редакционом одбору поднео истовремено са оставком на функцију у Главној партијској управи, па су *Радничке новине* донеле вест да је престао бити редактор, али да је и даље остао сарадник у листу.⁴⁶⁵ Радован Драговић је крајем септембра 1905. године такође поднео оставку на функцију главног уредника због болести, па је главни уредник постао Драгиша Лапчевић са платом од 150 динара, а Драговић је остао сарадник са платом од 100 динара месечно.⁴⁶⁶

Серија оставки изазвала је узнемиреност код партијског чланства, што је констатовано на седници Главне партијске управе од 29. августа 1905. године, па је донета одлука да се у *Радничким новинама* објави саопштење да су чланови Главне партијске управе који су дали оставке „остали у покрету активни као што су и раније били“⁴⁶⁷ Упркос томе, честе промене у Главној партијској управи и редакцији *Радничких новина* неминовно су се рефлектовале на цео покрет, па знаци опште несигурности постају све уочљивији. Продаја *Радничких новина* приметно је опала, па је Главна партијска управа у неколико наврата раправљала о начину на који би се лист финансијски обезбедио. На седници од 15. августа 1905. године усвојен је предлог да се установе агитационе маркике, чијом би се продајом обезбеђивао део

⁴⁶¹ Односи су били толико затегнути да се конференција није могла сазвати. „Но убрзо се показало да је то само лепа жеља, која се није могла и остварити.“ (*Извештај Контролне комисије Четвртог конгресу, ИА КПЈ III, 76—77*).

⁴⁶² А-ИРПС, ССДП 65а, Записник, седница од 11. VIII 1905.

⁴⁶³ Исто, седнице од 19. и 26. IX и 6. X 1905.

⁴⁶⁴ Исто, седница од 28. XI 1905.

⁴⁶⁵ Исто, седнице од 18, 22 и 25. VII 1905; РН 29. VII 1905.

⁴⁶⁶ А-ИРПС, ССДП 65а, Записник, седница од 26. IX 1905.

⁴⁶⁷ Исто, седница од 29. VIII 1905.

средстава, а на заједничкој седници Главне партијске управе и Контролне комисије 22. августа 1905. године решено је да се о тешком материјалном положају листа редовно пише у *Радничким новинама* и да се одржавају конференције „свију група и на њима агитује за лист“. Половином октобра Главна партијска управа је одлучила да се „у свима варошима сем Крагујевца приреде забаве са лутријом у корист *Радничких новина*, па је изабран и одбор за те забаве са Радованом Драговићем на челу.⁴⁶⁸ Ова акција, као и поштрен став према дужницима, уродили су плодом, па је у извештају Главне партијске управе Четвртом конгресу констатовано да су *Радничке новине* „на путу да обезбеде свој опстанак“, а неколико месеци раније, крајем децембра 1905. године, Главна партијска управа је, саслушавши извештај Тасе Милојевића о стању *Радничких новина*, усвојила његов предлог да од 1. јануара 1906. године лист излази три уместо два пута недељно.⁴⁶⁹ На истој седници за главног уредника изабран је Радован Драговић, а за главног сарадника Драгиша Лапчевић. Међутим, како је Радован Драговић само четири дана касније умро, за главног уредника изабран је Драгиша Лапчевић са платом од 180 динара месечно.⁴⁷⁰

Упркос веома нестабилној ситуацији у партијским руководећим форумима, која је стварала узнемиреност и у ширем чланству, Партија је у сарадњи са Главним радничким савезом успела крајем 1905. године да изведе масовне демонстрације против усвајања пројекта Закона о радњама, који је требало да буде усвојен у Парламенту. Опасност од усвајања овог пројекта, који је био веома неповољан по раднике, покренула је радничке масе широм земље на протестне зборове и демонстрације. Талас протестних акција имао је свој упечатљив и успешан завршетак у великој протестној демонстрацији београдских радника, која је под руководством Партије и Главног радничког савеза изведена у савршеном реду 20. новембра 1905. године. Ова акција радничке класе у Србији против реакционарног пројекта Закона о радњама била је значајан моменат у историји Српске социјалдемократије и представљала је један од значајних фактора који су спречили усвајање наведеног пројекта.⁴⁷¹ Међутим, ове демонстрације представљале су у исто време и последњи ехо оног полета и одушевљења из периода оснивања и успона Партије; уместо да буду увод у нове успехе, оне су биле бриљантна потврда дотадашњег развоја. Током следеће три године акције маса овог калибра изостале су, а покушај да се у сукобу са жандармеријом и војском постигну успеси приликом штрајкова завршавани су неуспесима, па је раднички покрет доживео неколико тешких пораза, што је само појачавало и она-

⁴⁶⁸ Исто, седнице од 15. и 22. VIII и 17. X 1905.

⁴⁶⁹ ИАКПЈ III, 75; А-ИРПС, ССДП 65а, Записник, седница од 21. XII 1905.

⁴⁷⁰ А-ИРПС, ССДП 65а, Записник, Ванредна седница на дан смрти Радована Драговића 25. XII 1905. и редовна седница од 2. I 1906.

⁴⁷¹ Опширно о овој значајној масовној акцији радничке класе у Србији вид.: Лазар Ивановић, *Акције радничке класе у Србији у вези са доношењем Закона о радњама 1905.*, *Токови револуције I*, Београд 1968, 249—273. — Успех ових демонстрација одушевио је и саму Главну партијску управу, која је у свом извештају IV конгресу Српске социјалдемократске странке констатовала баш у вези са овом акцијом да парламентарни облик борбе није „од превелике важности; напротив, наша права снага и моћ наше снаге ван парламента су“. (ИАКПЈ III, 73). То је била сјајна потврда да су темељи револуционарне марксистичке оријентације Српске социјалдемократске партије чврсти и да нису могли бити уништени чак ни у доба озбиљне унутарпартијске кризе.

ко дубоку кризу коју је преживљавала Српска социјалдемократска партија.

Година 1906. није донела никакво побољшање. Партија је у ову годину ушла без свог првог председника Радована Драговића, чијом је смрћу Главна партијска управа остала и без последњег на Конгресу изабраног члана. Упражњено место првог председника Контролна комисија није ни попуњавала до Конгреса, па је Главна партијска управа радила у окрњеном саставу. Поред тога, поједини чланови Главне партијске управе нередовно су долазили на седнице, па су ове редовно попуњаване члановима Контролне комисије „јер се [...] оне(седнице — РЈ), готово неби могле ни одржавати“.⁴⁷² Неки чланови Главне партијске управе и Контролне комисије занемаривали су не само дужности члана ових форума већ и основне дужности члана Партије. Таса Милојевић је на једној седници изнео да члан Главне партијске управе Лаза Петровић није платио члански улог за 4 месеца, а члан Контролне комисије Милан Станојевић за 6 месеци, па је на седници и решено да се опомену. Чак се тврдило да и Драгиша Лапчевић нередовно плаћа чланске улоге, те за њега плаћају други да не би дошао под удар одредаба Статута. Поводом овог случаја Таса Милојевић је дошао у сукоб са неким члановима Контролне комисије и на истој седници поднео је оставку. О њој се расправљало на седници Главне партијске управе 13. марта 1906. године, па му је уважена.⁴⁷³ Тако су у периоду између Трећег и Четвртог конгреса Српске социјалдемократске странке и Главна партијска управа и Контролна комисија у првом реду биле забављене саме собом, што се неизбежно морало негативно одразити на активност и развој Партије.

Кризу у Партији 1906. године појачавало је деловање десне опозиције која се груписала око часописа *Живот*, стварајући тако унутарпартијску опозициону струју, која је представљала сметњу нормализовању односа између функционера и сређивању прилика у Партији. Утицај групе око часописа *Живот* био је појачан чињеницом да су њени најистакнутији представници Драгиша Ђурић и Веља Стојановић тада били чланови Контролне комисије, а Веља Стојановић поред тога и њен председник Душан Поповић је целу десну опозицију назвао струјом „којој је на челу Драгиша Ђурић, група људи који према Партији играју улогу мародера, користећи се вазда за задовољење својих личних амбиција критичним моментима који у њој наступе и самим тим, прижељкујући и изазивајући, уколико могу, такве моменте“.⁴⁷⁴ То је била права тактика десне опозиционе струје: користити се „критичним моментима“ у циљу постизања успеха, а по потреби изазивати их и тако стварати у Партији нестабилну ситуацију, у којој би њихове замисли и тежње могле наћи што више присталица. Главна партијска управа се у свом извештају Четвртом конгресу странке огорчено жалила на поступке дра Драгише Ђурића приликом оп-

⁴⁷² „Контролна комисија [...] присуствовала је готово увек управним седницама и заједно са управом учествовала у свим партијским пословима. А у последње време попуњавала је управине седнице, јер се оне без Контролне комисије готово не би могле ни одржавати.“ (*Извештај Контролне комисије Четвртом конгресу Српске социјалдемократске странке*, ИАКПЈ III, 78).

⁴⁷³ А-ИРПС, ССДП 65а, Записник, седнице од 6. и 13. III 1906.

⁴⁷⁴ Душан Поповић, *Један историјски документ, Избрани списи*, 38.

штинских избора половином јануара 1906. године, када је одбио да се кандидује и тиме довео у питање целу кандидатску листу за Београд. То исто урадио је и Недељко Кошанин.⁴⁷⁵ Међутим, док Партијска управа у свом извештају осуђује овакав поступак, Контролна комисија га у своје извештају уопште и не помиње, иако иначе опширно износи оставке и неактивност чланова Главне партијске управе. Ставови десне опозиције, а посебно издавање и начин уређивања часописа *Живот*, изазвали су негодовање и отпоре већег дела партијских активиста још пре Четвртог конгреса Странке. Претконгресна атмосфера била је веома узбуркана и није обећавала ништа добро, што је навело Драгишу Лапчевића на веома песимистички закључак: „Конгрес ће бити буран и бесплодан, ако не и разоран. У нашим редовима врло мало памети има, а где је оскудица памети — свака се чуда могу дешавати. И агитација, и пуст каприц, и лудост, и пакост, и злоба — све се то измешало изамрсило, да ће се конгрески рад врло рђаво одазвати на целокупни покрет.“⁴⁷⁶ Лапчевић је у свом песимизму свакако претерао, али је стање у Партији непосредно пред одржавање Четвртог конгреса заиста упућивало на такав закључак.

И поред несугласица у руководећим партијским форумима које су имале негативне последице на развој и јачање Партије, и поред штетног деловања десне опозиције унутар Српске социјалдемократске партије и анархиста изван организованог радничког покрета, и поред тешке привредне и политичке ситуације у земљи, Партија је у периоду између Трећег и Четвртог конгреса, иако незнатно, ипак бројно ојачала. Према извештајима Главне партијске управе Трећем и Четвртог конгресу Странке, број чланова Партије у Београду порастао је од 300 на 500, док је број чланова у унутрашњости, који није био познат на Трећем конгресу 1905. године, почетком априла 1906. године износио 580.⁴⁷⁷ Партија је, дакле, после пуне три године деловања имала свега 1.080 чланова, што није била завидна цифра. Мали број чланова Партије резултат је пре свега једностране агитације која је форсирала синдикални облик организовања, а затим недовољног броја јаким партијским агитатора и активиста и релативно ниског нивоа класне свести радничке класе у Србији.

Недовољан прираштај чланова Партије и мали број гласова које је Партија добила на општинским изборима 1906. године навели су скупштину Месне партијске организације у Београду да донесе одлуку којом се, уместо једне партијске организације у Београду, формира више организација по квартовима, а ради координације установљава се Партијско веће у Београду, које сачињавају управе кварталних организација. Образовање кварталних партијских организација вероватно је допринело да број чланова Партије у Београду макар и незнатно порасте, јер је нови систем организовања приближио месне организације масама, учинио их оперативнијим, док је ранија једин-

⁴⁷⁵ Пошто по Закону председник општине је морао бити факултетски образован, а кметови су морали бити правници, одбијање Ђурића и Кошанина довело је Главну партијску управу у тешку ситуацију, јер је број факултетски образованих партијских активиста био веома мали. Због тога је за председника општине кандидован Аца Милинковић, који тада није био у Београду. (А-ИРПС, ССДП 65а, Записник, седнице од 14. и 28. IX 1905. и 2. I 1906.; *Извештај управе Српске социјалдемократске странке Четвртог конгресу*, ИАКПЈ III, 74).

⁴⁷⁶ Писмо Драгише Лапчевића Димитрију Туцовићу од 22. III 1906. — АРПЈ, р. бр. 6.

⁴⁷⁷ ИАКПЈ III, 58, 74.

ствена организација од 500 чланова била у великој мери гломазна и неподесна за чешће окупљање.⁴⁷⁸

У таквој ситуацији састао се у Београду почетком априла 1906. године Четврти конгрес Српске социјалдемократске странке. Дискусија на овом Конгресу била је прави одраз стања у Партији, у чијим је врховима владало тотално одсуство јединства, а личне зајевнице и размимоилажења као последица принципијелних неслагања биле су непремостива препрека заједничкој акцији. Припадници десне опозиционе струје око часописа *Живот*, углавном интелектуалци, настојали су да учврсте своје позиције доказујући да је часопис *Живот* неопходан ради „школовања радника у духу модерног социјализма“ и сугеришући делегатима на Конгресу да су баш они способни и позвани да то школовање спроводе.⁴⁷⁹ С друге стране, Триша Кацлеровић и Живко Топаловић осули су паљбу из свих оруђа на групу око *Живота*. Живко Топаловић је делатност десне опозиције оквалификовао као акцију за цепање покрета из које је произашла деоба на „ми“ и „ви“, а рад Партијске управе је окарактерисао као ход „странпутицом“, јер се бавила „расправом личних питања“, док се покрет развијао природним током. Још оштрије се окомио на десну опозицију Триша Кацлеровић, који је имао и неких личних обрачуна са Вељом Стојановићем, покретачем и уредником *Живота*.⁴⁸⁰ Целу десну опозицију Кацлеровић је окарактерисао као групу „штребера“, који „пишу у 'Животу' да би задовољили своје честољубље и своје увређене осећаје, а не да користе покрету“. Размимоилажење и неслагања у врховима Партије дефинисао је као сукоб између интелектуалаца који су створили „загушљиву атмосферу“. Дискусија о часопису *Живот* на Четвртом конгресу заиста је била сукоб интелектуалаца у коме су Живко Топаловић и Триша Кацлеровић нападали и саму самисао о покретању таквог часописа, а посебно његове редакторе, док су Драгиша Ђурић и Живота Ђурковић бранили позиције издавача часописа. Драгиша Лапчевић се у овој полемици држао по страни и све своје снаге усмерио на то да убеди делегате да његова оставка није резултат „личних расположења“, већ „због више мотива“, пребацујући Луки Павићевићу да је на његов предлог Контролна комисија Лапчевићеву и друге оставке формулисала као претпо-

⁴⁷⁸ Одлука о оснивању кварталних партијских организација донета је на скупштини одржаној 19. III 1906. (РН 25. II 1906). Правила кварталних организација објављена су у *Радничким новинама* 7. III 1906. године а Главна партијска управа ову одлуку оценила је као корак који ће допринети да кварталне партијске организације „буду у стању одговорити свом задатку у пуној мери“ (ИАКПЈ II, 74).

⁴⁷⁹ Ово су нарочито истицали у дискусији Драгиша Ђурић и Живота Ђурковић (РН 24. I и 6. VII 1906).

⁴⁸⁰ Контролна комисија, чији је председник био Веља Стојановић, донела је јула 1905. одлуку којом се редакција крагујевачког *Радника* опомиње због необјективног писања. (А-ИРПС, ССДП, 65а, Записник, седница од 3. VII 1905). Триша Кацлеровић је ову одлуку сматрао делом Веље Стојановића, па је на Четвртом конгресу оштро напао овај акт Контролне комисије апострофирајући Вељу Стојановића као творца опомене. Осећајући да његова критика може бити схваћена као лични обрачун, Кацлеровић је убеђивао делегате да његову „искрену реч“ не схвате као „личну мржњу, јер ја сам далеко од Београда, где се те личне зајевнице у нашем покрету развијају“. (*Записник са Четвртог конгреса Српске социјалдемократске странке*, РН 18. и 22. VII 1906).

стављање „личних расположења партијским интересима“⁴⁸¹. Радници-делегати или су се опредељивали према симпатијама, или су остајали неутрални између зараћених страна. Лука Павићевић је изразио расположење највећег броја делегата предлогом да Конгрес изабере у нову Партијску управу само раднике, и то оне „који нису предводници ни левичара ни десничара“, не зато што „социјалистичка интелигенција нема вредности за ваш покрет [...] већ из обзира према приликама у којима се сада наш покрет налази“⁴⁸².

Премда се о Павићевићевом предлогу није одлучивало, делегати су га прихватили као једино могуће решење у постојећој ситуацији. У нову Главну партијску управу изабрани су заиста само радници, и то они који се до тада нису декларисали ни као присталице десне опозиције око Драгише Ђурића и Веље Стојановића, ни као симпатизери левичара каквим су сви још од „нововременског“ сукоба сматрали Тришу Кацлеровића. Председници Главне партијске управе постали су Никола Величковић и Милан Стојановић, секретари Илија Милкић и Негослав Илић, а благајник Маринко Живковић.⁴⁸³ Контролна комисија је, држећи се става Конгреса, у складу са својим овлашћењима, изабрала за чланове Главне партијске управе такође раднике: Крсту Јовановића и Младена Ђаковића.⁴⁸⁴ Састав Контролне комисије такође су сачињавали радници а њен председник остао је Лука Павићевић.⁴⁸⁵ Оваквим избором Конгрес је осудио акције десне опозиције, али исто тако и преоштро иступање Трише Кацлеровића, чија је основна садржина била само критика постојећег стања без предлога за разрешење ситуације. У Партијску управу био је изабран и Драгиша Лапчевић, али је одмах на истој конгресној седници дао оставку коју упркос „једнодушном наваљивању није хтео тргнути натраг“⁴⁸⁶. Иначе, Лапчевић је Конгрес оцењивао као веома успешан, а резултат избора као пораз и деснице и левице и прихватање „политике центра“. „Пропала је и левица и десница, пропала је група око ‘Живота’ и сам ‘Живот’, конгрес се изјаснио за политику центра. Нико од левичара и десничара није изабран ни у Контролну комисију ни у Партијску управу“, писао је Лапчевић Димитрију Туцовићу одушевљен ставом Конгреса према неслагањима између појединаца у врховима Парти-

⁴⁸¹ *Записник са Четвртог конгреса*, РН 25. VII 1906. — Осетљиви Драгиша Лапчевић је своју љутњу на Луку Павићевића изразио у једном писму Димитрију Туцовићу нешто пре Четвртог конгреса: „Ономад сам сазнао да је Контролна комисија на предлог Лукин летос поводом моје оставке донела одлуку: како сажалава да чланови Партије своја лична расположења претпостављају интересима партије! То ме је ужасно наљутило, и не знам чиме да протумачим да је то баш Лука предложио.“ (Писмо Драгише Лапчевића Димитрију Туцовићу, А-ИРПС, ССДП сачуван је само завршетак писма без датума). Због овога се изродио сукоб Лапчевић—Павићевић, због кога је Душан Поповић пребацивао Лапчевићу за некоректан однос према Луки Павићевићу. (Душан Поповић, *Један историјски документ, Изабрани списи*, 41).

⁴⁸² *Записник са Четвртог конгреса Српске социјалдемократске странке*, РН 11. VII 1906.

⁴⁸³ РН 8. IV 1906.

⁴⁸⁴ А-ИРПС, ССДП 65а, *Записник, седница Контролне комисије од 6. IV 1906.*

⁴⁸⁵ У Контролну комисију изабрани су: Лука Павићевић, Евгеније Киклић, Сава Ковачевић, Драгољуб Јовановић, Владимир Главинић, Мирко Стојкановић, Љуба Савић, Милан Савић и Светозар Ђорђевић; приликом конституисања за председника је изабран Лука Павићевић, а за секретара Евгеније Киклић (Исто).

⁴⁸⁶ *Записник са Четвртог конгреса Српске социјалдемократске странке*, РН 17. IV 1906.

је.⁴⁸⁷ На исти начин оцилиле су резултате Четвртог конгреса и *Радничке новине*. „Конгрес је рашчистио са досадашњим колебањима која су се осећала где-где у појединим омањим деловима покрета, који су негда теглили на странпутице у десно или у лево“, писале су *Радничке новине* у броју од 8. априла 1906. непосредно по завршетку Четвртог конгреса. Укратко, општи утисак после Конгреса био је да су његовим решењима ликвидиране несугласице и створени услови за несметан даљи развој Партије.

Убрзо се показало да су такве оцине конгресних резултата претерано оптимистичка, а очекивања да ће изабрана Главна партијска управа заорати нову бразду у развоју Партије само илузије. Састављена искључиво од радника са социјалистичким образовањем испод просека, лишена помоћи најјачих марксистичких снага Туцовића, Кацлеровића и Јапчевића, нова Партијска управа била је немоћна да измени ток ствари. Десна опозиција и даље се одржавала око свога часописа, а постаје све уочљивији и знаци присуства леве синдикалистичко-директашке опозиције. Нова Партијска управа није била дорасла сложеној ситуацији, и то су сви брзо увидели. Драгиша Јапчевић само 10 дана после своје позитивне оцине конгресних резултата и састава Главне партијске управе и Контролне комисије, правдао је своју оставку баш недостатком способних људи у овим форумима. „Ја сам морао дати оставку: [...] Људи су скромних талената и скромних способности, а нескромних амбиција и претензија. На такве се помагаче човек не може ослонити“. Па ипак се сујетни Јапчевић осећао мало погођеним што га Главна партијска управа није звала на седнице ни питала за мишљење: „А партијска управа ме ни у једну седницу не зове, иако би то, према решењу донетом у време Радованово, које још није поништено, морала — јер сам посланик“, жалио се о Димитрију Туцовићу, који се у то време налазио у војсци.⁴⁸⁸

Нервозна атмосфера у Партијској управи и њена беспомоћност преносила се и на остале партијске органе и организације. Одборници социјалдемократи у Београдској општини, организовани у свој одборнички клуб, нису јединствено иступали на седницама општинског одбора, а неслагања између појединих одборника добијала су све озбиљнији карактер, тако да се њихов утицај у општини слабо осећао.⁴⁸⁹ Београдско партијско веће сасвим се пасивизирало, а тиме је изостала координација у раду између појединих кварталних партијских организација.⁴⁹⁰ Утицај руководећих форума на партијске организације слабио је, а у исто време опадао је и утицај Партије на неорганизовано радништво.

Увиђајући и сама да није у стању да одговори својим задацима у веома сложеној ситуацији, Главна партијска управа предузела је ко-

⁴⁸⁷ А-ИРПС, ССДП, 21, писмо Драгише Јапчевића Димитрију Туцовићу од 6. IV 1906.

⁴⁸⁸ АРПЈ, р. бр. 17257, писмо Драгише Јапчевића Димитрију Туцовићу од 17. IV 1906.

⁴⁸⁹ На заједничкој седници Главне партијске управе и Клуба одборника социјалдемократа, одржаној 30. XII 1906. секретар Клуба Милан Стојановић реферисао је да „у Клубу [...] нема јединства и једнодушности и да се примећује и у одборничким седницама неслагање међу члановима Клуба“. Оптуживао је Луку Павићевића да је гласао „за буржоаску поротничку листу [...] иако је на клупској седници другојаче речено“. Павићевић је пребацивао Драгиши Јапчевићу да је „демантовао у одбору Николу Величковића“, а Величковић је опет критиковао секретара Клуба Милана Стојановића да је неактиван и да је његова неактивност узрок „појединим негативним појавама“. (А-ИРПС, ССДП, 65а, Записник, седница од 30. XII 1906).

⁴⁹⁰ Почетком 1907. године констатовано је на седници Главне партијске управе да Партијско веће у Београду „већ од дужег времена готово ништа не раду“ (Исто, седница од 3. I 1907).

раке да ојача свој састав избором новог секретара. Због тога се писмом обратила Триши Кацлеровићу и позвала га да дође у Београд и преузме функцију првог секретара Главне партијске управе. Услов, које је Кацлеровић поставио, Главна партијска управа је прихватила на седници од 28. јуна 1906. године и тиме је ангажовање Кацлеровића повољно решено.⁴⁹¹ Дотадашњи први секретар Илија Милкић дао је оставку на функцију „због великих послова у Радничком савезу“ и уступио место Кацлеровићу. Кацлеровић је послове првог секретара Главне партијске управе преузео половином јула 1906. године, а истовремено је ангажован и за главног сарадника *Радничких новина*.⁴⁹² Избором Кацлеровића за првог секретара Главна партијска управа је несумњиво ојачала. Факултетски образован, познавалац социјалистичке литературе, а што је било најважније доследан марксист, енергични Кацлеровић био је велико освежење за Главну партијску управу, која је била центристичка само по свом односу према зараћеним странама у партијским форумима, а не по концепцијама о даљем развоју Партије. *Радничке новине* су у Кацлеровићу добиле неоспорну новинарску снагу, а све то значило је да су се и Главна партијска управа и редакција *Радничких новина* могле са више успеха супротстављати тенденцијама целокупне унутарпартијске опозиције.

Под утицајем Кацлеровића Главна партијска управа иступа оштрије против десне опозиције, која је упорно издавала свој часопис *Живот*, упрок критици претрпљеној на Четвртом конгресу Српске социјалдемократске партије. Веља Стојановић користи сукоб Савеза монополско-обалских радника са Главним радничким савезом, прихвата функцију уредника листа *Пролетер*, органа Савеза монополаца, и у њему објављује чланке против Главног радничког савеза. Из овога се распламсала полемика *Пролетер* — *Радничке новине* и настао отворен сукоб између Веље Стојановића, уредника *Пролетера* и *Живота*, и Луке Павићевића, председника Главног радничког савеза и Контролне комисије Српске социјалдемократске партије. Главна партијска управа је у овом сукобу недвосмислено и јавно подржала Главни раднички савез и редакцију *Радничких новина*, па је Веља Стојановић био принуђен да обустави излагање часописа *Живот* и да напусти уређивање листа *Пролетер*.⁴⁹³

Оваквим развојем догађаја десна опозициона струја натерана је на узмачк и она се у следећој години налазила у дефанзиви. Настојећи да ојача и своје редове и редакцију *Радничких новина* Главна партијска управа није прихватила оставку Драгише Лапчевића на функцију уредника *Радничких новина*, већ га је само ослободила дужности уређивања за време одржавања седница Народне скупштине.⁴⁹⁴ Поред тога, Кацлеровић и Лапчевић настоје да обезбеде и ангажовање Димитрија Туцовића у Главној партијској управи одмах по изласку из војске. Кацлеровић покреће ово питање на седници Главне партијске

⁴⁹¹ Кацлеровић је тиме постао плаћени функционер са платом од 1500 динара месечно.) Исто, седница од 28. IV 1906).

⁴⁹² Илија Милкић је новембра 1905. године изабран за секретара Главног радничког савеза, па је заузетост на тој функцији навео као разлог за оставку на функцију у Главној партијској управи (РН 16. XI 1905. и 1. VIII 1906).

⁴⁹³ Драгиша Ђурић је на једној седници Главне партијске управе тврдио да је „Вељи Стојановићу речено да напусти писање у ‚Пролетеру‘ и он је то учинио“. (А-ИРПС, ССДП, 65а, Записник, заједничка седница Главне партијске управе и Контролне комисије од 1. XII 1906). Триша Кацлеровић, међутим, пише да је Веља Стојановић престао да уређује *Пролетер* „нешто можда из страха од јавне осуде и нешто од очигледног пораза у полемици“. (А-ИРПС, ЗДП, 102а, писмо Трише Кацлеровића Димитрију Туцовићу из Београда у Ужице 12. XI 1906).

⁴⁹⁴ АИРПС, ССДП, 65а, Записник, седница од 2. X 1906.

уграве 20. јуна 1906, која одлучује да Туцовића ангажује „за партијског секретара који би путовао по Србији, а по могућности и да сарађује у листу“.⁴⁹⁵ На истој седници Душан Поповић ангажован је за сарадника *Радничких новина* са платом од 60 динара месечно. Обавештавајући о овоме Димитрија Туцовића, Триша Кацлеровић му пише да је „Душан опет стао уз лист и стајаће тако док ти не дођеш и док се Драгиша не ослободи послова у Скупштини. Међутим, већ на следећој седници девет дана касније, пошто је Душан Поповић одбио да се ангажује, Главна партијска управа је за редактора изабрала Туцовића „док се не реши питање о главном уреднику“.⁴⁹⁶ Тако су се крајем 1906. године у врховним форумима покрета нашле на окупу најјаче социјалистичке снаге — Туцовић, Лапчевић и Кацлеровић — које су се могле са успехом борити против негативног утицаја и десне и леве унутарпартијске опозиције.

Коначна подела задужења извршена је на седници Главне партијске управе 3. децембра 1906. године непосредно по Туцовићевом изласку из војске. Тој седници, поред чланова Главне партијске управе, присуствовали су Лапчевић и Туцовић. Дневни ред седнице био је карактеристичан и гласио је: 1) организација рада у редакцији *Радничких новина*; 2) организација рада у Главном радничком савезу и 3) организација рада у Партији.⁴⁹⁷ Први пут после Четвртог конгреса Српске социјалдемократске партије свестрано је размотрена ситуација у покрету, а усвојене одлуке представљале су оријентацију у раду до следећег конгреса. Распоред кадрова обећавао је доследно спровођење усвојених одлука.

Одлуке ове седнице, усвојене у 6 тачака, односиле су се на рад целокупног организованог радничког покрета у Србији. Једногласно је одлучено да о *Радничким новинама* „заједнички воде бригу“ Партија и Главни раднички савез, а у редакциони одбор партијског органа изабрани су Лапчевић, Кацлеровић и Туцовић. Поред тога, редакционом одбору *Радничких новина* наложено је да за наредну седницу Главне партијске управе припреми и поднесе реферат о издавању социјалистичке и синдикалне литературе, а такође је решено да питање о штампи буде посебна тачка дневног реда на наредном конгресу Партије 1907. године. Главном радничком савезу препоручено је да за секретара изабере Луку Павићевића, а на крају су Кацлеровић, Туцовић и Лапчевић добили задужења за организацију рада у појединим областима. Кацлеровић је остао партијски секретар, Туцовић је постао референт у Главном радничком савезу, док је Лапчевић задужен „да распоређује грађу у редакцији“, што је било равно функцији главног уредника *Радничких новина*.⁴⁹⁸

⁴⁹⁵ Кацлеровић и Лапчевић су предлагали да Димитрије Туцовић преузме уређивање *Радничких новина*, Драгиша Лапчевић да иде за секретара Главног радничког савеза, док би Триша остао партијски секретар. Међутим, Главна партијска управа на овој седници није прихватила такву комбинацију, већ је Туцовића изабрала за секретара Главне партијске управе. (А-ИРПС, ССДП 65а, Записник, седница од 20. XI 1906; Исто, ЗДТ, 102а, писмо Трише Кацлеровића Димитрију Туцовићу од 21. XI 1906).

⁴⁹⁶ А-ИРПС, ССДП, 65а, Записник, седница од 29. XI 1906.

⁴⁹⁷ Исто, седница од 3. XII 1906.

⁴⁹⁸ Исто — Предлог ове одлуке поднео је Димитрије Туцовић. Мало је чудан предлог да Лука Павићевић буде изабран за секретара Главног радничког савеза, јер је он у то време био председник тога форума, а бивши секретар Партије Илија Милкић дао је оставку на ту функцију баш због преаузетости у Главном радничком савезу, чији је био секретар. Ова тачка одлуке вероватно није извршена, јер на Четвртом конгресу Главног радничког савеза 1907. године Лука Павићевић наступа као председник. Овај предлог Главне партијске управе вероватно је био резултат жеље да Лука као искусни синдикални функционер преузме оперативне послове и активира Главни раднички савез.

Присуство Лапчевића и Туцовића, уз раније ангажованог Кацлеровића, у врховним руководећим телима радничког покрета у Србији одмах се у пуној мери осетило. Већ 7. децембра 1906. године, на заједничкој седници Главне партијске управе и Главног радничког савеза, усваја се Туцовићев предлог о реорганизацији продаје и наплати дугова *Радничких новина*. Усвајањем овог предлога и његовим спровођењем *Радничке новине* су обезбедиле своје редовно излагање, а квалификовани редакциони одбор обезбеђивао је квалитетну садржину чланака и ниво уређивања.⁴⁹⁹

Спровођење одлука седнице од 3. децембра наставља се пуном паром. У складу са одлукама ове седнице Лапчевић, Кацлеровић и Туцовић подносе партијској управи 21. децембра 1906. године предлог о оснивању социјалистичке библиотеке уз Социјалистичку књижару и додају томе списак књига које треба „у почетку одмах издавати“. Главна партијска управа једногласно усваја овај предлог и одлучује да у одбор за издавање ових књига уђу сами предлагачи.⁵⁰⁰ Све ово представљало је само део енергичне акције да се среди стање у покрету, да се ликвидира штетан утицај десне опозиционе струје и да се учврсти марксистичка оријентација радничког покрета у Србији. Значајну улогу у овоме одиграла је нешто раније основана Агитаторска школа, која је имала „задатак да ради на школовању чланова Партије и чланова синдиката који ће сходно настојањима Партије радити на јединству економског и политичког покрета“. Школа је почела да ради 9. новембра 1906. године и имала је два курса: синдикални и политички. Предавачи су били: за синдикални курс Драгиша Лапчевић, а за социјалистички Триша Кацлеровић.⁵⁰¹

У исто време вођена је акција да се среде ствари у Клубу општинских одборника социјалдемократа и да се покрене на акцију Београдско партијско веће. На предлог Драгише Лапчевића Главна партијска управа заказала је и одржала 40. децембра 1906. године заједничку седницу са „Клубом одборника социјалдемократа општине београдске“. Дневни ред је обухватао претрес целокупног рада и држања одборника у општини, у Клубу одборника социјалдемократа, а исто тако претресен је и однос одборничког клуба према Српској социјалдемократској партији односно њеној Главној партијској управи. Узајамна пребацивања и оптужбе у оштрој дискусији на крају су закључени доношењем решења од 10 тачака које су формулисали Димитрије Туцовић и Драгиша Лапчевић. Овим решењем прецизно је одређено држање одборника у општинском одбору, формулисан задатак и компетенције одборничког клуба; Главној партијској управи дато је право „пуне контроле над радом одборничким“. Да би се ови закључци остварили у пуној мери и да би партијска управа имала увид у рад одборничког клуба, одлучено је да као „стручни референт“ у име Главне партијске управе свим седницама клуба присуствује Таса Милојевић са свим правима одборника — члана клуба, коме је стављено у дужност да „о свему извештава управу Партије“⁵⁰². Партијска управа је

⁴⁹⁹ А-ИРПС, ССДП, 65а, Записник, седница од 7. XII 1906. Одлука о реорганизацији продаје и наплати дугова објављена је у *Радничким новинама* 18. XII 1906.

⁵⁰⁰ А-ИРПС, ССДП, 65а, Записник, седница од 21. XII 1906.

⁵⁰¹ Опширно о Агитаторској школи 1906—1907. године вид.: Селма Браво, *Радничке социјалистичке школе у Србији 1903—1914, Токови револуције II*, 370—372.

⁵⁰² Однос одборничког клуба према Главној партијској управи и дужности одборника да раде и остале партијске послове формулисани су у тачкама 7—10 Одлуке седнице Главне партијске управе од 30. XII 1906. Те четири тачке дословце гласе: „7. О целокупном своме раду клуб ће редовно извештавати партијску управу и посвећивати је ради пуне контроле над

на тај начин стекла и четвртог свог референта и обезбедила свој увид, контролу и утицај у свим гранама партијске делатности. Док је Триша Кацлеровић водио партијске послове, а Драгиша Лапчевић уређивао *Радничке новине*, Димитрије Туцовић је спроводио партијску линију у синдикалном покрету, а Таса Милојевић практично водио комуналну политику Српске социјалдемократске партије. Кад се има у виду да је Драгиша Лапчевић, као посланик Српске социјалдемократске странке, редовно реферисао Главној партијској управи о својој парламентарној активности и акције предузимао и водио у складу са одлукама Главне партијске управе, јасно је да је Главна партијска управа концентрисала све послове у своје руке и обезбедила свој одлучујући утицај у вођењу практичне политике и акција радничког покрета у Србији.

У ово време све више израста и афирмише се млади студент Душан Поповић, најпре сарадњом у *Радничким новинама* и преводима појединих дела социјалистичке литературе, а затим и на другим партијским пословима. Почетком 1907. године Душан Поповић је већ био познат и веома цењен као познавалац марксизма, тако да му је Главна партијска управа поверила да држи предавања на социјалистичком курсу Агитаторске школе уместо Трише Кацлеровића који је тада издржавао казну од месец дана затвора. Послове првог секретара Главне партијске управе за време Кацлеровићевог одсуства обављао је Димитрије Туцовић.⁵⁰³

После сређивања ситуације у Главној партијској управи, Главном радничком савезу, редакцији *Радничких новина* и Клубу општинских одборника социјалдемократа, Главна партијска управа предузима мере да активира Београдско партијско веће, које је дуже време било потпуно пасивно. На седници Главне партијске управе 3. јануара 1907. године Триша Кацлеровић је предложио да Главна партијска управа одржи заједничку седницу са Београдским партијским већем на коме би се претресла питања из делокруга рада Већа: начин одржавања годишњих скупштина квартовних партијских организација у Београду, чешће одржавање предавања за шире партијско и синдикално чланство, а затим и питања око којих се може мобилисати цела радничка класа Београда и Србије. Наглашено је да треба скренути пажњу радника на политичке прилике у земљи, повести акцију Партије у вези са државним буџетом, усмерити пажњу на доношење Закона о радњама, измене у Закону о штампи итд. Записник са ове заједничке седнице није сачуван, али је седница вероватно одржана, јер је Димитрије Туцовић већ 17. јануара 1907. године реферисао Главној партијској управи да се на седници Партијског већа нико није примио да буде одговорни уредник *Радничких новина*.⁵⁰⁴

Концентрација кадрова у руководећим форумима радничког покрета и успешна акција за сређивање односа у Главној партијској управи, редакцији *Радничких новина* и Клубу општинских одборника социјалдемократа као и активирање Београдског партијског већа били су у

радом одборничким. 8. Да одборничка група, нарочито другови који су колико толико слободни приватних послова, сматра за обавезу да ради партијске и опште агитационе послове у покрету. 9. Да се посао општински тако распореди, како би се добило времена за партијски рад. 10. Да у име управе партије за свима клупским одборничким седницама као стручни референт присуствује с пуним правом друг Таса Милојевић, који ће о свему извештавати управу партије." (А-ИРПС, ССДП 65а, Записник, заједничка седница Главне партијске управе и Клуба одборника социјалдемократа општине београдске од 30. XII 1906).

⁵⁰³ А-ИРПС, ССДП, Записник, 65а, седница од 17. I 1907.

⁵⁰⁴ Исто, седнице од 3. и 17. I 1907. — Туцовић је у то време вршио дужност секретара Главне партијске управе, пошто је Триша Кацлеровић био месец дана у затвору.

исто време и најефикаснији облик борбе против унутарпартијске десне опозиције. Одступивши од става Четвртог партијског конгреса да у руководећим телима Партије треба да буду само радници, Главна партијска управа је за свога секретара изабрала Трицу Кацлеровића, а одредила за референте у Главном радничком савезу, редакцији *Радничких новина* и Клубу општинских одборника Туцовића, Лапчевића и Тасу Милојевића. Овим ангажманима марксиста су у врховним форумима покрета стекли доминантне позиције, док је десна опозиција остала у њима без својих представника. Како је престанком излагања часописа *Живот* десна опозиција остала и без свога гласила, а није имала утицаја на уређивање *Радничких новина*, нашла се у пасивном положају, јер није имала никаквог практичног утицаја у партијским и синдикалним организацијама, а из руководећих тела била је потиснута. Њен утицај у периоду до Петог конгреса Српске социјалдемократске странке био је сведен на минимум. Међутим, ови потези Главне партијске управе били су само предуслов за развијање акције у радничким масама, у борби за омасовљење Партије и синдиката, у борби за остварење радничких захтева. Акције те врсте требало је тек да уследе.

У напорима за консолидацију својих редова и за окупљање најспособнијих кадрова сва пажња Главне партијске управе била је усмерена баш на ова питања, која су у исто време била и најефикаснији начин борбе против утицаја десне опозиције. Заузета овим, Главна партијска управа није на време уочила све већи утицај синдикалистичко-директашке унутарпартијске опозиције у појединим синдикалним организацијама, а упоредо с тим занемарила је и појачану опасност од анархистичке акције изван организованог радничког покрета. Опасност је била утолико већа што се директаши нису, као десна опозиција, борили у првом реду за престиж у руководећим телима покрета, већ су своју агитацију и акцију развијали у масама организованих и неорганизованих радника. Налазећи се тренутно на истим позицијама са анархистима, окупљеним око свога листа *Радничка борба*, користећи нервозну атмосферу међу радницима у Београду, директаши су лако стицали симпатизере и присталице метода директних обрачуна са буржоазијом, који су свим снагама пропагирани. И у јеку највећих напора Главне партијске управе за сређивање ситуације у покрету и припрема за предузимање акција већег калибра, директашка и анархистичка агитација умногоме доприноси чукаричком крвопролићу почетком марта 1907. године, које је запретило да се катастрофално одрази на даљи развој организованог радничког покрета у Србији.

Док се Главна партијска управа консолидовала и обратила пажњу на расположење и кретање радника у Београду, догађаји су већ узели маха. Тек седам дана после избијања три велика штрајка на Чукарици *Радничке новине* су својим уводником „Моћ и тактика штрајка“ дале опширна упутства како треба водити те и друге штрајкове. Међутим, анархисти и директаши већ су међу радницима живом речју агитовали и подизали температуру, убеђивали штрајкаше у потребу оружаног отпора и на тај начин ослабили утицај Главне партијске управе и Управе Главног радничког савеза, те их лишили могућности да спрече сукоб.⁵⁰⁵

⁵⁰⁵ На Шестом конгресу Српске социјалдемократске странке више делегата пребацивало је Главној партијској управи да се није довољно заузела за штрајк на Чукарици. Милан Митровић је критиковао Главну партијску управу што је касно дала упутства „о начину вођења штрајка“; Рајко Стефановић је изразио своје незадовољство „што је издат плакатић о престанку штрајка“; Благоје Брачинац је окривео Главну партијску управу да се „није довољно заузела за штрајк на Чукарици“, а то исто тврдио је и Недељко Дивац, док је Милан Станојевић „бацио кривицу на партију и

Ако није била на висини догађаја током чукарничког штрајка, Главна партијска управа се показала дораслом тешкој ситуацији насталој после избијања сукоба између радника, војске и полиције. Њеном брзом и присебном интервенцијом спречено је ширење сукоба, а систематском агитацијом утицај анархиста на организоване раднике сведен је на минимум.⁵⁰⁶ Анархистичка активност после ових догађаја постепено слаби и током 1907. године готово да потпуно замире, а бројно слаби и без значајнијих позиција у руководећим органима Партије, директаши нису били у стању да у ово време озбиљније утичу на развој организованог радничког покрета. На тај начин су за извесно време превазиђене супротности и неслагања у руководећим форумима Партије обе унутарпартијске опозиционе струје, а анархисти такође постају готово неприметни. Главна партијска управа наставља своју политику окупљања најспособнијих људи и на предлог Трише Кацлеровића, почетком маја 1907. године, ангажује Душана Поповића за сарадника *Радничких новина* са платом од 60 динара месечно.⁵⁰⁷ Све до Петог конгреса Српске социјалдемократске странке и избора нове Главне партијске управе у руководећим органима радничког покрета није било значајнијих несугласица и свађа. Делатност Главне партијске управе и развој Партије ишли су својим природним током. Главна партијска управа била је једногласна у оцени свога рада и развоја Партије у периоду између Четвртог и Петог конгреса. Извештај Главне партијске управе, који је за Пети конгрес написао Триша Кацлеровић, усвојен је на седници Главне партијске управе једногласно и без икакве примедбе.⁵⁰⁸

На Петом конгресу Српске социјалдемократске странке све ове акције оцењене су позитивно. Извештај Главне партијске управе усвојен је једногласно, а Главна партијска управа углавном је критикована за неблаговремено и недовољно ангажовање у чукарничком штрајку. Цео конгрес имао је радни карактер, а сасвим су одсуствовали лични обрачуни и подвојеност радника и интелектуалаца, што је било карактеристично за претходни, Четврти конгрес. Сви делегати су увиђали озбиљност ситуације, па су приликом избора нове Главне партијске управе и Контролне комисије водили рачуна да буду изабрани они који ће моћи водити Партију у сложеним условима привредне кризе и политичке нестабилности. *Радничке новине* су, пишући о раду и одлукама Конгреса, истицале баш то опште убеђење делегата да се „наша млада странка налази у озбиљним и тешким окол-

неке људе због чукарничког штрајка“. Нико из Главне партијске управе ни из Главног радничког савеза није одговарао на ове критике, признајући тиме да је правремена акција врховних партијских и синдикалних форума изостала. (*Записник са Шестог конгреса Српске социјалдемократске странке*, РН 23. VI 1907).

⁵⁰⁶ На сам дан сукоба Главна партијска управа и управа Главног радничког савеза издали су проглас „свим организованим радницима“ да поводом крвопролића на Чукарици“ ни један наш друг не предузима ништа без наређења и одобрења нашег и наших организација; Управа Партије и Главни раднички савез предузимаће потребне кораке“. Истога дана у парламенту посланик Лапчевић је поднео интерпелацију министру унутрашњих дела и водио даљу акцију у Скупштини поводом ових догађаја. Главна партијска управа и Главни раднички савез већ су држали чврсто ситуацију у својим рукама, па је помен чукарничким жртвама, одржан дан после сукоба са око 3000 учесника, прошао у најбољем реду, упркос провокативним покушајима анархиста. На предлог Трише Кацлеровића Главна партијска управа сазвала је за 11. III 1907. раднички збор, на коме је Димитрије Туцовић у опширном излагању објаснио радницима штетност анархистичке тактике и код присутних радника разбио анархистичке заблуде. (РН 3, 6, 8, 10 и 15. III 1907. А-ИРПС, ССДП, 65а, Записник, седница од 7. III 1907).

⁵⁰⁷ А-ИРПС, ССДП, 65а, Записник, седница од 28. IV 1906.

⁵⁰⁸ Исто, седница 6. VI 1907.

ностима“, и то како у погледу „свога унутрашњег сређивања и што потпунијег и смишљенијег организовања“ тако и у погледу борбе за класним непријатељем.⁵⁰⁹ Пошто извештај Главне партијске управе није објављен у *Радничким новинама*, не може се утврдити да ли је и колико Партија бројно ојачала у овом кратком периоду стабилизације унутарпартијског живота. *Радничке новине* су писале да је Главна партијска управа поднела „најопширнији извештај о свом раду“, који је једногласно усвојен.

У новој Главној партијској управи и Контролној комисији десна опозициона струја имала је поново своје представнике. У Контролну комисију изабран је Живота Ђурковић, а њен председник постао је Недељко Кошанин, који је био нека средина између десне опозиције и марксистичког руководства Партије. Члан Главне партијске управе постао је Веља Стојановић, а остали чланови били су Драгиша Лапчевић и Никола Величковић, као председници, Триша Кацлеровић и Таса Милојевић, као секретари, Маринко Живковић, као благајник, и Крста Јовановић, као члан.⁵¹⁰ У редакцији *Радничких новина*, која је на седници Главне партијске управе 18. јуна 1907. изабрана од неплаћених чланова, десна опозиција имала је такође два своја представника — Животу Ђурковића и Вељу Стојановића; Драгиша Лапчевић постао је уредник, а остали чланови били су: Аца Павловић, Сава Ковачевић и Илија Милкић.⁵¹¹ Димитрије Туцовић није био изабран у Партијску управу, јер се спремао за одлазак у Немачку. Он је био једини од ранија четири референта Главне партијске управе који није био биран на овом Конгресу.

Пети конгрес Српске социјалдемократске странке 1907. представљао је крај кратког периода стабилизације унутарпартијског живота. Тај период био је и сувише кратак да би оставио дубљега трага. Нови руководећи форуми Партије нису били јединствени. Десна опозиција поново је у њима освојила извесне позиције и било је сигурно да ће се супротности заоштравати. Опасност од акција десне опозиције била је утолико већа уколико је у извесним моментима подржавала од леве синдикалистичко-директашке опозиционе струје, што се редовно дешавало у моментима када су нападана велика овлашћења Главне партијске управе. Таква ситуација морала је резултирати новим сукобима и продубљивањем унутарпартијске кризе.

Није прошло ни месец дана од Петог конгреса а већ су на помолу били знаци оживљавања старих несугласница. Већ први поступци неких функционера показали су да неће улагати све своје снаге за развој и акције Партије. Триша Кацлеровић је већ 2. јула 1907. затражио и добио једномесечно одсуство „због одласка у бању“. Истога дана и Драгиша Лапчевић затражио је одсуство због пута у унутрашњост. У исто време били су одсутни из Београда и други чланови Главне партијске управе и редакције *Радничких новина*.⁵¹² У тој ситуацији на заједничкој седници Главне партијске управе и Главног радничког савеза 9. јула 1907. изабран је за привременог редактора Димитрије Туцовић, који је уз сарадњу Саве Ковачевића и Илије

⁵⁰⁹ *Записник са Петог конгреса Српске социјалдемократске странке*, РН 23. VI, 2. и 4. VII 1907.

⁵¹⁰ А-ИРПС, ССДП, 65а, *Записник*, седница од 14. VI 1907. Веља Стојановић и Крста Стојановић нису били на конгресу изабрани, јер је конгрес по статуту бирао само функционере (председнике, секретаре и благајника), док је два члана бирала Контролна комисија.

⁵¹¹ Исто, седница од 18. VI 1907.

⁵¹² Исто, седница од 2. VII 1907. — Таса Милојевић је 10. VII 1907. писао Душану Поповићу у Ужице да је у Београду „остао сам и изолован“ јер су се сви разишли. (А-ИРПС, ЗДП, 3, писмо Тасе Милојевића Душану Поповићу, из Београда у Ужице 10. VII 1907.)

Милкића имао задатак да до 1 августа уређује лист. Туцовић је раније, на седници од 18. јуна 1907, ослобођен свих послова, ради писања брошуре о радничком осигурању, а 2. јула стављено му је у задатак да пре одласка у Немачку уреди партијски календар за 1908. годину.⁵¹³ Тако је Главна партијска управа већ на првим корацима морала да доноси привремена решења, која су значила само тренутно олакшање. Све то навело је Тасу Милојевића на закључак да „сви они ранији сукоби и размирице почињу се јављати, истина још у веома скривеном облику“, а и Димитрије Туцовић жалио се Душану Поповићу да сам уређује „Радничке новине“ и да нема намеру да предлаже нова решења — „данас бар не, кад је подозрење једина пажња коју друг другу указује“.⁵¹⁴

Но све су ово још увек била одсуства, а убрзо је дошла и прва оставка. Само десет дана после повратка из бање Триша Кацлеровић је поднео оставку на функцију првог секретара Главне партијске управе, која му је уважена на седници од 13. августа 1907. године, а Контролна комисија је 3. септембра изабрала на његово место Ацу Павловића.⁵¹⁵ На заједничкој седници Главне партијске управе, Контролне комисије и Главног радничког савеза, приликом избора редакције *Радничких новина* Драгиша Лапчевић је категорички одбио да се прихвати функције главног уредника, а није пристао ни да буде плаћени сарадник, „јер му то лист не може обезбедити“. У редакцију су тада изабрани Таса Милојевић и Душан Поповић, који је на Милојевићеву молбу дошао у Београд и пристао да буде један од редактора.⁵¹⁶

Оставка Трише Кацлеровића и одлазак Димитрија Туцовића у Немачку довели су руководство Партије у ситуацију сличну оној после Четвртог партијског конгреса. Драгиша Лапчевић држао се још неко време, али је ускоро и он заузео став практичног посматрача. Његов сукоб са Луком Павићевићем продубљивао се, а суревњивост на интелектуалце у покрету одбијала је и њега од њих и њих од њега. Не усуђујући се да поднесе оставку Лапчевић се сасвим пасивизирао. „Не руководим никаквим партијским пословима, у седницама седим, али не председавам“, писао је он Димитрију Туцовићу фебруара 1908. године.⁵¹⁷ С друге стране, и Веља Стојановић је имао ранијих непречишћених рачуна са Луком Павићевићем, а како се са Стојановићем увек слагао Драгиша Ђурић, стварала се ситуација која је свима изгледала као сукоб између интелектуалаца и радника у врховима Партије.⁵¹⁸

Међусобна обрачунавања партијских функционера достигла су врхунац почетком децембра 1907. године. Дискутујући о нападу Косте Јовановића на Луку Павићевића и његово погрешно држање 1903. године, приликом покушаја тадашњег министра унутрашњих дела Веље Тодоровића да створи режимске синдикате, Лапчевић, Стојановић и Ђурић искористили су ситуацију да се реванширају Луки. Они су написали заједничку изјаву поводом писања Косте Јовановића, али је редакција *Радничких новина* одбила да изјаву објави без сагласности Главне партијске управе, о чему је Душан Поповић реферисао на овој седници. Редакција је оспорила право наведеној тројци да такву из-

⁵¹³ А-ИРПС, ССДП, 65а, Записник седнице од 18. VI, 2. и 9. VII 1907.

⁵¹⁴ Исто, ЗДП, 3. и 4.

⁵¹⁵ А-ИРПС, ССДП, 65а, Записник, седнице од 13. VIII и 3. IX 1907.

⁵¹⁶ Исто, Заједничка седница Контролне комисије, Главне партијске управе и Главног радничког савеза од 27. VIII 1907; ЗДП, 3.

⁵¹⁷ АРПЈ, Р. бр. 17537, писмо Драгише Лапчевића Д. Туцовићу.

⁵¹⁸ Вид.: цитирано писмо Тасе Милојевића, који је први рекао да тај сукоб постоји. (А-ИРПС, ЗДП, 3.) Драгиша Лапчевић још раније говорио је о суревњивости између њега и Веље Стојановића и Драгише Ђурића.

јаву дају, јер су они у то време радили заједно са Луком Павићевићем. Бурна дискусија на овој седници обиловала је међусобним пребацивањима, која су ишла чак и до увреда. Све је то допринело да се односи у руководству Партије и покрета заоштре до максимума.⁵¹⁹

Осипање снага коначно је завршено оставком Душана Поповића на функцију члана редакције *Радничких новина*. Разочаран стањем у покрету, оставкама и повлачењем најспособнијих људи, Поповић је и сам поднео оставку, која му је усвојена на седници од 7. и 8. фебруара 1908. године. Своје разочарање као разлог за оставку изнео је у писму Димитрију Туцовићу веома упечатљивим речима. Признајући да су разлози које је навео на седници Главне партијске управе измишљени, Туцовићу је изнео праве: „У нашем покрету настала је једна велика интелектуална криза којој је узрок један пораст факат — оскудица интелигенције [...] Па и оно што нас има тако је некако разбацано којекуда и растављено својим личним плановима и циљевима и својим приватним обавезама да је онемогућена једна хармонична комбинација снага у раду на општој ствари.“ У једној бриљантној анализи стања у покрету Поповић је Туцовићу опширно писао о томе зашто је побегао из редакције. Преокрет у развоју Партије Душан Поповић је видео у Туцовићевом повратку у земљу. „Треба да има један човек, писао је он Туцовићу, који у сваком погледу стоји изнад нас и који ће нам бити стожер. Ти си тај [...] Чини ми се да нас има подоста који хоћемо да радимо, а који овако мислимо.“⁵²⁰ Поповић је овим речима изразио праву потребу организованог радничког покрета у Србији у то време, коме је недостајао управо човек који би снагом свога ауторитета представљао фактор превазилажења супротности и међусобних обрачуна.

У ситуацији кад је Главна партијска управа остала без својих најбољих чланова десна опозиција прелази у офанзиву. Њена акција нарочито је оживела у вези са припремама за одржавање Шестог конгреса Српске социјалдемократске странке. Опозиција је усмерила све своје снаге да у нови Статут Партије, који је припреман за Шести конгрес, унесе одредбе које ограничавају компетенције Главне партијске управе, а опозицији остављају већу слободу деловања. У том настојању имала је успеха. У Нацрт статута унете су неке одредбе које су представљале директну опасност за јединство и револуционарну оријентацију Партије. Први успех опозиције била је одредба о чланству у Партији. По Нацрту, „члан Партије може бити свако лице, које усваја партијски програм и стално помаже Партију новчано“. На тај начин врата Партије широм су отворена свакоме ко се само декларисао као присталица програма Партије, а то је одговарало концепцијама десне опозиције о широкој либерализованој Партији, о маси гласача који ће Партији обезбедити већину у Парламенту. Пројектом је одузето право Главној партијској управи да даје сагласност за пријерм у Партију људи ван редова најамних радника. То право пренето је на месне партијске организације. Одредбом о партијској штампи Партијској управи је одузето право давања дозвола за покретање но-

⁵¹⁹ А-ИРПС, ССДП, 65а, записник, заједничка седница од 1. и 10. XII 1907. — После овога Драгиша Лапчевић се сасвим пасивизирао и све до краја свога мандата практично није вршио председничку функцију. Димитрије Туцовић је у писму Душану Поповићу овако оцењивао стање у покрету на основу писања *Радничких новина*: „И што је у последње време тако много личнога и у листу и иначе у раду, што се само чује: Лука, Драгиша [...], Драгиша, Лука, — последица је овога првога: што је мање начелног, стварног рада Партије као целине, тим више личног. А од тога Партија може имати само штете.“ (А-ИРПС, ЗДП, 8, писмо Димитрија Туцовића Душану Поповићу од 30. XII 1907).

⁵²⁰ Д. Поповић, *Један историјски документ, Избрани списи*, 35—40.

вих партијских листова и часописа, а дозвољено свакој партијској организацији или појединцу да то и без сагласности Партијске управе може да чини. Главној партијској управи је остављено само право контроле уређивања таквих листова, односно контроле „принципијелног држања партијских органа као и осталих социјалистичких листова, које уређују чланови партије.“⁵²¹

Опозиција се није задржала на овим успесима. Преко партијске организације „Врачар“ у Београду, чији су чланови били најистакнутији представници и леве и десне унутарпартијске опозиционе струје, упутила је Конгресу предлог о изменама и допунама Нацрта статута којом се овлашћења Главне партијске управе битно ограничавају. По овом предлогу Главна партијска управа не би могла да онемогући ни издавање таквих листова чија би садржина „очито ишла на штету покрета“. У том случају овај предлог јој даје право само да предузима мере у циљу паралисања „штетног дејства таквог писања“.⁵²²

Поред тога, опозиција је успела да се за Шести когрес припреми предлог о стварању партијских организација на селу. Тај предлог је, истина, био у складу са одлуком Петог конгреса Партије који је решио да Главна партијска управа идућем конгресу поднесе „предлог о раду на селу“. Овај предлог потпуно се слагао са концепцијама десне опозиције, у којима је најбитније било обезбедити што већи број гласача, а то се без агитације на селу не би могло постићи. Међутим, за бројно слабу и дедовољно организационо учвршћену партију такав потез био је преран и неизоставно би довео до расплињавања Партије и њеног приближавања малограђанском радикализму, што би значило и њен крај као револуционарне радничке партије.

За Шести конгрес припремљен је и предлог о претварању *Радничких новина* у дневни лист. Одлука о подношењу овог предлога Конгресу донета је на седници Главне партијске управе, која је бира нову редакцију после оставке Душана Поповића. На тој седници дошли су до пуног изражаја затегнути односи између присутних функционера. Дискусија је обиловала оштрим речима, а присутни мењали своје ставове, не знајући шта да ураде. У томе се истицао Драгиша Лапчевић, који је у току седнице два пута мењао став. Најпре је пристао да буде главни уредник *Радничких новина* под условом да оне постану дневни лист. Међутим, када је после оштре дискусије током седнице таква одлука усвојена, Лапчевић је рекао да се он слаже са предлогом о претварању *Радничких новина* у дневни лист, али „изјављује да све што је везано за његову личност, а вечерас је изјавио, повлачи“, одбивши категорички да постане главни уредник, што је у почетку прихватио.⁵²³ Таква атмосфера владала је на готово свим седницама Главне партијске управе. На једној се љутио један члан, на другој други, престајали да учествују у раду Управе, демонстративно напуштали седнице, свађали се, а све то само је био израз

⁵²¹ Пројекат статута Српске социјалдемократске партије објављен је у *Радничким новинама* (3. IV 1908).

⁵²² Предлози организације „Врачар“, РН 5. IV 1908. — Најважније одредбе овог предлога којима се смањују овлашћења Главне партијске управе гласе: „3. Члан 20 да се замени и да гласи: Партијска Управа контролише уређивање партијских листова. Поједини чланови могу покретати приватне листове без одобрења партијске управе, но ако би писање у тим листовима очито ишло на штету покрета онда ће партијска управа употребити све мере да се штетно дејство таквог писања паралише; [...] 6. Конгрес одређује партијски орган и бира једног уредника и двојицу главних сарадника, за уређивање истог; [...] 8. О пријему нових чланова решава управа дотичне месне организације без упућивања пријаве Гл. Парт. Управи.“

⁵²³ А-ИРПС, записник, заједничка седница Главне партијске управе и Главног радничког савеза од 7. II 1908.

немоћи да се нађе излаз и прави пут у веома тешким условима унутарпартијске и општедруштвене кризе.⁵²⁴

Ситуација у руководству Партије била је само одраз тешке кризе коју је Партија као целина преживљавала. Немоћ Партије да преузме било какву озбиљнију акцију разочарала је многе њене симпатизере, па и чланове, што је резултирало озбиљним смањењем броја чланова. Од 1.080 чланова колико је Партија имала 1906. године број се смањило на 780 1908. године непосредно пред одржавање Шестог конгреса Партије, а што је представљало највећу опасност — тенденција опадања чланства претила је да се настави.⁵²⁵

О тешком стању у Партији поједини функционери писали су Димитрију Туцовићу. Драгиша Лапчевић му је у поменутом писму од 19. фебруара 1908. године кроз разлоге свога пасивизирања приказао и општу кризу у покрету. Милан Стојановић му је у неколико кратких реченица рекао готово све: „Ствари наше не иду како треба, рађају се нове и нове несугласице, а старе се не уклањају.“ Душан Поповић је у једном опширном писму, истина пред сам Туцовићев повратак, дао најбољу и најкомплетнију дефиницију унутарпартијске кризе и узрока затегнутих односа у руководству покрета. И док је Таса Милојевић нешто раније, површно посматрајући, закључивао да је узрок кризи и опадању покрета суревњивост међу интелектуалцима у Партији, као и сукоб између радника и интелектуалаца у руководству, дотле је Душан Поповић дао праву и најкомплетнију оцену: „Критично морално стање људи који су на челу покрета јесте један недољив рефлекс стања самог покрета.“ И поред свега тога Туцовић се жалио да га нису довољно обавештавали, па је релативно касно сазнао о предлозима који су припремљени за Шести конгрес Партије.⁵²⁶

Обавештен од Тасе Милојевића о припремама и предлозима за Шести партијски конгрес, Туцовић му је одговорио писмом у коме је изражавао крајњу забринутост за судбину Партије и покрета, уколико би Конгрес усвојио припремљене предлоге. Под непосредним утиском Милојевићевих информација Туцовић је ситуацију оцењивао готово катастрофалном. „Наслућивао сам да тамо не иде све као што треба — писао је он — али да је болесно стање прешло већ у трулеж, која прети да нам упропасти покрет, то нисам знао. Ви сте били дужни да ме о стању ствари обавештавате, али ви то нисте чинили“, огорчено је пребацивао Милојевићу. Оцењујући предлоге, припремљене за Шести конгрес, Туцовић је био категоричан: „Уверен сам да би примање свега онога што је за конгрес спремљено значило упропашћење покрета, нарочито примање статута, покретање листа сваки дан и сељачке кандидације [...]“ Убеђен да по сваку цену треба спречити усвајање ових предлога, Туцовић је предложио Таси Милојевићу да испита мишљење неколицине најактивнијих

⁵²⁴ Приликом дискусије о пројекту Статута Таса Милојевић је престао да учествује у претресу не слажући се са одредбама о социјалистичкој штампи. Приликом избора редакције *Радничких новина* Крста Јовановић је демонстративно напустио седницу изнервиран ставом Драгише Лапчевића. (А-ИРПС, ССДП, 65а, записник, седница од 7. II и 25. III 1908.) Кад се узме у обзир да је Драгиша Лапчевић на свим седницама био само пасиван посматрач, а да су и остали чланови имали своје тренутке љутине, јасно је да је таква Главна партијска управа била пре све друго само не то.

⁵²⁵ Драгиша Лапчевић, *Историја социјализма у Србији*, 145.

⁵²⁶ А-ИРПС, ЗДТ, 215, писмо Милана Стојановића Д. Туцовићу од 24. XII 1907; АРПЈ, Р. бр. 17532, писмо Драгише Лапчевића Д. Туцовићу од 19. II 1908; Д. Поповић, *Један историјски докуменат, Изабрани списи*, 38. — Поред осталих Туцовићу је писао и Таса Милојевић, али то писмо није сачувано.

функционера о евентуалном његовом повратку у земљу.⁵²⁷ Према одговор Т. Милојевића није сачуван, вероватно је био позитиван и Туцовић се враћио из Немачке непосредно пред одржавање Шестог конгреса Српске социјалдемократске Партије.

Највероватније под утицајем Туцовићевих писама и његовог мишљења о предлозима за Конгрес, Таса Милојевић као главни уредник *Радничких новина* почео је у листу да објављује чланке поводом тих предлога. Први пут у историји Српске социјалдемократске партије *Радничке новине* писале су против предлога Главне партијске управе, критикујући нарочито поједине одредбе Пројекта статута — о чланству, социјалистичкој штампи, положају Главне партијске управе и односу њеном према Контролној комисији, и обратно.⁵²⁸ То је био почетак стварања атмосфере у партијском чланству против наведених предлога Главне партијске управе.

Записник са Шестог конгреса Српске социјалдемократске странке није објављен у *Радничким новинама* нити је сачуван, па је немогуће реконструисати ток дискусије о наведеним предлозима, али се са сигурношћу може тврдити да је борба била жестока а дијалози оштри. Повратак Димитрија Туцовића био је велики ударац за опозицију, а у исто толикој мери значио је и појачање за марксистички део руководства покрета. Улога Димитрија Туцовића у доношењу одлука Шестог конгреса била је веома значајна, јер су донете одлуке формулисане баш у духу његовог става и мишљења израженог у наведеном писму Таси Милојевићу. Сви предлози Главне партијске управе, које је Туцовић окарактерисао као средства за „упропашћење покрета“, одбачени су. Међутим, то није било нимало лако постићи. Предлог да *Радничке новине* постану дневни лист није усвојен, али се више од једне трећине делегата изјаснило за то. Однос гласова био је 48: 18. Кад се зна да је и Драгиша Лапчевић био за то да орган Партије постане дневни лист, постаје сасвим јасно да се за доношење супротне одлуке могао изборити само Димитрије Туцовић. Исто тако није усвојен ни Нацрт новог статута, који је оквалификован као полазни материјал за доношење новог статута, који треба да се припреми за идући конгрес. У вези са предлогом о изласку Партије на село, остављена је на снази резолуција Другог партијског конгреса која то није дозвољавала.⁵²⁹

Офанзива опозиције заустављена је на најбољи могући начин. Туцовић је први пут у својој каријери изабран за члана Главне партијске управе, и то за њеног првог секретара, а то му је обезбеђивало пуне могућности да своје замисли спроводи у дело. Његов долазак на чело Српске социјалдемократске странке представља прекретницу у даљем развоју Партије и радничког покрета у целини. Та прекретница, која је означила крај стагнације и опадање у развоју Партије, временски се подудара са одржавањем Шестог конгреса Странке и његовим одлукама, тесно везаним за име Димитрија Туцовића. Услови у којима је Партија од 1908. године деловала и развијала се омогућавали су и олакшавали њено, у почетку лагано, а касније све брже напредовање. Пре свега, врхунац привредне кризе, изазване царинским ратом, био је пређен. Мерама предузетим крајем 1906. године и новим усмеравањем своје привреде Србија је у периоду 1907/8. године развила економску блокаду, обезбедила нове пијацие за извоз својих производа и тако срећно пребродила најтежи период царин-

⁵²⁷ АРПЈ, Р. бр. 15, писмо Д. Туцовића Таси Милојевићу из Берлина у Београд. — Писмо је недатирано, али је сигурно написано крајем марта или почетком априла 1908.

⁵²⁸ *Пред конгрес*, РН 29. III и 1. IV 1908.

⁵²⁹ *Одлуке Шестог конгреса Српске социјалдемократске странке*, ИАКПЈ III, 82—84.

ског рата.⁵³⁰ Привреда Србије доживљава полет, а то омогућава запошљавање нове радне снаге, што смањује незапосленост и ствара боље услове за успешнију борбу за побољшање положаја радничке класе. Неколико неуспелих покушаја примене метода директне акције у претходном периоду утицало је на слабење утицаја анархиста и директаша. Поверење широким слојевима радника у Партију и њене методе борбе лагано се повећавало, што је обезбеђивало све већи успех партијској агитацији и акцијама. У партијским и синдикалним рукавствима сви су били сити несугласица, свађа и подношења оставки; мишљење о потреби заједничког рада и јединствених акција све више је преовлађивало. Требало је само да се на челу Партије нађе личност која ће својим ауторитетом представљати фактор превазилажења несугласица и свађа, окупити око себе за рад расположене људе, личност која ће организовати акције и њима руководити, па да партијски рад оживи и Партија почне да остварује своју руководећу улогу у радничком покрету у правом смислу те речи.

Димитрије Туцовић бис је права личност која је Партији у том моменту била неопходна. Његове квалитете одлично је учио и изразио Недељко Кошанин 1920. године, истакавши нарочито Туцовићево свестрано образовање, политички рефлекс, чврстину карактера, преданост социјалистичком радничком покрету, дубоко познавање привредног и друштвеног живота у Србији, а такође и „познавање наше националне невоље, економске заосталости и зависности од великих капиталистичких држава“. Кошанин је заборавио да истакне Туцовићеве изванредне организационе способности, што је Словенац Етбин Кристан учио и истакао приликом свога боравка у Београду 1909. године. Кристан је био посебно фасциниран Туцовићевим изванредним „познавањем привредних и политичких прилика у земљи“.⁵³¹ Туцовићу су те квалитете, јавно или у себи, признавали и они који се нису слагали са његовим ставовима. У томе је он надмашивао све остале радничке руководиоце у Србији, па је отуда његов ауторитет био неприкосновен, а његова улога стожера око кога су се сви окупљали, идеолошког и организационог вођа Партије разумљива. Опозиција је редовно била принуђена да уступа пред бескомпромисним ставом Туцовића, а његови истомишљеници, борећи се уз њега, стицали су храброст и умешност какву без његовог присуства и усмеравања нису могли да испоље. Ако се овоме дода студиозност којом је Туцовић приступао изради и доношењу свих одлука, методичност и упорност којима их је спроводио, добија се комплетна слика човека који је у наведеним условима могао битно да утиче на даљи развој и делатност Српске социјалдемократске партије.

Туцовић је одмах усмерио своје напоре на то да окупи и ангажује најспособније кадрове. Успео је брзо да убеди Душана Поповића да се врати у Београд и да заједно са њим и Илијом Милкићем преузме уређивање *Радничких новина*. Одлучујуће је утицао на смиревање сукоба у крагујевачкој партијској организацији поводом питања кандидације Т. Кацлеровића за посланика, тиме допринео да Кацлеровић буде кандидован и изабран, те да се као посланик укључи у рад централних партијских органа у Београду. Драгиша Лапчевић, који је на Шестом конгресу одбис да се прихвати функције председника Главне партијске управе и отишао из Београда у Ниш, а отуда огорчено

⁵³⁰ Д. Борђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, 733.

⁵³¹ Недељко Кошанин, *Димитрије Туцовић, Социјалистички календар „Борба“ за преступну 1920. годину*, 23. — Туцовићево одлично познавање привредних и политичких прилика у Србији увиђали су и други његови савременици. Словенац Етбин Кристан био је изненађен Туцовићевим познавањем „привредних и политичких прилика у земљи“. (Етбин Кристан, *Балканска писма*, РН 2. VI 1909).

писао да се никада и ни под каквим условима неће прихватити никакве функције у покрету због ранијих односа према њему, на крају је ипак подлегао Туцовићевом убеђивању и већ на следећем Конгресу прихватио функцију председника Главне партијске управе.⁵³² Политику прикупљања и изграђивања партијских агитатора и руководилаца Туцовић је схватао као примаран услов за развој и јачање радничког покрета. Он ће у том циљу „као некада Радован Драговић, посветити велику пажњу партијској школи и изграђивању кадра агитатора, који ће радити на реализацији одлука донесених од стране Главне партијске управе“.⁵³³ Такву политику Туцовић је доследно спроводио све време док је био на челу Партије.

Туцовић је схватао да, у ситуацији у којој се Партија налазила после Шестог конгреса, један од најбитнијих услова за њен даљи развој и успешну борбу против унутарпартијске опозиција и анархиста представља организационо сређивање и учвршћење, односно сузбијање тенденција опозиције ка аутономизму месних партијских организација. Због тога је Главна партијска управа на његов предлог убрзо после Конгреса приступила припремама за израду Нацрта статута Партије. На седници од 3. јула 1908. године Главна партијска управа изабрала је комисију у саставу: Димитрије Туцовић, Душан Поповић и Аца Павловић, која је добила задатак да, у складу са одлукама Шестог конгреса, припреми нови нацрт статута. Било је сигурно да ће постојећи Нацрт, који је одбачен на Шестом конгресу, претрпети битне измене, јер су Туцовић и Поповић у комисији чинили апсолутну већину. Комисија је свој посао завршила почетком фебруара 1909. године и изнела га пред Главну партијску управу 5. марта 1909. године. Тада је решено да се Нацрт објави у *Радничким новинама* и упути месним партијским организацијама на „мишљење и претресање“.⁵³⁴

Опозиција је настојала да у нови Статут убаци што више одредаба против централистичке концепције, коју је имала комисија. Часопис *Социјалист* је почетком септембра 1908. године објавио чланак Радивоја Радуловића, који је најпотпуније изложио ставове целокупне унутарпартијске опозиције. У погледу организације Партије и односа Главна партијска управа — месне организације Радуловићеви предлози ишли су још даље у правцу децентрализације од познатих предлога партијске организације „Врачар“ пред Шести конгрес Српске социјалдемократске странке.⁵³⁵ У истом смислу нападао је Нацрт статута и Сава Музикравић уочи Шестог конгреса Партије, изложивши оштрој критици статутарне одредбе покретању, издавању и уређивању партијске штампе.⁵³⁶

Текст новог Статута који је комисија после примедба месних партијских организација коначно редиговала и припремила за Конгрес, формулисао је управо супротне ставове — потенцирао је и утврђивао централизам. Критеријум за чланство у Партији захтевао је признавање „програма, статута и тактике Партије“, затим рад на

⁵³² А-ИРПС, ССДП, 65а, заједничка седница Главне партијске управе, Контролне комисије и Главног радничког савеза од 1. V 1908; ЗДТ, 102б, писмо Трише Кацлеровића Димитрију Туцовићу 20. IV 1908; ЗДТ, 147, писмо Драгише Лапчевића Димитрију Туцовићу — писмо је без датума и није сачуван почетак.

⁵³³ Селма Браво, н.н., 378.

⁵³⁴ А-ИРПС, ССДП, 65а, седнице од 3. VII 1908. и 5. II 1909. *Радничке новине* су 12. II 1909. објавиле циркуларно писмо Главне партијске управе „месним организацијама Српске социјалдемократске странке“, којима се обавештавају да ће кроз који дан добити нови пројекат, да га „претресу [...] и своје мишљење [...] доставе Главној партијској управи“.

⁵³⁵ Рад. Ст. Радуловић, *Партијски статут*, *Социјалист* 1. IX 1908.

⁵³⁶ Сава Музикравић, *За слободу штампе*, РН 30. IV 1909.

њеном снажењу и плаћање одређеног чланског улога. У овоме се Српска социјалдемократска партија сасвим приближила Лењиновом схватању чланства у Партији.⁵³⁷ Повреда Статута, Програма или тактике Партије повлачила је искључење из чланства, а од чланова Партије Статут је захтевао да припадају „синдикату своје струке“ и да и тамо развијају своју партијску активност. Од организационих облика нови Статут признавао је само месне партијске организације и партијска повереништва и обавезивао их на извршавање одлука и налога Главне партијске управе, којој је опет дато право да „неисправне организације може укинути“. Контролна комисија сведена је на финансијски контролни орган, који сачињавају три члана, док су сва остала овлашћења њена пренета на Главну партијску управу. Главна партијска управа је добила овлашћење да одлучује о покретању свих партијских листова, да контролише њихово уређивање и писање и да бира редакцију партијског органа. Поред тога, Главна партијска управа имала је право да одлучује о местима у којима се може учествовати у изборима и да потврђује кандидате, које предлажу месне партијске организације. Ова одредба Статута показале своју пуну вредност касније, приликом покушаја самовољног истицања кандидата од стране неких партијских организација, покушаја који се завршио дисиденцијом.⁵³⁸

У објашњењу Нацрта статута уочи Седмог конгреса Главна партијска управа и комисија су на ступцима партијског органа наглашавали да нови Статут није ништа друго него прецизније формулисана дотадашња пракса, која није била предвиђена у Статуту од 1903. године. „Први статут — писале су *Радничке новине* — који је наша Партија 1903. и 1904. године добила био је прост превод старог немачког статута.“ Пошто тај Статут није задовољавао потребе партијског живота, поједина питања, која треба да регулише статут, решавана су на конгресима као посебне тачке дневног реда. У складу са решењима таквих питања развијала се и партијска пракса, која је сада обухваћена одредбама новог Нацрта статута. Образлажући централистичку садржину одредаба у новом Нацрту *Радничке новине* су наглашавале да у Партији треба да постоји разлика у гледиштима и мишљењима између чланова и да су те разлике и потребне и корисне, али да оне никад не смеју „слабити јединство Партије, концентрацију снага, способност да по једном плану и једној директиви развија своју акцију“. Такође се наглашава да има незадовољних новим Статутом, да је број таквих врло мали, али „исувише незадовољан“. То незадовољство *Радничке новине* приписују „савршеном непознавању природе социјалдемократске организације и чему она има да служи“.⁵³⁹ Под „незадовољнима“ *Радничке новине* су подразумевале унутарпартијску опозицију, која је своје захтеве изнела још у току израде Нацрта статута и тиме најавила да ће главни напад на нови Статут уследити на Конгресу.

Приликом претреса Нацрта статута на Конгресу представници опозиције настојали су свим снагама да се измене оне одредбе које су опозицији битно смањивале радијус дејства. Јединствено су иступали и припадници леве и десне опозиционе струје, залагали се за иста решења и подносили исте предлоге. Живота Ђурковић, Радивоје Радловић, Станимир Васић, Недељко Дивац и др. нарочито су нападали чл. 2. који је регулисао питање чланства. Настојали су да се из текста овога члана избаци реч „тактика“, јер је тај „појам растегљив,

⁵³⁷ Радош Смиљковић, *Борба Димитрија Туцовића за револуционарну партију у Србији почетком XX века*, Српска социјалдемократска партија, РН Београд 1965, 218.

⁵³⁸ ИАКПЈ III, 112—117.

⁵³⁹ *Партијски статут*, РН 2. V 1909.

неодређен“. Као услов за чланство у Партији сматрали су да је довољно само признавање Програма и Статута. Недељко Дивац је на широко образлагао да ће формулација овога члана дати могућности за гоњење свих оних који се не слажу са ставовима и одлукама Главне партијске управе. Туцовић, Лапчевић, Лука Павићевић, Аца Павловић и други бранили су и одбранили став који је формулисан у Нацрту, па је овај члан усвојен са 52 : 24 гласа. Исто се поновило и при усвајању члана 4. са истим резултатом. Чак су Милан Станојевић и Сава Ковачевић, до тада увек сагласни са Туцовићем, овога пута тражили да се из члана 4. избаци реч „тактика“, јер се тај „појам не може довољно прецизирати“. Нападу је био изложен и члан 10, који је давао право Главној партијској управи да, на предлог месних партијских организација, одлучује о пријему интелектуалаца у Партију. И овај члан остао је неизмењен, али је подела гласова била још већа — однос је био 45 : 32.⁵⁴⁰ Опозиција није успела ни у једном свом захтеву. Статут је у целини и у детаљима усвојен по предлогу Комисије, а тиме је организација Партије дефинитивно утврђена на централистичким принципима. Све будуће акције опозиције биле су унапред осуђене на неуспех, јер је усвојени Статут обезбеђивао Главној партијској управи велика овлашћења, а опозиција у њој није могла обезбедити већину.

Упоредо са изработом Нацрта статута Главна партијска управа припремала је и материјале за друга питања, битна за унутарпартијски развој и неутралисање акција опозиције. Димитрије Туцовић је почетком 1909. године, предлажући на седници Главне партијске управе дневни ред за Седми конгрес, нагласио да је неопходно да Конгрес разматра о питању агитације и организације, што је много важније него нека друга питања. „Многи радници и агитатори нису подобни за вођење партијске агитације — истицао је Туцовић — а негирање Партије и партијске борбе на дневном је реду међу радницима.“ Припремање овога реферата Туцовић је узео на себе, желећи да се дефинитивно обрачуна са анархистичко-директашким негирањем улоге Партије и политичких облика борбе радничке класе.⁵⁴¹

Директашки препад на збору у Београду, одржаном 11. јануара 1909. године, на коме је усвојена анархистичка резолуција о одрицању обавеза држави, чему је кумовао и председник Главног радничког савеза Лука Павићевић, убрзао је Туцовићеву намеру да на дневни ред следећег конгреса Партије стави и питање о једној централној инстанци. Његов предлог усвојен је на седници Главне партијске управе 5. фебруара 1909. године, а за референта је одређен Драгиша Лапчевић. Међутим, на седници од 23. фебруара, опет по Туцовићевом предлогу, измењени су референти за ове две тачке дневног реда, па је коначно решено да реферат о агитацији и организацији припреми Драгиша Лапчевић, а о једној централној инстанци Димитрије Туцовић.⁵⁴²

⁵⁴⁰ Записник са Седмог конгреса Српске социјалдемократске партије, РН 26. и 28. V 1909 (дискусија о Статуту).

⁵⁴¹ А-ИРПС, ССДП, 65а, записник, седница од 5. I 1909.

⁵⁴² А-ИРПС, ССДП, 65а, записник, седница од 5, 12. и 23. II 1909. — Види и поглавље о синдикалистичко директашкој опозицији овог текста. Измена референата дошла је због тога што се Драгиша Лапчевић разликао са Туцовићем у вези са стварањем једне централне инстанце. Туцовић је то нагласио у завршној речи на VIII конгресу. (РН 29. VI 1910). Лапчевић је сматрао да на челу читавог радничког покрета треба да стоји „једна централна управа — Централни комитет“, чији би подручни органи били „секције и секретаријати“, који би руководили радом у појединим областима — „синдикатима, Партији, кооперативама, уметничким групама“ итд. Лапчевић је ово мишљење изнео половином фебруара 1909, а већ 23. II до-

Док је усвајањем Статута коначно скинуто са дневног реда питање дефинитивног организационог сређивања Партије, а опширним рефератом Драгише Лапчевића „Агитација и организација“ указано на значај чврсте организације Партије и детаљно разрађени облици агитације, питање о једној централној инстанци није решено на Осмом конгресу Српске социјалдемократске партије. Сама једна година није била довољна да се реши тако важно питање, а методични и савесни Туцовић није био склон да подноси недовољно проучене и непотпуне предлоге. Поред тога, Седми конгрес морао је да расправља, по речима Туцовића, и „актуелна питања, која су стицајем околности наметнута нашој Партији“, тј. колонијалну политику и национално питање. Ова питања наметнута су анексијом Босне и Херцеговине, о којој се Српска социјалдемократска партија морала изјаснити. Одлука да се на дневни ред Седмог конгреса ставе ова питања донета је на седници Главне партијске управе 5. јануара 1909. године⁵⁴³, а како је Конгрес расправљао и о комуналној политици, времена за дискутовање о једној централној инстанци није било. Због тога је Седми конгрес о овом питању усвојио само градску резолуцију, којом се Главној партијској управи налаже да то питање проучи и поднесе предлог наредном конгресу. Идентичну резолуцију усвојио је нешто раније и Пети конгрес Главног радничког савеза.⁵⁴⁴

Осми конгрес Српске социјалдемократске партије решавао је о неколико питања битних за даљи унутарпартијски развој. Поред доношења одлуке о једној централној инстанци било је неопходно разјаснити и питање тактике Партије, које је било предмет спора приликом усвајања Статута на Седмом конгресу, а поред тога на дневни ред стављено је и аграрно питање, тј. питање акције Партије на селу. Доношење одлука о овим питањима представљало је финале једног дужег процеса, процеса тражења најпогоднијих облика организације и регулисања односа између синдиката и Партије. То је требало да означи крај лутања, размимомлажења и међусобних трзавица, чиме је претходни период обиловао. Док је Туцовић реферисао о једној централној инстанци, Душан Поповић је добио задатак да припреми реферат о акцији и тактици, а о аграрном питању реферисао је Живко Топаловић.

Уз предлог резолуције о једној централној инстанци Туцовић је припремио опширан и студиозан реферат, који је представљао значајан теоретски допринос у расправљању питања о организацији покрета и односима између разних облика његових организација.⁵⁴⁵ Акценат је, наравно, стављен на однос синдиката и Партије што је представљало суштину постављеног питања. Борбу за јединство покрета Туцовић је приказао као процес који је почео „још у самом почетку организоване радничке класе“. У неколико језгровитих реченица приказао је незадовољство опозиције због постојања најчвршћих веза „које су у нас између синдиката и Партије од самог почетка

шло је до измене референата. (Драгиша Лапчевић, *Управа Српске социјалдемократске партије и Главног радничког савеза*, РН 17. и 19. II 1909; А-ИРПС, ССДП 65, записник, седница од 5, 12. и 23. II 1909).

⁵⁴³ А-ИРПС, ССДП 65а, записник, седница од 5. I 1909.

⁵⁴⁴ ИАКПЈ III, 117—118; *Записник са Седмог конгреса Српске социјалдемократске партије*, РН 4. VI 1909.

⁵⁴⁵ Реферат, који је о јединству покрета Туцовић држао на Осмом конгресу Српске социјалдемократске партије није објављен у конгресним материјалима. О истом питању Туцовић је реферисао и на конгресу Главног радничког савеза 1911. године. Тај реферат објављен је као посебна брошура под називом *Јединство покрета*, Београд 1914. После другог светског рата објављен је у *Изабраним списима* Димитрија Туцовића (св. I) и у зборнику грађе Синдикални покрет у Србији 1903—1919. (св. II), 1954.

постојале. Између синдиката и Партије у Србији постоји „историјска веза, која потиче из њиховога заједничкога порекла“. Настанак синдиката и Партије резултат је социјалистичке активности „истих људи који су ту делатност развијали“. Због тога су се и синдикално организоване масе самим тим сматрале делом социјалне демократије, а целокупни организовани раднички покрет идејно је потпуно јединствен. Идејно јединствен раднички покрет у Србији организационо се изграђивао у „два представничка организациона тела: Партију и Главни раднички савез [...] са управама Савеза и Партије као два врха пирамиде“. То је многе навело на закључак да постоје „два покрета радничке класе: синдикални и политички“, а таква схватања резултирала су несугласицама и претпостављању једне врсте акција или једне форме организација другој, чега је у дотадашњем процесу развоја радничког покрета било у знатној мери. Развијајући тезу о неопходном организационом и акционом јединству радничког покрета, Туцовић истиче да су економска и политичка делатност увек биле и остале „и даље два најважнија елемента класне борбе пролетаријата“. Док је економска борба пре свега израз интереса радничке класе у капиталистичком друштву, политичка борба је у суштини израз будућих интереса радничке класе. Економским облицима борбе пролетаријат постиже испуњење својих захтева у капиталистичком друштву, а политички циљ — освајање политичке власти преко које ће се извршити експропријација експропријатора“. Та два најважнија облика класне борбе узајамно су „упућени један на други, они се узајамно помажу, допуњују и унапређују“ и један и други облик борбе су „практични и револуционарни“ и оба су „само нужни делови једне опште револуционарне акције социјалне демократије“. Пошто су економска и политичка борба само саставни делови „једне опште револуционарне акције“ пролетаријата, то су синдикати, као носиоци економске борбе, и Партија, као носилац политичке борбе, само саставни делови организованог радничког покрета, само „две гране једног истог стабла“. Синдикати су „најчвршће и највеће организације маса у које радник улази без обзира на висину своје класне свести. У синдикатима радници стичу прва борбена искуства, прва сазнања о свом положају и борби за његову промену, добијају прва социјалистичка сазнања и коначно сазнање о крајњем циљу класне борбе пролетаријата. У том смислу синдикати се јављају као највећа резерва за регрутовања чланова Партије. На тај начин они су неопходан фактор у борби за остварење крајњег циља класне борбе, као што је и Партија са својим политичким облицима борбе неопходан фактор за стварање услова за успешну синдикалну борбу. Та узајамност циљева диктира потребу организационог и акционог јединства свих врста радничких организација, које би одговарало јединству тренутних потреба и борби за остварење крајњег циља класне борбе.

Илуструјући своје излагање примерима из међународног радничког покрета Туцовић се опширно осврнуо на покрете у Енглеској, Француској и Немачкој. Енглеска — колевка синдикалног покрета — постала је у исто време колевка „свих могућих синдикалних заблуда“ у првом реду због тога што „није било самосталне политичке борбе радничке класе и социјалне демократије која би посебне интересе и стручне борбе саобразила са општим класним“. С друге стране, Француска „је земља не само најразвијеније политичке борбе већ и свих могућих политичких заблуда“. Те заблуде се састоје у прецењивању „парламентарних комбинација према општим политичким, класним тежњама пролетаријата“. То је одбило раднике од Партије и створило у Француској јаку антипарламентарну струју, која настоји да политичку акцију радничке класе пренесе на синдикате. Узор правилног односа између синдиката и Партије Туцовић је видео у радничком

покрету у Немачкој, где је „политичка заинтересованост францускога пролетаријата сједињена са синдикалном организованомшћу енглескога“. Политичка делатност Немачке социјалдемократије у пуном је складу са интересима масе синдикално организованих радника, а успеси радничког покрета у овој земљи највећим делом су резултат правилног односа између синдиката и Партије.

Закључујући излагање Туцовић је у кратким потезима нагласио да се класне супротности све више заоштравају, а са њиховим заоштравањем све је мање услова за вођење појединачних борби „на уско стручној основи“. Свака акција пролетаријата постаје прави класни сукоб и у тим сукобима расте улога синдиката као масовне базе социјалдемократије, али расте „и њихова упућеност на политичку борбу и социјалну демократију“. Истичући парламентарну акцију социјалне демократије у борби радничке класе, Туцовић је наглашавао њен, пре свега, агитациони значај, њен значај за „класно груписање и просвећивање радника“, али је био далеко од тога да парламентарну борбу за реформе прогласи јединим начином освајања политичке власти од стране радничке класе. Он је тврдио управо обрнуто — да „крупна политичка питања нашега доба неће наћи свога решења у парламенту већ ван њега, у револуционарној акцији маса које стоје под заставом социјалне демократије“. У тим револуционарним акцијама маса расте улога социјалне демократије, „али расте и њена упућеност на синдикално и политички организоване масе ван парламента“. Природна узајамност и међусобна упућеност синдиката и Партије захтевају један центар из кога ће се руководити свим класним акцијама, па се због тога резолуцијом о једној централној инстанци предлаже формирање тога центра.

У регулисању односа Главног радничког савеза и Партије Туцовић је отишао даље од свога немачког узора. Није се задовољио чврстом идејном повезаношћу ових организација, већ је предложио да се то јединство и организационо изрази. Предлог резолуције о једној централној инстанци регулисао је ово питање на начин који је потврђивао већ постојећу праксу, али доносио нове елементе који су дотадашње везе проширивали а Партији обезбеђивали улогу руководиоца одредба организованог радничког покрета, док су Главном радничком савезу остављали слободу акције у свим чисто синдикалним питањима. Резолуција је ова питања регулисала у пет тачака, од којих је само тачка 2 потпуна нова, док су остале санкционисале и прецизирале дотадашњу праксу. Тачком 1 резолуције одређује се да су *Радничке новине* и *Борба* „заједнички органи целокупног покрета, партијскога и синдикалнога правца“. Ово није ништа ново, јер су *Радничке новине* биле орган Партије и Главног радничког савеза од оснивања ових организација, а *Борба*, која је и до тада практично била теоријски орган покрета, сада је то постала и званично. Тачка 2 регулише однос између управе Главног радничког савеза и Главне партијске управе и тај однос представља битан елеменат централне инстанце покрета. По тексту ове тачке Главна партијска управа бира из своје средине 2 члана за управу Главног радничког савеза, а управа Главног радничког савеза за Главну партијску управу бира 2 своја члана „који ће бити редовни пуноправни чланови дотичних управа“. Ако се овоме дода и тачка 5 која налаже Главној партијској управи да одржава „заједничке седнице са управом Главног радничког савеза кад год су у питању опште борбе које ангажују и синдикате“, постаје јасно да су баш то одредбе које формулишу стварање централне инстанце. Тачка 5 допуњена је на Конгресу формулацијом којом се исти такав однос налаже месним партијским организацијама и синдикалним

већима у унутрашњости.⁵⁴⁶ Тачком 3 Резолуције одређено је да на Главног радничког савеза“ са по једним делегатом, а тачком 4 дато је право обостраног учешћа чланова Главне партијске управе, управе Главног радничког савеза и њихових финансијских контролних органа на партијским и синдикалним конгресима. То је и раније била устаљена пракса која се овом резолуцијом само потврђује.⁵⁴⁷ Главног радничког савеза и Главној партијској управи да споразумно могу предложити да се конгреси држе истовремено и са истим делегатима (СПС II, 157).

Предлог резолуције није изазвао значајнију дискусију на Осмом партијском конгресу. Опширан реферат Димитрија Туцовића задовољио је делегате, тако да предложено решење практично није имало противника. Истина, Коста Стевановић, Тоша Живановић и Васа Кнежевић покушали су да оспоре исправност предложене резолуције, али њихово иступање није нашло одјека код делегата, па је резолуција о једној централној инстанци за све опште, класне акције покрета усвојена једногласно. За њу су гласали чак и они који су се у дискусији изјаснили против ње.⁵⁴⁸ Да би резолуција постала пуноважна остало је да се о њој изјасни и конгрес Главног радничког савеза, чије је одржавање предвиђено за 1911. годину.

У периоду између Осмог конгреса Српске социјалдемократске партије и Главног радничког савеза појачала је активност ванпартијска анархистичка група „Комуна“, а почетком 1911. године појавила се нова анархосиндикалистичка група око листа *Радни народ*. Појачана активност ових групација била је усмерена на то да у синдикалним масама изазове отпор према усвајању резолуције о једној централној инстанци и тиме одвоји синдикате од Партије и њеног идеолошког утицаја. Што се Шести синдикални конгрес приближавао активност ових групација јачала је и искључиво се усмеравала баш на изазивање колебања и отпора код делегата Конгреса. Међутим, анархистичка акција није имала практично никаквог успеха. Унутар партијска синдикалистичка опозиција као да се сматрала дефинитивно побеђеном. Покушај Васа Кнежевића и Савеза млинарско-пекарских радника да се на дневни ред Конгреса стави предлог о измени Правила Главног радничког савеза одбијен је са мотивацијом да тај предлог „иде на то да место централистичког заведе децентралистички систем у синдикалном покрету“.⁵⁴⁹ После Туцовићевог реферата о јединству покрета Конгрес практично није ни дискутовао о предложеној резолуцији. Лука Павићевић као председавајући на Конгресу истакао је да је ово питање већ дискутовано у синдикалним организацијама и да се Конгрес начелно слаже са предложеним решењем. Због тога је Конгрес усвојио Павићевићев предлог да дискутују само они који нису задовољни предложеним решењем. И опет је само Васа Кнежевић покушао да убеди делегате да не прихвате тачку 3. и 4. резолуције о једној централној инстанци, али је његово

⁵⁴⁶ Туцовићев предлог резолуције није предвиђао одредбу о истоветном односу синдикалних већа и партијских организација у унутрашњости. То је конгрес учинио на предлог Луке Павићевића, са чиме се сагласио и Туцовић. (*Записник са Седмог конгреса Српске социјалдемократске партије*, РН 29. VI 1910).

⁵⁴⁷ У Статуту Српске социјалдемократске партије, усвојеном 1909. године, члан 17. тачка 5. и 6. дају право учешћа на партијским конгресима управи Главног радничког савеза и њеним контролорима и по једном представнику синдикалних савеза (ИАКПЈ III, 114). Правила Главног радничког савеза, усвојена на III конгресу 1905. године давала су право Управи

⁵⁴⁸ *Записник са Седмог конгреса Српске социјалдемократске партије*, РН 29. VI 1910.

⁵⁴⁹ *Записник са Шестог конгреса Главног радничког савеза*, СПС II, 409—410.

иступање остало без икаквог утицаја.⁵⁵⁰ Конгрес је једногласно прихватио предложену резолуцију и тиме је борба за јединство радничког покрета у Србији доживела тријумф. Организовани раднички покрет у Србији дефинитивно је санкционисао своје идејно и акционо јединство, јединство у коме је Партија била дејни и акциони вођ у свим борбама у којима је иступала класа против класе, постала и остала револуционарни вођ пролетаријата у Србији на путу остварења крајњег циља остварења борбе — извођења пролетерске револуције и изградње социјалистичког друштва.

*
*
*

Развојни пут Српске социјалдемократске партије од 1905—1911. године интензиван је процес организационе изградње и идеолошког сазревања Партије, процес испуњен непрекидном упорном борбом за унутарпартијско јединство, за јединство Партије и синдиката и коначно за израстање Партије у идејни и руководећи одред организованог радничког покрета. Трајање тога процеса, испуњеног борбом против свих врста унутарпартијске и ванпартијске опозиције, временски се дели на два мања периода са посебним обележјима. Први период обухвата време од Трећег до Шестог конгреса Српске социјалдемократске странке, тј. од јуна 1905. до априла 1908. године, а други од Шестог до Деветог конгреса, тј. од априла 1908. до краја маја 1911. године. Први период карактерише се настајањем разлика у гледиштима истакнутих социјалдемократа у вези са организационим уређењем, улогом, акцијама и целокупним даљим развојем Партије. Чврста централистичка организација Партије, њен резервисан став према пријему нових чланова из редова изван категорије најамних радника, тенденција да идејно јединство Партије и синдиката јача и прерасте у одређени облик организационих веза и, на крају, негативан став према акцији на селу нашли су одмах своје противнике у редовима Партије. Раније јединствени у отпору према антипартијској акцији „нововремаца“, партијски активисти показали су знатније разлике у односу на решавање ових питања, и то је постало основним узроком диференцијације у редовима Српске социјалдемократске странке. Диференцијацији у редовима партијских кадрова претходило је настајање ванпартијске групе анархиста, чији искључиви антипартијски став није дозвољавао њихову инфилтрацију у партијске редове, па се целокупна делатност анархиста одвијала изван организованог радничког покрета. Идеолошка неслагања унутар Партије резултирала су настанком две унутарпартијске опозиционе струје — десне реформистичко-опортунистичке и леве синдикалистичко-директашке.

Организовање анархиста није пратило настанак класног радничког покрета у Србији. Прикупљање анархиста и покретање њиховог листа каснило је 2 године за формирањем Српске социјалдемократске партије и Главног радничког савеза. За те 2 године Партија је издржала напад „нововремске“ антипартијске групе, у борби против ње победила, изградила своју организацију и изборила своју револуционарну марксистичку оријентацију. Обухваћени антипартијским концепцијама „нововремаца“ и помажући њихов напад на Партију, анархисти нису успели да се издвоје током 1903/4. године. Ликвидација „нововремске“ опозиције натерала их је да самостално иступе, али тада је организација и идеолошка оријентација синдиката и Партије највећим делом била изграђена, па је инфилтрација анархиста у редове организованог радничког покрета била немогућа. Због тога се анархизам појавио као периферна појава у радничком покрету Србије

⁵⁵⁰ Исто.

и до свога краја такав је и остао. Његову појаву и активност у овом периоду условио је погоршан положај радничке класе у Србији изазван привредном кризом као последицом царинског рата, а у вези с тим појачаним нападима буржоазије и власти на радничка права и организације. Анархистичка агитација за директне обрачуне са буржозијом, њихова парола да на употребу силе од стране државних власти треба одговорати равном мером имала је одређени утицај на шире радничке слојеве, али њихов искључиви антипартијски став и агитација за разједињавање синдикалног покрета нису нашли присталицу код класносвесних радника. Покушавајући да у радничком покрету развијају концепције које су већ биле преживеле и осуђене у међународном радничком покрету, анархисти у Србији су неминуно морали бити оно што су били — мања групација незадовољних без икаквог јачег утицаја у ширим радничким слојевима. Њихова два краткотрајна испитивања у овом периоду (август-септембар 1905. и јануар—април 1907. године (допринела су, истина, да радници непромисљено улете у неколико окршаја са војском и полицијом, који су могли имати далеко трагичније последице да раднички покрет у Србији чврстином своје организације и снагом своје идеолошке одређености није успео да преброди критичне тренутке. Овај период је у исто време и почетак и крај пропагирања идеја класичног анархизма у Србији. У наредном периоду анархисти се све више приближавају анархосиндикализму, трудећи се да стекну присталице међу синдикално организованим радништвом.

Склоност ка реформизму одређеног броја истакнутих чланова Српске социјалдемократске странке, у првом реду интелектуалаца, настала је као реакција на њен строго централистички систем организације са практично свемоћном Партијском управом у међуконгресним периодима, затим на њену револуционарну тактику, која није допуштала бесплодно политизирање нити се сводила само на изборну борбу и парламентарну акцију за реформу. Резервисан став према пријему интелектуалаца у Партију, који се у овом периоду повремено претварао у неповерење и према интелектуалцима у Партији, такође је допринео приближавању опозиционо настројене партијске интелигенције, њеном окупљању у, истина, неформалну унутарпартијску групацију са тенденцијама све тешњег приближавања и заједничког иступања против организационих основа и револуционарне тактике Партије. Централистичкој организацији Партије, нужној у тој фази развоја радничког покрета, супротстављали су аутономију месних партијских организација свдећи Главну партијску управу на орган за координацију њихових акција. Теоријским поставкама марксиста да се стицањем већине у Парламенту не може извести друштвени преображај, па су, доследно томе, изборна борба и парламентарна акција само одлична средства за агитацију, критику постојећег друштва, стицање нових присталица и ширење социјалистичких идеја, супротстављали су управо супротне концепције: главни задатак Партије радничке класе је освајање политичке власти, а то се може постићи само стицањем већине у Парламенту и општинама. Због тога су заговарали најшире учешће у изборима. Њихове концепције објективно су сводиле улогу Партије на обичну политичку фракцију којој је основни циљ обезбеђење што више посланичких и одборничких мандата. Ако се отпишу социјалистичке пароле чиме су сва њихова иступања била гарнирана, њихова схватања сасвим би приближила Партију грађанској левици. Окупљени око часописа *Живот* 1906. године и *Социјалиста* 1908/9. године вешто су пласирали своје идеје преко ових гласила, тако да највећи број радника није видео разлику између њихових и званичних концепција, па су им полемике и сукоби на конгресима изгледали као надмудривања сујетних интелектуалаца и борба за руководеће позиције у Партији. То је резултирало

повременим неповерењем према интелектуалцима уопште. Кулминација њихове активности пада у првој половини 1908. године, када је остваривши знатан утицај у руководећим форумима Партије и београдске партијске организације „Врачар“, а користећи се критичним стањем у Партији, покушала да своје идеје спроведе у дело, иницирајући доношење новог Статута Партије, који би кодификовао њене аутомистичке организационе принципе и омогућио опортунистичко реформистичку тактику.

У тесној вези са појавом и активношћу десне опозиционе струје јесте настанак леве синдикалистичко-директашке опозиције унутар Српске социјалдемократске партије. Настала под утицајем анархистичке агитације у земљи и међународне анархосиндикалистичке литературе, у првом реду Сорелове „нове школе“ у Француској, синдикалистичко-директашка схватања у Српској социјалдемократској странци била су у првом реду реакција баш на опортунистичко-реформистичке концепције десне опозиције са којом су синдикалисти поистовећивали Партију. Прихвативши од анархиста метод директних обрачуна са буржоазијом и државним властима — „револуционарно насиље“, а од анархосиндикалиста неутралистичке синдикате као организацију радничке класе која ће извести револуцију, директаши у Србији нису негирали улогу Партије али су јој давали другостепени значај. Отуда њихова неуморна агитација за неутралност синдикалног покрета и аутономију синдикалних савеза. То постаје битно обележје њихове активности, а заједничка борба са десном опозицијом за аутономију партијских организација и ликвидацију централизма у Партији резултат је тражења простора за акцију, који им се чинио скупеним.

Док је десна опозиција лакше стицала позиције у руководећим партијским форумима, директашка опозиција је у овом периоду имала већи утицај на масе организованих и неорганизованих радника, којима су блиско звучале пароле о директној акцији и борби за непосредно тренутно побољшање положаја радника као основном и најпречем задатку организованог радничког покрета. Иако по теоријским концепцијама дијаметрално супротне, обе унутарпартијске опозиционе групације у пракси су често налазиле додирне тачке, па су заједнички иступале у борби против марксиста. Упућеност ових опозиционих струја једне на другу била је условљена слабошћу сваке од њих да сама за себе постигне циљ. Осим тога, главну сметњу за обе представљала је централистичка организација Партије, строга партијска дисциплина и велика овлашћења Главне партијске управе у којој ни свака посебно ни обе заједно никад нису могле да обезбеде доминантне позиције. То је условило њихово заједничко иступање преко партијске организације „Врачар“ приликом акције за доношење Статута 1908. године. То је било после „нововремске“ акције најкритичнији тренутак у историји Српске социјалдемократске странке.

У условима привредне кризе и погоршаног положаја радника, код којих се после првог одушевљења јавило разочарање у Партију и њене акције, у условима настанка и објективно развијачког деловања леве и десне опозиције изнутра и анархиста споља, појачаног притичка буржоазије и власти на радничке организације, Партија је као целина морала у овом периоду доживети озбиљну кризу, која је резултирала опадањем чланства. Недостатак сопствених кадрова у руководећим форумима осећао се у великој мери. Смрт Радована Драговића, одсуство Димитрија Туцовића, пасивизација Драгише Лапчевића и повлачење Трише Кацлеровића лишило је Главну партијску управу снага које су се могле равноправно носити са неоспорно способним и теоријски спремним представницима опозиције. Значај присуства наведених личности у Главној партијској управи може се оценити из њиховог краткотрајног присуства и заједничке акције у првој

половини 1907. године, када је унутарпартијска опозиција натерана на узмак, а ситуација у Партији сређена. Критична ситуација изазвана чукарничким крвопролићем пребројена је највише захваљујући њиховом присуству и деловању. Међутим, одсуство само једног од њих поколебало је и остале, а њиховим повлачењем опозиција је добијала могућност за појачање своје активности. Како су се активност опозиције и борба марксистичког језгра против ње у овом периоду привидно манифестовале као сукоби интелектуалаца, то се код радника-функционера учврстило уверење да је суревњивост интелектуалаца узрок свим недаћама у покрету. Неповељење према интелектуалцима преносило се и на шири круг чланова Партије. У вези с тим и Главна партијска управа је у извесном смислу имала секташки однос према пријему интелектуалаца у Партију, што је Партију лишавало прелива образованих чланова, а интелектуалце — чланове Партије терало на пасивизацију. Резултат свега тога била је озбиљна криза кроз коју је Партија пролазила, и то је основна карактеристика њеног развоја у овом периоду.

Битно обележје развоја Партије у периоду 1908—1911. године јесте сређивање унутарпартијских односа, постепено слабење и на крају ликвидација утицаја унутарпартијске опозиције, бројни пораст чланства, јачање улоге Партије у организованом радничком покрету, постепено али стално пораст утицаја Партије у масама и друштвено-политичком животу земље уопште. Период лутања, несугласица, тражења пута, укратко период кризе био је пребројен и настајао је период јачања у свим правцима. Разбијање економске блокаде и проналажење нових тржишта за извоз производа из Србије омогућили су привредни полет, ублажили незапосленост и створили услове за бржи развој и јачање радничког покрета.

Повратак Димитрија Туцовића из Немачке и његова акција против опозиције иницираних предлога за Шести конгрес Српске социјал-демократске партије, резултирали су енергичним ставом Конгреса и његовим одлукама које су значиле пресудан ударац за обе унутарпартијске опозиционе струје. Окупљање способних кадрова око Главне партијске управе и Димитрија Туцовића, брига о школовању способних агитатора и нешто либералинија политика пријема нових чланова били су солидни предуслови за оживљавање партијске активности. Доношењем новог Статута којим је кодификован централистички принцип организације појачана је улога Главне партијске управе, а Контролна комисија сведена на финансијски контролни орган. Све то представљало је за опозицију нови тежак ударац. У тој ситуацији опозиција је била принуђена да мења тактику. Изгубивши утицај у руководећим форумима десна опозиција своју активност своди на критику система организације Партије и строге партијске дисциплине, коју су квалификовали као ограничавање слободе мишљења и акције. Синдикалистичко-директашка опозициона струја усмерава своје напоре на критику партијских акција и покушава да омете јачање идејног и акционог јединства Партије и синдиката. Анархисти напуштају пропагирање класичног анархизма и све више се приближавају анархосиндикализму, регрутујући своје присталице из редова оних који су из било којих разлога напустили Партију или били искључени из ње. Обе анархосиндикалистичке групе — анархисти-комунисти око *Комуна* и револуционарни синдикалисти око *Радног народа* — састојале су се углавном од бивших чланова Партије. Обе су пропагирале анархосиндикализам, с тим што је група „Комуна“ по својим концепцијама припадала левој анархосиндикалистичкој струји, а група око *Радног народа* пропагирала је нешто умеренију варијанту — револуционарни синдикализам. Ова еволуција анархизма била је нужна и условљена тежњом да прошири утицај на постојеће синдикалне организације,

јер се стварање нових синдиката у Србији на бази анархосиндикализма показало немогућим.

Акција Главне партијске управе и Димитрија Туцовића да идејно јединство синдиката и Партије прерасте у акционо па чак и организационо морала је водити рачуна о постојању и активности унутарпартијске и ванпартијске опозиције. Борба за стварање једне централне инстанце за све класне акције покрета није била само теоретска, већ пре свега практична, акциона. На економском плану Партија покреће акцију за доношење Закона о радњама, оживљава синдикални покрет и преузима руковођење овом акцијом. На тај начин елиминише пребацивања анархиста и директаша да Партија потцењује економске акције радничке класе. На политичком плану оживљавања борбу за опште право гласа и у тој борби мобилише и синдикално и партијско чланство. Проширујући агитацију на село и доносећи одлуку о стварању сеоских партијских организација, Партија је развила своју акцију међу најширим слојевима у земљи и тиме исправљала грешке и разбијала секташку зачауреност из претходног периода. Ове акције учиниле су критику десне опозиције беспредметном и лишиле је и оно мало присталица. Теоријска подлога борбе за јединство Партије и синдиката настала је као резултат његове заједничке акције, па је резолуција о једној централној инстанци за све опште, класне акције покрета значила само санкционисање постојеће праксе и зато је била једногласно прихваћена и на партијском и на синдикалном конгресу. У борби против леве и десне девијације у радничком покрету Србије Српска социјалдемократска партија изградила је своју револуционарну тактику остајући доследна основним принципима марксизма: и директна акција и борба за реформу су револуционарна средства борбе ако нису саме себи циљ, већ се воде с обизром на крајњи циљ борбе радничке класе — извођење пролетерске револуције и освајање власти. Сама пак револуција не може се извести освајањем већине у парламенту, већ, обратом, револуционарном акцијом маса ван парламента у моменту када класне супротности у капиталистичком друштву нарасту до критичне тачке и постану кочница даљем развоју друштва.

ДИСИДЕНЦИЈА 1912. ГОДИНЕ И ПОКУШАЈИ СТВАРАЊА НОВЕ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ СТРАНКЕ

Успешно окончана борба за јединство покрета у исто време означила је и коначан пораз опозиције. Поражена и збуњена унутарпартијска опозиција изгубила је сваки утицај у редовима организованих радника. Партија је била у тој мери организационо и идејно јединствена да је и сукоб две најистакнутије личности у покрету — Драгише Лапчевића и Димитрија Туцовића, што је било непосредан повод за сазивање Ванредног партијског конгреса 1912. године, био релативно лако и повољно решен.⁵⁵¹ Тај сукоб није изазвао нерзову у редовима партијског чланства⁵⁵², па је несметан развој Партије настављен. Представници опозиције, иступајући на Ванредном конгресу

⁵⁵¹ Жарко Јовановић, Српска социјалдемократска партија и село, *Токони револуције IV*.

⁵⁵² Чак су и делегати аутономизму склоне јагодинске партијске организације, који су од своје организације добили инструкције да траже јавну расправу о сукобу, након повратка са конгреса реферисали да сукоб није био личне природе, већ да су и Туцовић и Лапчевић били претрпани послом, па су дали оставке. (А-ИРПС, записник са седница Месне партијске организације у Јагодини — фотокопија — нерегистровано).

против поднетих предлога, били су све пре него доследни себи. На том Конгресу Живота Ђурковић, истакнути представник десне опозиционе струје, залагао се против учешћа на изборима по окрузима, што је десна опозиција до тада упорно тражила. Ако се већ иступа, инсистирао је Ђурковић, онда то треба учинити у свим окрузима. Директаш Васа Кнежевић и други устали су против акција маса за одбрану Закона о радњама, дакле против метода борбе који је био битан елемент њихових концепција.⁵⁵³ И тај покушај, као и сви претходни, доживео је пораз, и то овога пута коначан, тако да опозициона активност није више била могућа унутар Српске социјалдемократске партије.

Лишена могућности да развија своје акције у редовима Партије десна опозиција одлучила се на очајнички корак да, упркос забрани Главне партијске управе, истакне своју кандидатуру у парламентарним изборима 1912. године. То је био фаталан корак који их је, од опозиционе активности унутар Партије, одвео у њене отворене непријатеље и заговорнике стварања нове сепаратистичке социјалистичке партије.

На основу одлука Деветог и Ванредног конгреса Српске социјалдемократске партије, а у складу са одредбама чл. 14. и 15. Статута Партије, Главна партијска управа је одлучила да у парламентарним изборима 1912. године, поред учешћа у варошима, учествује и у 6 округа. Пошто је по Статуту право одређивања округа у којима ће се испустити на изборима припадало Главној партијској управи, то је значило да нико и ни под којим условима не сме прекорачити њене одлуке. Поред тога, без потврде Главне партијске управе ни једна кандидатура није важила као партијска. Незадовољна својим положајем, строгом дисциплином у Партији, група опозиционо расположених чланова Партије истакла је кандидатску листу у округу смедеревском, придобивши за овај корак месне партијске организације у Смедереву и Паланци. Носилац ове листе био је Милан Маринковић, геометар и бивши посланик Партије 1905. године, квалификовани кандидати Живота Ђурковић, адвокат из Београда, и Арса Стаменковић, адвокат из Смедерева, који тада није био члан Српске социјалдемократске партије. На листи су се још налазили: Арон Павковић, металски радник, Јован Петровић, обућарски радник, Никола Ивошевић, берберин и Душан Димитријевић.⁵⁵⁴ Маринковић се на овај корак одлучио због тога што није био нигде кандидован на листи Партије. Ђурковић је одбио да на листи Партије буде квалификовани кандидат, јер су те „кандидације [...] мање више формалне“, Арса Стаменковић није био члан Партије, па се могао опредељивати по жељи, а остали кандидати са ове листе дали су свој пристанак под утицајем ове тројице и расположења смедеревске и паланачке партијске организације да на изборима учествују.⁵⁵⁵ Поред месних партијских организација у Смедереву и Паланци дисидентима је током изборне кампање пружила подршку и управа партијске организације „Дунав“ у Београду, организујући неколико зборова, на којима су Живота Ђурковић и Влајко Мартиновић били главни референти.⁵⁵⁶

Главна партијска управа најпре је покушала да спречи истицање ове листе. Она је још у почетку изборне борбе објавила своју одлуку да се окружне листе могу истицати само у подрињском, тимочком, пожаревачком, моравском, врањском и крагујевачком округу, а три дана касније скренула је пажњу свим „варошким и сеоским организаци-

⁵⁵³ Записник са Ванредног партијског конгреса, РН 9, 10. и 17. II 1912.

⁵⁵⁴ Дивља листа, РН 31. III 1912.

⁵⁵⁵ Поводом искључења Животе Ђурковића, Милана Маринковића & ком, РН 2. V 1912.

⁵⁵⁶ РН. 18. II 1912.

јама“ на одредбе чл. 14. и 15. Статута Партије. Уз опомену да кандидације без потврде Главне партијске управе не важе, дошло је упозорење да чланови Партије, који се упркос овој одлуци кандидују, „самим тим себе искључују из Партије“.⁵⁵⁷ Када је постала очигледном намера Маринковића, Ђурковића и осталих да, упркос свему, истакну своје кандидатуре, Главна партијска управа их је упозорила на недопуштеност тог поступка.⁵⁵⁸ Све то није помогло. Листа наведених кандидата је истакнута, потврђена и објављена у *Српским новинама* од 29. марта 1912. године. Тада је Главна партијска управа реаговала саопштењем под насловом „Дивља листа“, у коме истиче да листа чији је носилац Милан Маринковић, а први квалификовани кандидат Живота Ђурковић, није листа Српске социјалдемократске партије. Због тога позивају чланове Партије да за ту листу не гласају.⁵⁵⁹

Парламентарни избори 1912. године одржани су 1. априла, а одлука Главне партијске управе о проглашавању листе за округ смедеревски дивљом објављена је само дан раније. Због тога ова одлука није имала већег утицаја на резултат избора. Највећи број гласача није знао да је листа проглашена дивљом, па су гласали за њу као за листу Партије, али то није било довољно за успех дисидената. Дисидентска листа у Смедереву и округу смедеревском добила је 1.936 гласова⁵⁶⁰, што је било далеко испод броја потребног за добијање мандата. Главна партијска управа правилно је оценила да Партија нема изгледа за изборни успех у округу смедеревском, а неуспех дисидената, који су иступали као чланови Партије и имали подршку партијских организација у округу, само је потврда те оцене.

Дисидентска акција изазвала је брзу и оштру реакцију Партије, јер су озбиљност ситуације и могућност ширења штетних последица дисиденције такву акцију захтевале. То је после „нововремског“ напада на Партију 1904. године био први случај да група чланова Партије и партијских организација предузме акцију на своју руку, упркос изричитој забрани Главне партијске управе. У том смислу поступак дисидената био је преседан који је могао изазвати ланчану појаву сличних поступака. Иза акције дисидената стајале су три партијске организације, а то је ситуацију чинило крајње озбиљном. Оштра реакција Главне партијске управе се и очекивала с обзиром на предизборна упозорења. *Радничке новине* су касније писале „да је велики број другова „очекивао одлуку Главне партијске управе о искључењу дисидената из Партије, а да је „расположење пролетерских маса било такво да би та одлука била примљена са бурним овацијама по целој Србији“.⁵⁶¹

Главна партијска управа се у акцији против дисидената држала Статута. Сугерирала је Београдском партијском већу да на основу чл. 31. Статута Партије затражи образовање Изабраног суда, који ће расправљати о поступку дисидената и донети одлуку. Партијско веће је затражило формирање овог суда и са своје стране за судије одредило Ацу Павловића, адвоката, и Павла Стојковића, обућарског радника.

⁵⁵⁷ РН 10. и 13. II 1912.

⁵⁵⁸ *Радничке новине* од 1. V 1912. су писале да су дисиденти истакли кандидатску листу „без одобрења, шта више противно другарским опоменама Главне партијске управе“.

⁵⁵⁹ *Дивља листа*, РН 31. III 1912.

⁵⁶⁰ РН 3. IV 1912.

⁵⁶¹ РН 3. V 1912. — Живко Топаловић је изражавао мишљење већине чланова Партије, када је писао Димитрију Туцовићу из Немачке: „Појава дивље листе је један страшан догађај. Ја себи не могу да појмим да се иза леђа партијске управе могло што такво учинити [...] Очекујем предлог да се сви избаци из Партије“. (А-ИРПС, ЗДТ, 142, писмо Ж. Топаловића Д. Туцовићу 18. IV 1912).

Главна партијска управа је за председника суда одредила Саву Ковачевића, тада другог секретара Радничке коморе. Дисиденти су са своје стране изабрали за судије своје старе пријатеље и истомишљенике Драгишу Ђуриша и Вељу Стојановића.⁵⁶² Суд је заседао 20. априла 1912. године, али одлуку није донео у пуном саставу. Оптужени су после краће дискусије напустили суђење изјавивши да „овај Суд не признају“. Остајући доследни својим опозиционим ставовима и изражавајући симпатије за дисиденте, суђење су напустили Драгиша Ђурић и Веља Стојановић. Према томе Суд је заседао и донео одлуку у крњем саставу. После претреса донета је одлука која је била очекивана и једино исправна. Из Партије су искључени сви они који су се налазили на кандидатској листи за смедеревски округ, и то: Милан Маринковић, Живота Ђурковић, Душан Димитријевић, Никола Ивошевић, Јован Петровић и Арон Павковић; Арси Стаменковићу није суђено пошто није био члан Партије. Истовремено, Суд је одлучио да се ова одлука штампа у *Радничким новинама*, што је, после њеног усвајања од стране Главне партијске управе, и учињено.⁵⁶³

Појаву дисиденције у редовима Српске социјалдемократске партије и одлуку о искључењу дисидената на свој начин прокоментаришала је и буржоаска штампа. Самосталски *Одјек* је два дана после избора пребацивао социјалистима кокегирање са старијим радикалима, а поводом искључења дисидената из Партије тврдио да ту „поред начелног има и личног момента“. *Одјек* је оглашавање листе у смедеревском округу дивљом оквалификовао као жељу социјалдемократа да своје гласове уступе старијим радикалима (фузионашима), који су у овом округу слабо стајали. Још у току предизборне кампање *Пијемонт* је слично писао о ситуацији у подрињском округу, где „је велики број гласача — фузионаша прешао у социјалисте“.⁵⁶⁴ Павле Павловић је, пишући о појави дисиденције у Социјалдемократској партији, истицао да је ову појаву дочекала „изливом симпатија [...] сва буржоаска и жута штампа“, а у истом смислу писале су и *Радничке новине* додајући да је буржоаска штампа „осветлила ову ситуацију много боље него што бисмо ми били у стању да је осветлимо“.⁵⁶⁵

Искључење дисидената из Партије био је само први корак у акцији за отклањање штетних последица дисиденције и сређивање ситуације у три месне партијске организације, које су их подржале. Акција Главне партијске управе била је енергична, али су предузете мере за сваку од ових организација биле различите.

Најпре је дошла на ред месна партијска организација у Смедереву, која је била бројно најслабија и организационо најлабилнија и у којој је утицај Милана Маринковића био знатан. Одлуком Главне партијске управе ова месна организација је укинута, а образовано је повереништво. За повереника је одређен Влајко Савић, кафеџија. Члановима ове организације омогућено је да продуже чланство „уписом код повереништва“, а могли су ући у друге организације, само под усло-

⁵⁶² *Искључени из Партије*, РН 25. IV 1912. — Стални опозициони став др Драгише Ђурића према Главној партијској управи и његово пријатељство са Ж. Ђурковићем били су опште познати, тако да су га савременици сматрали активним припадником дисидентске групе. Андра Костић у својој сатиричној песмици у десетерцу ставља га чак на чело дисидената (Андрa Кoстић, *Погибија дисидената*, Београд 1912).

⁵⁶³ РН 25. IV 1912.

⁵⁶⁴ *Владин пораз*, *Одјек* 3. IV 1912; *Социјализам на речи и — делу*, *Одјек* 2. V 1912; *Фузионаши и социјалисте*, *Пијемонт* 28. II 1912. — Искључење социјалистичких отпадника из Партије *Пијемонт* је само нотирао (26. IV 1912).

⁵⁶⁵ Павле Павловић, *Пролетерска дисциплина*, *Борба*, 10, 16. V 1912, 372; РН 5. V 1912.

вом да им повереништво на чланској књижици овери одлазак из Смедерева.⁵⁶⁶ Упис чланова код повереништва није ишао најбоље, па је у Смедерево на конференцију партијских чланова „која се претворила у општу конференцију свих организованих радника“ отишао Павле Павловић. Конференцији су присуствовали и „четворица дивљака од петорице колико их укупно има“, а само један је нападао на „личности у покрету“. Присутнима је објашњено да је партијско повереништво у Смедереву привременог карактера и да ће после извесног периода агитације и прикупљања и осталог броја људи „који су се [. . .] умртливи“ бити могуће обновити организацију. Чак је и петорици дивљака као услов за наставак чланства постављено само „да прекину све везе и шуровање са искључењима“.⁵⁶⁷

Исто тако била је брза, али сасвим различита, акција за сређивање ситуације у београдској партијској организацији „Дунав“. Ова организација имала је велики број чланова. Крајем маја 1911. године имала је 152 члана⁵⁶⁸, што значи да је у време дисиденције 1912. године могла бити само бројнија. Главна партијска управа није се усудила да укине ову организацију и да тиме велики број радника практично отера у наручје дисидената. Због тога је оштрица предузетих мера била усмерена против управе Дунавске партијске организације, која је и после искључења дисидената из Партије пружала уточиште Животи Ђурковићу и омогућавала му да учествује на конференцијама организације.⁵⁶⁹ И овде је Београдско партијско веће одиграло улогу реализатора става Главне партијске управе. Оно је формирало Партијски суд, састављен по обичају од радника-чланова Партије. Председник суда био је Рисантије Јовановић, металски радник, а чланови Димитрије Ђорђевић, типографски радник, и Милош Илић, радник у Фабрици дувана. У образложењу пресуде управи Дунавске организације истиче се консеквентна подршка ове управе дисидентској акцији и пре и после искључења дисидената из Партије. Кривица дисидената изложена је у три тачке: 1) чланови управе, насупрот одлуци и опоменама Главне партијске управе, ангажовали су Животу Ђурковића за референта на предизборним зборовима чак и после истицања дивље листе; 2) покушали су да изиграју одлуку Београдског партијског већа о стављању Животе Ђурковића под Партијски суд и 3) допустили су Ђурковићу „који је искључен из Партије и који је безобзирно са осталима почео да се бори против Партије, да две вечери узима учешћа у раду конференције партијских чланова“⁵⁷⁰. Тежња да се очува организација, а ликвидира њена, дисидентима наклоњена, управа најбоље се види из текста пресуде у коме се сва кривица сваљује на управу и ни једном речју не помиње неки други члан Партије. Одлука Суда се очекивала. Комплетна управа Дунавске организације искључена је из Партије уз уобичајени додатак да се пресуда објави у *Радничким новинама*.⁵⁷¹

Уследила је акција да се чланство организације отргне испод утицаја искључене управе, да се изабере нова и створе услови за нормално настављање рада. Спровођење тога задатка преузела је на себе Главна партијска управа, која је за 11. мај 1912. године заказала збор

⁵⁶⁶ *Организација у Смедереву*, РН 30. IV 1912.

⁵⁶⁷ *Шта треба радити?* РН 27. VII 1912.

⁵⁶⁸ ИАКПЈ III, 179.

⁵⁶⁹ *Пресуда партијског суда*, РН 8. V 1912.

⁵⁷⁰ Исто.

⁵⁷¹ Овом пресудом из Партије су искључени: Давид Радуловић, Влајко Мартиновић, Михаило Катана, Милоје Радичевић, Иван Павловић, Бранислав Смиљанић, Стеван Ђ. Стевановић и Самуило Кависон. Дакле, свих 9 чланова управе (Исто).

чланова партијске организације „Дунав“ ради решавања питања „од велике важности“.⁵⁷² Збор је одржан у заказано време и изабрана је комисија у саставу: Лаза Јовин, Добривоје Живановић и Душан Пешић са задатком да припреми Ванредну скупштину партијске организације, која би изабрала нову управу. Истовремено је наложено свим „члановима Партије и осталим радницима“ да са старом управом прекину све везе, јер су сви њени чланови искључени из Партије. Закључено је такође да ће као чланови Партије важити само они који се пријаве комисији ради уношења у списак.⁵⁷³ Комисија је извршила припреме и заказала Ванредну скупштину за 21. мај 1912. године, али ни искључена управа није мировала. И она је позвала чланове организације на посебну скупштину за 17. мај 1912. године, потписавши позив са „чланови организације „Дунав““. Обавештавајући о заказивању Ванредне скупштине за 21. мај *Радничке новине* су објавиле упозорење да се чланови Партије не одазивају позиву старе управе, која се безимено потписала као „чланови организације „Дунав““, јер „безимени и искључени чланови немају права сазивати скупштину“.⁵⁷⁴ Није познат резултат ове дисидентске скупштине, али је вероватно да, уколико је уопште одржана, није имала успеха. Ванредна скупштина је 21. маја одржана, нова управа је изабрана, па је организација могла да настави рад, а дисиденти су тиме изгубили важан ослонац.⁵⁷⁵

Ситуација у паланачкој партијској организацији захтевала је веће напоре, јер су дисиденти тамо имали највише присталица. Осим тога, ова организација имала је преко 50 чланова и спадала је у неколико највећих организација у унутрашњости. Неки чланови њене управе налазили су се на дисидентској листи, а део чланства подржавао је управин однос према дисидентима. Укинути такву организацију није било могуће без тежих последица по раднички покрет у Паланци и околини, јер је претила опасност да комплетна пређе на страну дисидената. Све то натерало је Главну партијску управу да поступа крајње опрезно и да рашчишћавање ситуације изводи постепено.

Ради сређивања прилика у овој партијској организацији у Паланку је 2 пута одлазио Драгиша Лапчевић. Његов први одлазак завршен је без успеха, тако да га *Радничке новине* нису ни забележиле. Овај први Лапчевићев покушај да среди ситуацију у Паланци забележила је дисидентска *Народна реч* наглашавајући његов потпуни неуспех.⁵⁷⁶ Неуспех Лапчевићеве мисије види се из чињенице да су искључени чланови паланачке организације 4. јуна сазвали скупштину партијских чланова, која је донела одлуку да партијску организацију прогласи аутономном и да се 17. јуна 1912. године у Смедереву одржи збор ради „израде привременог Статута за оснивање некакве нозе партије“.⁵⁷⁷ Није познато колико је чланова подржало ову одлуку, али се зна да је 17 чланова било против. Тих 17 чланова донело је једну резолуцију у седам тачака којом протестују против овог поступка и „против рада бивше управе“ тражећи од Главне партијске управе помоћ. Ситуација је била уопште критична, па је Главна партијска управа поново послала Лапчевића у Паланку. Он је овога пута имао више успеха. Одржао је 12. јуна „сјајно посећени збор — на коме је об-

⁵⁷² РН 10. V 1912.

⁵⁷³ Члановима организације „Дунав“ и радницима тога краја, РН 12. V 1912.

⁵⁷⁴ РН 17. V 1912.

⁵⁷⁵ У нову управу изабрани су: Војислав Доганчић, председник, Василије Крстић, секретар, Добривоје Живановић, благајник, Душан Пешић и Милош Тимотић, чланове (РН 29. V 1912).

⁵⁷⁶ Ретка почасти, *Народна реч* 8. VII 1912.

⁵⁷⁷ Једна резолуција, РН 16. VI 1912.

новљена организација и изабрана управа“.⁵⁷⁸ Међутим, ни овога пута успех није био потпун. Имовина партијске организације остала је у рукама старе управе, тако да је у наредном периоду у овој партијској организацији била нека врста двовлашћа. У ово време дисиденти своје акције усмеравају на стварање своје социјалистичке партије, па је њихова појачана агитација јачала колебање лабилнијег дела партијског чланства, што је спречавало Главну партијску управу да предузме ригорозније мере. Поново је у Паланку морао ићи изасланик Главне партијске управе, али овога пута то није био Лапчевић, већ Филип Филиповић. Филиповић је 19. јула на збору у Паланци говорио о Закону о радњама и акцији социјалне демократије, а затим је присуствовао Ванредној скупштини партијске организације, на којој је било присутно 50 чланова. Та скупштина коначно је одлучила да се прекине са старом управом. Скупштина је једногласно одлучила да се Николи Ивошевићу, берберину, и Димитрију Миловановићу, бившем члану Радничке коморе⁵⁷⁹, изрази неповерење и да им се одузме партијска имовина. На овој скупштини изабрана је нова управа, иако је претходна деловала тек два месеца.⁵⁸⁰ Тек овим актом паланачка организација отргла се испод утицаја дисидената и ликвидирала њихове аутономистичке и сепаратистичке тенденције у својим редовима.

Упоредо са напорима Главне партијске управе и Београдског партијског већа да отргну испод утицаја дисидената наведене партијске организације, и дисиденти су развијали своју акцију, која је од отпора према акцијама Главне партијске управе прерасла у отворено непријатељство. Њихов одговор на искључење из Партије уследио је 5 дана после доношења одлуке Изабраног суда. Шесторица искључених чланова објавили су 25. априла 1912. године летак на четири стране новинског формата под насловом *Наша одбрана. Социјалдемократима и радницима*.⁵⁸¹ Покушавајући да оправдају свој поступак, изнели су ставове који су само јасно и отворено формулисале концепције унутарпартијске опозиције о аутономији партијских организација и слободном предузимању акција без сагласности Главне партијске управе. Своју одбрану, по обичају, почели су нападом на Главну партијску управу, пребацујући јој самовољу, диктатуру и узурпирање свих права у Партији. Централizam у Партији, по њима, узео је такве размере да је улога месних партијских организација сведена на „искључиво механички посао — на прибирање месечних улога од чланова и вођење кореспонденције“. Даље се напада Главна партијска управа за спутавање акција месних организација. „Једном речи, ако је требала која партијска организација да ради и говори, њој су од централе истављане препреке“, писало је у *Нашој одбрани*. Дисиденти пишу да су сматрали да је кандидовање посланика и учешће у изборима дужност месних партијских организација. Ту дужност исправно су схватиле месне партијске организације у Смедереву и Паланци, које су „сматрале да их никакве наредбе и никаква ограничења не могу задржати од дужности агитовања“. Они су (дисиденти) само изашли у сусрет

⁵⁷⁸ РН 16. и 18. VI 1912. — Овом приликом обновило је рад и Синдикално веће у Паланци (Исто, 20. VI 1912).

⁵⁷⁹ Димитрије Миловановић искључен је из Радничке коморе на захтев Синдикалног већа из Паланке, због тога што је радио „против интереса организованих радника, цепао раднике и одвраћао их од организације [...] спречавао раднике у учешћу избора Суда Добрих људи (А-ИРПС, ССДП, 180, записник са седнице Радничке коморе 24. VI 1912). Никола Ивошевић био је кандидат на дисидентској листи и као такав искључен из Партије са осталима.

⁵⁸⁰ РН 23. и 25. VIII 1912.

⁵⁸¹ Нисам успео да пронађем овај дисидентски спис, па о његовој садржини пишем према опширним приказима *Радничких новина* и *Борбе*, а библиографски подаци наводе се према Радослав Перовић (Прилог, 53).

жељи ових организација и пристали да се појаве на њиховој кандидатској листи. Према томе, они нису прекршили партијски Статут и њихово искључење нема основа. Не обазујући се на сасвим прецизне одлуке Деветог и Ванредног конгреса Српске социјалдемократске партије, које Главној партијској управи дају изричито право да одређује у којим ће се окрузима учествовати на изборима, дисиденти су оптуживали Главну партијску управу да је самовољно поступила када је иступање на изборима ограничила на одређени број округа. И на крају, дисиденти нападају начин на који су искључени из Партије. По њиховом мишљењу, њима могу да суде само њихове организације, ако сматрају да су криви, а не Београдско партијско веће, које је за њих и није никаква организација. Укратко, у овом спису дисиденти су отворено рекли све оно што нису могли на такав начин да кажу у релативно дугом периоду њиховог припадања унутарпартијској опозицији.⁵⁸²

На напис *Наша одбрана*, *Радничке новине* реаговале су серијом од 5 чланака под насловом „Поводом искључења Животе Ђурковића, Милана Маринковића & комп.“ У овој серији детаљно је анализирана дисидентска одбрана и тачку по тачку побијани су сви њихови напади на Главну партијску управу и оптужбе за диктатуру. Цитирајући одредбе Статута, *Радничке новине* су писале да је Главна партијска управа, уместо узурпације туђих права, пренела своја овлашћења на Београдско партијско веће и дозволила му да формира Суд и води истрагу против дисидената. На одбрану дисидената да њима могу судити само њихове организације „Радничке новине“ пишу да то београдски пролетаријат и Главна партијска управа „нити су хтели нити су могли допустити [...] просто због тога што су те управе биле са њима у дослужу, што су договорно са њима извршиле атентат на Партију“. Логично је да би их те организације ослободиле одговорности. На дисидентске оптужбе да у Партији „поступно али стално продире систем немилосрдне централизације“ да је ограничена слобода и борба мишљења, а слобода акције и не постоји, *Радничке новине* су у овом напису концизно и јасно одговориле да „слобода мишљења и кретања и појединаца и појединих организација“ у покрету постоји, али да је она спојена са јединством акције. Тиме је одређен и однос између појединаца, појединих организација и целине, а тај однос састоји се у следећем: док се води дискусија постоји потпуна слобода и борба мишљења; кад се води акција престаје воља појединаца и појединих организација, тада је неопходно јединство и постоји само воља заједнице. Непоштовање овог принципа учинили би Партију сличном „деорганизованим, хаотичним редовима ситне буржоазије и анархиста“. Према томе, захтев за аутономијом партијских организација није далеко од тежње за цепањем Партије.⁵⁸³

Поред серије чланака у *Радничким новинама* на *Нашу одбрану* опширно се осврнуо и Сава Музикравић у *Борби*. Детаљно анализирајући дисидентску одбрану Музикравић је побијао све њене наводе и у потпуности одобрио поступак према њима. Овога пута је категорично тврдио да у Партији влада слобода и борба мишљења, што се битно разликује од његовог става од 1909. године приликом припремања Нацрта статута за Седми партијски конгрес. Тада је Музикравић стајао на позицијама десне опозиције, а овога пута осудио је њихов поступак приликом избора и њихове концепције о аутономији и апсолут-

⁵⁸² Приказ садржине *Наше одбране* дат је на основу серије чланака у *Радничким новинама*: *Поводом искључења Животе Ђурковића, Милана Маринковића & комп*, РН 1—5. V 1912; Сава Музикравић, *Партијска дисциплина и аутономија партијских организација*, *Борба* 1. VI 1912, 420—433.

⁵⁸³ *Поводом искључења Ж. Ђурковића, М. Маринковића & комп*, РН 1—5. V 1912.

ној слободи, акције месних партијских организација.⁵⁸⁴ Писањем *Радничких новина* и *Борбе дисидентска Наша одбрана* побијена је у свим тачкама, али то није утицало на њихов став. Уосталом, овај спис и није био намењен Главној партијској управи, већ радницима у циљу придобијања присталица за даљу акцију дисидената.

Петнаест дана после *Наше одбране* дисиденти су издали још један стручан спис под насловом *Наша реч. Социјалдемократима и радницима*. Спис се појавио 10. маја 1912. године на три стране новинског формата. Овога пута број потписника није ограничен на шесторицу искључених, већ је знатно проширен. Као потписници се јављају: Управа београдске организације „Дунав“ са 7 потписа, Смедеревска социјалистичка организација са 7 потписа и Паланачка социјалистичка организација такође са 7 потписа.⁵⁸⁵ То је била реакција на мере које је Главна партијска управа предузела према овим организацијама због подршке дисидентима, а у исто време наставак дисидентске акције за формирање своје организације. Дисиденти су се трудили да расправљањем полемике изазову интересовање радника за свој лист, који су намеравали да покрену.

Крајем маја 1912. године покренут је лист ове групације. Појавио се 31. маја као „дневни социјалистички лист“. Комплет листа данас не постоји, па се не може тачно утврдити колико је бројева изашло. Радослав Перовић пише да је лист излазио од 31. маја до 15. јула 1912. године, али дозвољава могућност изласка још неког броја.⁵⁸⁶ До броја 20 излазио је као дневни лист, а од тада као недељни социјалистички лист. Према Р. Перовићу, вероватно је да су у 1912. години изашла 24 броја, и то до броја 20 као дневни, а касније као недељни лист.⁵⁸⁷

Следећи корак дисидената био је покушај оснивања посебне социјалистичке партије и први кораци у том правцу предузети су само 4 дана после појаве листа. Већ 4. јуна искључени чланови Партије у Паланци сазивају скупштину својих присталица на којој доносе одлуку „да паланачку организацију прогласе аутономном“ и да 17. јуна у Смедереву одрже збор у циљу припрема за оснивање нове социјалистичке партије.⁵⁸⁸ Овоме је уследила акција београдских дисидената који су за 10. јун заказали „велики јаван раднички збор“ на Дорћолу. Обавештење о заказивању збора потписано је безимено са „Управа социјалистичке организације“⁵⁸⁹. Место одржавања збора била је гостионица код „Два бела коња“, где је и организација „Дунав“ редовно држала конференције и зборове. То и потпис „Управа социјалистичке организације“ могло је створити код радника уверење да збор заказује баш та организација и увећати посету, а на то су дисиденти и рачунали.

Нема детаљних података о томе да ли су ови зборови одржани у заказано време и о њиховим резултатима. Према каснијем писању *Народне речи* изгледа да су одржани, али то радничка штампа није забележила. *Народна реч* пише да су одржани и збор у Београду и конференција у Смедереву и да су донели одлуку „да се оснује Српска социјалистичка странка“. У том обавештењу стоји да су одштампане

⁵⁸⁴ Сава Музикравић, *Пролетерска дисциплина и аутономија партијских организација*, *Борба*, 11, 1. VI 1912, 420. — *Борба* се још једном осврнула на дисиденцију чланком Павла Павловића, *Пролетерска дисциплина*, *Борба*, 10, 15. V 1912, 369—373.

⁵⁸⁵ Р. Перовић, *Прилог*, 53. — Ни овај спис није ми био доступан.

⁵⁸⁶ Р. Перовић, *Прилог*, 158.

⁵⁸⁷ Мени су познати број 18. од 9. јуна и број 23. од 8. јула 1912, који се чувају у Институту за историју радничког покрета Србије.

⁵⁸⁸ *Једна резолуција*, РН 16. VI 1912).

⁵⁸⁹ *Народна реч*, 9. VI 1912.

привремене чланске карте које ће важити до сазивања конгреса и доношења Статута и Програма.⁵⁹⁰

Одлука о оснивању Српске социјалистичке странке није доприне-ла јачању даље акције дисидената. Избори су прошли, а нови нису били у изгледу, па је било тешко изабрати интересовање за неку нову партију. Према писању *Народне речи*, Српска социјалистичка странка је учествовала на посебним општинским изборима у селу Скобаљу, округ смедеревски, и ту је победила.⁵⁹¹ Али изгледа да је то било све. Дисидентски лист морао је од свакодневног да пређе на недељно из-лажење, јер није било средстава. Огласи, којима је била испуњена 4 страна, нису били довољни за наставак излагања, а слаба продаја погоршавала је ситуацију. Убрзо после преласка на недељно излаже-ње лист је сасвим престао да излази, а тиме је постојање Српске со-цијалистичке странке све више тонуло у заборав.

Ратне године 1912. и 1913. испуњене борбама против Турака у првом балканском рату и братоубилачким борбама између Србије и Бугар-ске у другом балканском рату свеле су делатност Српске социјали-стичке партије и свих синдикалних организација на минимум. Најве-ћи број чланова Партије налазио се у разним јединицама, где је њи-хова социјалистичка активност била практично онемогућена. Послани-ци Српске социјалдемократске партије Триша Кацлеровић и Драгиша Лапчевић, заузети сталним скупштинским седницама, нису се могли озбиљније ангажовати у раду. Душан Поповић, који је, као неспособан за војску, такође остао у Београду извесно време, практично је сам држао *Радничке новине*, али је дошао у сукоб са члановима редакци-је Павлом Павловићем и Драгишом Лапчевићем, па је напустио уре-ђивање.

С обзиром на то да се ни рад тако уходане организације као што је била Српска социјалдемократска партија није много осећао за вре-ме балканских ратова, сасвим је нормално што се рад дисидената, од-носно њихове Српске социјалистичке странке није уопште осећао. Кра-так период мира између првог и другог балканског рата био је недо-вољан за било какво озбиљније сређивање организација, утолико пре што демобилизација уопште није била ни почета, а камоли извршена. Нови рат, и то између дојучерашњих савезника, поново је и још теже погодио раднички покрет. Сваки рад на оживљавању организација поново је постао немогућ.

Крај другог балканског рата означио је и почетак рада на сређи-вању партијских и синдикалних организација, окупљању старих чла-нова и почетак оживљавања агитације и борбе. У исто време и диси-денти обнављају своју активност, јер су на помолу били општински и парламентарни избори, па је требало искористити ситуацију и до-моћи се скупштинског мандата.

Већ крајем 1913. године осећа се оживљавање дисидентске акције и припрема за поновно формирање сепаратистичке социјалистичке странке. *Радничке новине* су крајем децембра објавиле писмо (веро-ватно циркуларно) Милана Маринковића, које је слао својим познани-цима и пријатељима широм Србије. У писму Маринковић истиче да је, у вези са општинским изборима, неопходно „да се групишемо и формирамо као социјалистичка странка“. Ради остваривања ове наме-ре Маринковић је путовао по земљи и трудио се да придобије људе за своју намеру. У другом писму, објављеном у истом броју *Раднич-ких новина*, Маринковић предвиђа да ће дисиденти у неколико места по Србији „имати бар по једног одборника, а у Београду бар два-три“.⁵⁹²

⁵⁹⁰ Лист је оштећен баш на месту где је штампана ова вест, па се пот-пун текст не види.

⁵⁹¹ *Једна наша победа*, *Народна реч* 8. VII 1912.

⁵⁹² *Смутљивци на послу*, РН 27. XII 1914.

Кратак рок до општинских избора (заказани за 19. јануар 1914) натерао је дисиденте да убрзају своју акцију за формирање странке да би могли истаћи кандидатуре на изборима. Милан Маринковић је неуморно обилазио места по унутрашњости и агитовао за стварање странке, а то исто радили су у Београду Живота Ђурковић и Аца Стаменковић. Вест о оснивању нове странке *Радничке новине* објавиле су 17. јануара 1914. године. Нова Партија добила је име „Народна социјалистичка странка“ и око ње су се почели окупљати сви противници Српске социјалдемократске партије. Члановима ове Странке постајали су и они који су до тада били заклето непријатељи Партије и њене парламентарне акције. Поред Влајка Мартиновића, који је члан ове групе од њеног настанка, члан Народне социјалистичке странке постао је Петар Станковић, један од покретача анархосиндикалистичког лиса „Радни народ“ из 1911. године. Анархист Петар Муњић ишао је са народним социјалистима на зборове и агитовао за њихову странку.⁵⁹³ То је био природан резултат дотадашњег заједничког отпора акцијама Партије од стране опозиције свих врста. Сада су заборављени принципи, а уместо њих основни елеменат окупљања опозиционара постала је борба против Партије и тежња да се дође до одборничких и посланичких мандата. Акција народних социјалиста наносила је штету акцијама Партије и ишла наруку грађанским странкама, мада се за сада не може утврдити да су дисиденти помагани од буржоазије.

На општинским изборима 19. јануара 1914. године народни социјалисти су истакли листу и добили 137 гласова и једно одборничко место по остатку.⁵⁹⁴ После општинских избора народни социјалисти настављају акцију за учешће на парламентарним изборима. Припремали су прославу Првог маја (18. април), одвојено од Српске социјалдемократске партије, али се не зна да ли су је извели⁵⁹⁵, а обновили су излагање *Народне речи* од које, вероватно, није изашло више од два броја. Број 2 изашао је баш 18. априла, а не зна се кад се појавио број 1. Намеравали су да у парламентарним изборима учествују у више округа. Грађанска *Правда* писала је да су народни социјалисти истакли листу и у округу пожаревачком, где је Српска социјалдемократска партија имала солидне позиције.⁵⁹⁶

Главна партијска управа у оквиру организовања и спровођења својих акција водила је рачуна и о штетном утицају народних социјалиста, чија је активност у Београду допринела доношењу одлуке о формирању једне партијске организације уместо дотадашњих пет. Да би се избегло понављање случаја дунавске партијске организације из 1912. године, формирана је једна партијска организација у Београду, а дотадашње кварталне организације постале су њене секције. Осим тога, по свим изборним рејонима основани су стални комитети за агитацију, растурање штампе и спровођење изборне борбе.⁵⁹⁷ На тај начин Партија је, у оквиру својих акција у предизборној кампањи, спречавала ширење народних социјалиста. Осим тога, у Партију су поново примљени неки истакнути дисиденти. Арона Павковића из Бео-

⁵⁹³ РН 2, 3, 8, 17. и 18. I 1914.

⁵⁹⁴ Миленко Топаловић, *Српска социјалдемократска партија на општинским изборима (1903—1914), Токови револуције II*, Београд 1963, 352—353. — Српска социјалдемократска партија добила је 1.020 гласова и 6 одборника.

⁵⁹⁵ *Трибуна* (Београд) 17. IV 1914.

⁵⁹⁶ *Цепане социјалиста у пожаревачком округу, Правда* 12. VII 1914.

⁵⁹⁷ Миленко Топаловић, *Синдикалне и партијске организације Београда до I светског рата, Годишњак града Београда VI (1959)*, 119; РН 25. III 1914.

града и Јована Петровића из Паланке примила је у Партију Главна партијска управа фебруара 1914. године. То је допринело слабењу народних социјалиста, јер су обојица поновопримљених били дисиденте од дана њихове појаве.

Парламентарни избори 1914. године нису одржани. Избијање светског рата пресекао је нормалан развој Српске социјалдемократске партије, а Народна социјалистичка странка нестала је са историјске позорнице заувек са првим даном рата.

*
* * *

Дисиденција 1912. године само је природан наставак борбе унутар-партијске и ванпартијске опозиције против јединства радничког покрета, против револуционарне оријентације Српске социјалдемократске партије, њених организационих принципа и марксистичке тактике. Опозиција је могла деловати унутар Партије у процесу њене организационе изградње, борити се против њеног централистичког уређења и настојати да спроведе своје концепције. Све то могло се и морало толерисати дотле док Партија још није била коначно организационо учвршћена, идеолошки изграђена и док склоности неких синдиката ка неутрализму нису ликвидирани. Усвајањем резолуције о једној централној инстанци за све опште, класне акције покрета, Партија је само санкционисала своју руководећу улогу у покрету, а тада је деловање опозиције унутар Партије постало немогуће. Толерисана све дотле док се њена акција сводила на идеолошке расправе у оквиру Статута и програма Партије, опозиција се, после усвајања резолуције о јединству покрета којом је њена активност у Партији онемогућена, морала приклонити ситуацији или предузети акцију чија би последица био дефинитиван раскид са Партијом. Први такав акт — истицање дивље листе супротно одлуци Главне партијске управе — завршио се на једини могући начин, искључењем дисидената из Партије. Српска социјалдемократска партија била је толико идејно и организационо снажна и чврста да је могла без већег ризика извести овај хируршки захват. Покушај оснивања Српске социјалистичке странке 1912. године и Народне социјалистичке странке 1914. године само је очајнички напор дисидената да се одрже у жижи политичког живота, а то их је гонило да око себе окупљају и оне који су им до тада били најљући идеолошки противници. Анархизам је практично био нестао са позорнице политичког живота у Србији, директаши у Партији лишени могућности акције, а они искључени заједно са анархистима пришли су током времена народним социјалистима. Будући да су народни социјалисти били једина опозициона групација у периоду 1912—1914. године, постали су центар за окупљање свих оних који су у Партији видели препреку својој афирмацији. Окупљајући око себе искључене и компромитоване чланове Партије, а будући и сами такви, народни социјалисти нису могли остварити знатнији утицај на раднике, нити добити шири круг присталица. Због тога су остали епизода у историји радничког покрета Србије, заборављена убрзо после нестајања. Антипартијска делатност опозиције у радничком покрету Србије завршила се онако како је и почела: године 1904. искључивањем „нововремаца“ из Партије, а године 1912, искључивањем дисидената из Партије. И једна и друга групација вегетирале су, после искључења, извесно време, да би временом нестале и биле предате забору. Раднички покрет у Србији ушао је јединствен у нову фазу свога развоја.

Рафајло ЈЕШИЋ

ИДЕЙНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ТЕЧЕНИЯ В РАБОЧЕМ ДВИЖЕНИИ СЕРБИИ В 1903—1914 ГОДАХ

Идейно-политические брожения в Сербской социал-демократической партии в период, предшествовавший Первой мировой войне, представляют важный компонент внутривнутрипартийного развития, созревания и формирования революционного марксистского направления в Партии. Те идеологические брожения, корнями уходившие в период до создания Партии, являлись естественным спутником борьбы Партии за укрепление и строительство ее революционного облика.

Об идеологических брожениях в Сербской социал-демократической партии до сих пор написано еще мало. Внимание историков интересовала прежде всего деятельность профсоюзно-реформистской оппозиции в 1904 году (группа „Ново време“), а в несколько меньшем объеме профсоюзно-директашская оппозиция внутри Партии, ошибочно называемая анархо-синдикалистской.

В предложенном тексте автор на основании объемной переписки выдающихся сербских социалистов, сохранившихся протоколов и других материалов Главного партийного управления ССДП, богатой социалистической печати и органов отдельных оппозиционных группировок, специально издававшихся работ социалистических вождей, а также сведений, взятых из буржуазной печати, обработал в особых главах профсоюзно-реформистскую оппозиционную группировку в рабочем движении и ее нападение на Партию в 1904 году („Свест“ и „Ново време“), оппозиционные группировки в рабочем движении Сербии в 1905—1912 годах (правая оппозиционная струя, анархисты, профсоюзно-директашская оппозиция) и борьбу Партии против действий оппозиции, отступление группы социалистов в 1912 году и попытку создания новой социалистической партии в 1912—1914 годах.

Идейным столкновениям в ССДП предшествовали расхождения между социалистическими вождями в 1901—1903 годах, когда велись острые теоретические дискуссии о существенных проблемах дальнейшего развития движения. Спорные вопросы в период, предшествовавший созданию ССДП, сводились к двум главным проблемам: а) вопрос об отношении социалистического движения к партиям буржуазной левицы и б) вопрос о строительстве и дальнейшем развитии организованного рабочего движения. В связи со взглядами на эти проблемы определились в движении две группы, чьи позиции были различны. Группа марксистов во главе с Радованом Драговичем защищала принцип полной эмансипации рабочего движения от левых буржуазных группировок и, соответственно этому, боролась за создание классовой политической партии рабочего класса и социалистически ориентированных профсоюзов. Группа оппортунистско-реформистски настроенных социалистов во главе с Йованом Скерличем и Костой Йовановичем защищала мнение о том, что необходимо создать широкий фронт всех оппозиционных по отношению к режиму партий и сил, а, в связи с этим, считала, что создание самостоятельной политической партии рабочего класса преждевременно, так как рабочий класс малочислен. Самой лучшей формой организации рабочих эта группа считала профсоюзы, которые могут быть и носителями политической программы рабочего класса. Подобным взглядам оказал полную поддержку Милорад Попович, живший в Пеште. Борьба этих групп выходила за рамки основополагающих дискуссий, но победила группа марксистов. Созданная 20 июля 1903 года Сербская социал-демократическая партия, усвоив в качестве программы Эрфуртскую программу Демецкой социал-демократической партии, Устав той же партии несколько изменила и приспособила к условиям Сербии.

С созданием ССДП и принятием курса социалистической ориентации разногласия в движении не исчезли. Вскоре после учредительного съезда Партии начались нарушения ее Устава, а отдельные ее члены открыто сотрудничали с буржуазными партиями. Чтобы воспрепятствовать этому и решить спорные вопросы Главное партийное управление созвало Второй съезд Партии через восемь месяцев после учредительного. Оппозиция ответила на это тем, что начала издавать газету „Свест“, пытаясь создать условия для того, чтобы проташить ее предложения на съезде. И подготовка

к съезду, и акции оппозиции велись ускоренными темпами. На съездах РС и ССДП оппозиция потерпела поражение. Решения съездов по-существу отражали взгляды марксистской группы. Изменив некоторые положения в Уставе, съезд усвоил централизм в качестве основного организационного принципа. Это принцип был принят и на съезде РС в качестве основного в строительстве и организации профсоюзного движения. Оба съезда провозгласили социалистическую ориентацию профсоюзов.

Поражение оппозиции было временным. Через несколько месяцев она реорганизовалась и предприняла фронтальное нападение на Партию, которое явилось самым тяжелым и опасным в ее истории. Когда Милорад Попович вернулся из Пешты и встал во главе оппозиции, она значительно окрепла. Пропагандируя приоритет экономической борьбы над политической борьбой рабочего класса и выдвигая приоритет профсоюзов над Партией, оппозиция сумела привлечь на свою сторону управления пяти профессиональных союзов и Белградского рабочего общества. Окрыленный успехом, Милорад Попович вместе со Й. Скерличем и К. Йовановичем создает общество „Ново време“ и в начале октября 1904 года начинает издавать журнал под тем же названием. Оппозиционная группа „Ново време“ принимала в свой ряды всех тех, кто был недоволен курсом развития рабочего движения, противников Главного партийного управления, независимо от их взглядов на борьбу рабочего класса. В рядах оппозиции были типичные поборники обывательского социализма Йован Скерлич и профсоюзники М. Попович и К. Йованович, а появились и зачатки анархизма. Личные амбиции и стремления захватить позиции в руководящих органах движения были значительным фактором непримиримой борьбы выдающихся сторонников оппозиции против Главного партийного управления.

С другой стороны, группа марксистов, занимая доминирующие позиции в руководстве движением и имея полномочия съезда, используя параграфы Устава Партии и решения съездовских резолюций, начала борьбу против оппозиции и победила в ней. На собрании организованных белградских рабочих марксисты в свою пользу решили дуэль с самыми видными представителями оппозиции, что явилось решающим моментом в самом столкновении. Вскоре после этой теоретической дуэли, в середине декабря 1904 года, самые видные члены оппозиции были исключены из Партии. Тем самым бы ликвидирован организованный отпор группы „Ново време“, ее орган перестал выходить, а общество также распалось.

В период с 1905 по 1912 год в рабочем движении Сербии действовало несколько оппозиционных группировок, которые не соглашались не только с принципами организационного устройства движения, но отвергали и тактику Партии. Вне организованного движения появляются и действуют несколько анархистских группировок, а в самой Партии в 1905—1906 году незаметно выделяются две оппозиционные струи, которые с левых и правых позиций критиковали Главное партийное управление и стремились к обеспечению господствующих позиций в движении.

Анархисты, чьим идеологом был Крста Цицварич, сгруппировались в середине 1905 года и начали издавать свою газету „Хлеб и слобода“, основан и клуб „Еднакост“. В 1907 году они группируются около газеты „Радничка борба“, в 1910—1912 годах действуют в рамках группы „Комуна.“ Кроме группы „Комуна“ в начале 1911 года несколько месяцев существовала и группа революционных профсоюзников около газет „Радни народ“. Общим для всех этих групп было то, что их организованные выступления были всеюма неподолжительными, всего по несколько месяцев. И лишь группа „Комуна“ просуществовала около двух лет. Все они стояли на антипартийных позициях и считали ССДП типичной партией буржуазной демократии. Из всех форм организации рабочих признавали лишь профсоюзы и то организованные на основе самого полного федерализма, а из всех форм борьбы пропагандировали лишь метод непосредственного действия—стачки, саботаж и вооруженные столкновения. В качестве самого действенного средства классовой борьбы пропагандировали всеобщую забастовку, которую считали и средством классовой борьбы, и формой социальной революции. Несмотря на временные успехи, анархисты, по-существу, были и остались периферийным явлением в рабочем движении Сербии, не имевшим ни большого влияния, ни широкого круга сторонников. Их влияние не чувствовалось вне Белграда.

В этот период внутри Партии выдвигаются и действуют две оппозиционные струи, имевшие различные взгляды на теорию и тактику классово-борьбы, но часто вступавшие совместно в стремлении направить движение в соответствии с их взглядами и обеспечить господствующие позиции в руководстве движением. Правая оппортунистско-реформистская струя во главе с Вельей Стояновичем и д-р Драгишей Джуричем, не отвергая полностью революционную тактику Партии, защищала необходимость самого широкого участия в выборах и фаворизировала парламентские формы борьбы, считая их лучшим методом для захвата Партией политической власти. В противоположность этой струе, левая профсоюзно-директашская оппозиция во главе с Неделько Дивцем и Симой Марковичем пропагандировала нейтральность профсоюзов, которые считали самой важной формой организации рабочих. Партии в борьбе рабочего класса отводили второстепенное значение, а на партийные акции смотрели с презрением. Основной характеристикой их агитации была пропаганда автономии профсоюзов и метода прямых столкновений с буржуазией. И первой, и второй оппозиционной струям мешал строгий централизм в организации Партии и большие полномочия Главного партийного управления. Это их заставляло чаще выступать совместно в борьбе за автономию партийных организаций и уменьшение полномочий ГПУ.

Действия внутрипартийных оппозиционных группировок давали противоположный их стремлениям эффект и результат. Революционное ядро Партии в борьбе против этих девиаций стремилось ко все более крепкой организации Партии и движения в целом. Его усилия увенчались успехом в 1910—1911 году, когда была принята резолюция о единой центральной инстанции для всех классовых действий, чем было нанесено окончательное поражение внутрипартийной оппозиции.

Последний раз оппозиция выступила во время парламентских выборов в 1912 году, когда группа членов Партии, несмотря на запрещение Главного партийного управления, выставила кандидатский лист в Смедереве и Смедеревской области. Инициаторами этой акции были Живота Джурич, Милан Маринкович и Арса Стаменкович, который в то время не был членом Партии. Их поддержали местные партийные организации в Смедереве и Смедеревской Паланке, а в Белграде руководство партийной организации „Дунав“. Благодаря быстрому вмешательству Главного партийного управления эта группа была исключена из Партии, руководства местных партийных организаций „Дунав“ в Белграде и организаций в Паланке сменены, а на их место выбраны новые. Организация в Смедереве расформирована и заменена представительством. Диссиденты вначале попытались показать, что беспричинно исключены, но потерпели неудачу. Поэтому начали акцию по созданию новой социалистической партии, собрав около себя группу бывших членов Партии и сторонников всех видов внутрипартийной и внепартийной оппозиции. В том же году попытались создать свою особую социалистическую партию, дав ей даже название Сербская социалистическая партия. Они издавали и свою газету „Народна реч“. Но их акция прекратилась с началом балканских войн. После балканских войн делали снова попытки в конце 1913 и в начале 1914 года, а партию назвали Народной социалистической партией. Они участвовали в общинных выборах в Белграде в 1911 году и получили одно место. Подготавливались и к участию в парламентских выборах в 1914 году, но из-за возникшей Первой мировой войны выборы не состоялись, а их движение угасло. В начале войны социалистические диссиденты исчезли с исторической сцены, не оставив глубокого следа, ни в общественной жизни, ни в рабочем движении Сербии.